ПРВО ОДЕЉЕЊЕ

НАСЕЉА
И
ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА

КЊИГА 15

УРЕДИО

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „РОДОЉУБ" А. Д. КНЕЗ-МИХАЈЛОВА УЛИЦА БРОЈ 3.
1923

МАЛЕСИЈА
ОД
АНДРИЈЕ ЈОВИЋЕВИЋА.

ПРЕДГОВОР

Малесију сам проучавао љети 1920. и 1922. год. Прве године сам обишао Груде, Хоте и Клименте. Ова су племена онда била посједнута нашом војском; то ми је много помагало, јер сам од генерала г. Мил. Михаиловића имао препоруку на војне власти, да ми олакшају посао. Друге године сам имао намјеру да проучим Шкреље и Кастрате, зато сам пошао у Скадар, да од власти добијем дозволу за то. Префект Скадра није ми дозволио, јер је, каже, имао наређење, да никоме не дозволи испитивања по Арбанији без одобрења тиранске владе. Задржао сам се у Скадру дуго времена, гдје сам дошао у дотицај са више виђених Малисора, од Шкреља и Кастрата, који су ми дали података о Малесији. При повратку из Скадра прошао сам преко Кастрата и такође прибрао некоје податке. Уз то сам допунио моја ранија испитивања о Хотима, Грудама, Климентама и Малесији уопште. То је, дакле, узрок, да испитивања о Кастратима и Шкрељама нијесу онако детаљна, као о осталим племенима.

Ова сам испитивања вршио по жељи и упуствима Г. Јована Цвијића; неизмјерно сам захвалан на новчанај помоћи, коју ми је приликом испитивања ове области указао.

Црнојевића Ријека,
1. маја 1923. г.

ПИСАЦ.

I ОБЛАСТ И ЊЕНЕ ОСОБИНЕ

1. Име, границе и подјела области. — Ова се област налази на Проклетијама и њиховим разгранатим падинама, а позната је под именом *Malcija Maze*, што ће рећи „Велика Брда". У Црној Гори је ова област позната само под именом *Малесија*, а то одговара имену „Брда". Што су ова брда названа великим, има смисла, кад се узму у обзир Проклетије, које висином и пространством надмашују остале планине у сусједству. Црногорци називају становнике ове области *Малисори*, а то, преведено, значи „*Брђани*".

И Скадар има своју Малесију, а то су брда, настањена племенима, која њему припадају, а која се пењу с друге стране уз падине Проклетија (Постриба, Пуљти, Шоши, Сума и др.). Ђаковица тако исто има своју Малесију, а има је и Љеш. Брда ове области су већа и пространија од брда осталих Малесија, па за то су и добила име Malcija Maze.

Ова област захвата највеће висове на Проклетијама, па долину р. Цијевне и Сухог Потока и дио Зетског Поља. Земљиште је нагнуто к западу и југо-западу и сва се њена вода слаче у Скадарско Језеро. Њезин рељеф чине небројене планине са кршевитим врховима, дубоким и уским котлинама, кањонским долинама. Граница њена, почевши од Скадарског Језера, иде уз Милешки Поток, између Кодробудана и Дрешовића, са западне стране Шипчаника и Тузи, преко Црних Земаља, на Ржанички Мост, Куће Омербожовића, иза Диноше у брдо Прокињу, па преко Плочице у врх брда Суке. Одатле граница иде на Штек (између Селишта и Затријепча) и спушта се у Цијевну, па уз Цијевну до Грабома, одакле се пење на брда с десне стране Цијевне, захвата многобројне планине до Виле на страни Кома и Бјелича на страни Плава и Гусиња. Граница се даље завија иза највећих врхова Проклетија и у правцу од СИ. на ЈЗ. пролази изнад Шаље, Пуљте,

Плане, Суме, Риjоле и Ранце, преко брда, коjа одваjаjу ову област од Скадарске Малесиjе, и спушта се у Кастратско Поље код Балзаjа, одакле савиjа испод Пjетрошана и улази у Кастратске Вирове. Простор, што га ова област захвата, пружа се од СИ. на JЗ.

Малесиjа се диjели на пет племена: *Груде, Хоте, Касшрате, Клименте, и Шкреље.* Груде се налазе на утоку р. Циjевне у Зетско Поље, с jедне и друге стране, и спуштаjу се у поље. Хоти захватаjу брда од Грабома и Буковића до Дечића и Хума и спуштаjу се с jедне стране у Зетско Поље, а на другоj страни захватаjу барљиво земљиште око Хумског Блата. Кастрати се спуштаjу низ Хоте од Капе Броjс преко Ђелевика и спуштаjу се у Кастратско Поље, захватаjући доњи дио Хумског Блата. Шкреље су до Кастрата и налазе се у долини Сухог Потока (Proni Sat) и захватаjу горњи и средњи ток овог потока; оздо их затвара Коплик са своjим пограничним бреговима. Груде граниче ову област са стране Затриjепча и Куча, а Шкреље са стране Скадарске Малесиjе. Клименте су на глави свих ових племена, на извоpишту р. Циjевне и њених притока; они захватаjу наjвећи дио области, наjпространиjе планине и наjвеће врхове Проклетиjа.

Граница између Хота и Груда иде уз Циjевну од Рапшице на Ура Љмаjс, па се пење на брдо Ћемер, затим иде иза Куреца, Малих Дечића и jужно од Великих Дечића. Граница између Хота и Кастрата полази од брда Малци, коjе се налази између Лулешпепаj, хотског села, и Серћи, кастратског села, и пење се на брда: Брегуj Тана, Кодра Колит, Љпљуши, Ћафа Старе, Jугомир, Ћафа Бjежгазит, Сук Зез и Ћаф Капа, па се спушта изнад клименташког села Броjе и Грабома у Циjевну. Шкреље оздо затвара брдо Градец, озго Бога, а са стране кастратска брда, коjа оштро одваjаjу долину Сухог Потока.

Хоти, Кастрати и Шкреље граниче са Климентама, а Груде диjели од Климената Затриjебач. Граница Хота допире до изнад Броjе, па одатле иде на Ћафу Дасморвет (сватовска главица), Копиту, Куруjиге (паткин врх), на Гробом, код Циjевне и онда низ Циjевну до Рапшице. Тромеђа између Хота, Кастрата и Климената jе Ћаф Капа. Граница jе Климената са стране Кастрата Планина Бетак, а са стране Шкреља планина Грик, Љустет и Маjа Рабс.

Хоти се диjеле на *Трабоjин* и *Рапшу.* Њихова погранична подjела полази од Хума преко Ћафе Унглет на брдо Jакопе и Дубраву, између Пренкаj и Шпиње, на Порђел и брдо Барлаj, на Сука Зез, брдо Jагоду, Ћафа Мокна, Шком, Нреут, Грамчи, Маjа Харамаис и Рапшицу. Кастрати се диjеле по географском положаjу на *Горње и Доње Касшрате,* а Клименте на четири диjела, коjи представљаjу читава племена: *Селца, Вукли, Никчи и Бога.* Селца су на извору и у долини Цем Селцит (Селачке Циjевне), Вукли и Никчи на извору, падинама и долини Цем Вуклит (Вукаљске Циjевне), и Бога на извору Сухог Потока.

2. Планине и брда. — Земљиште Климената досиже висину од 2560 метара. И горњи диjелови Хота, Кастрата и Шкреља пењу се високо и досижу висину до близу 2000 м. Наjвећа jе малисорска планина *Маjа Никчиш.* То jе гломазна планина са вjечитим сниjегом, без иjедне травке и дрвета. У Климентама се прича, да су се кучки и клименташки главари jеданпут препирали, да ли jе височиjи Ком или Маjа Никчит, па су се наредили, да признаjу за височиjи онаj врх, на коjи сниjег те године прије падне. Исте jесени сниjег jе приjе пао на Маjа Никчит, и по томе Клименте држе, да jе височиjа од Кома, као што и jест.

Између Вукли и Селца jе планина *Кршеци,* преко коjе води пут из jедног мjеста у друго и пење се до висине од 1550 м. Са превоjа jе диван поглед на наjвеће малисорске планине: *Бjешка Никчиш, Кожња Никчиш, Маjа Шникуш, Бjешке Намун* (проклета планина). Гломазни врхови ових планина представљаjу наjсуровиjу природу динарског система са сниjежњацима и неброjеним циркoвима. Од Кртеце се надовезуjу низ риjеку: *Голиши, Крчаник, Лофка* и *Дубина.* Гребен jе на Кртеци оштар и пут се спушта нагло ка Селцима. На Кртеци се до пута налази гроб барjактара Ђон Уци Вуксадедоj из Вукли. Кад су Турци напали на Клименте 1909. г., да их разоружаjу, Клименте су повели борбу, и сукобили се на Кртеци, гдjе су Малисори били узели добре положаjе. Клименте су ту разбиjени, те су се разбjежали по Црноj Гори. Ђон Уци jе ту убио jедног турског официра и jедног низама, па jе и сâм погинуо.

Планине су испод Вукли: *Ђарпен, Сшриц, Грлаш, Голуб* и *Буфк;* изнад Никчи: *Сурта* и *Коплук*; изнад Бога: *Трсорjа,*

Кеђујкс, Ливоли и *Богве*. Брдо између Вукли и Никчи зове се *Руц*. Изнад Селца је с десне стране *Мрек*, а до њега *Јешница*, а даље низ Цијевну, брдо *Сокол*, који једним дијелом припада Затрепчанима. Изнад Сокола је *Греча*, гдје је била стара граница између Климената и Затрепчана.

На планину Кртеци се надовезују брда: *Шкала Поникут, Ђафа Крцуна, Ђаф Прдлец* и *Шутица*.

Клименте имају највише планина. Међу планинама се разликују ближе и даљне. Вукли имају ближе планине: *Балшен, Копрашти, Паја Мризе, Грлата, Јелеја, Козми, Ловушница* и *Голуши;* Никчи имају ниже планине: *Будач, Јама, Беришдоли* и *Маја Пејис*.

Од Грабома су уз Цијевну брда: *Маја Капс, Маја Стрникут* и *Маја Сурц*.

Земљиште овог масива спушта се на Хоте, Кастрате и Шкреље и ломи се преко граничних планина: *Каше Бројс, Буковића, Ђемера, Велечика, Југомира* и *Булеца*, па се спушта у поље. У Грудама су брда: *Сука* и *Дечићи*, гдје је било турско утврђење и на коме је вођена очајничка борба 1912. г. Земљиште Груда, Хота и Кастрата постепено се спушта, испросецано долинама, које су растављене благим брдемцима, које Малисори зову *рудине*.

На југу од Дечића су: *Белевик, Кодра Кећу, Братила, Долеци, Јакоша, Бутеза* и *Маја Хелм* (Хум). Ово је потоњи огранак, који се завршава код Хумског Блата.

3. Поља. — У унутрашњости ове области нема поља, нема ни малених равница, а само јој припада малени дио Зетског Поља од Диноша преко моста на Цијевни, преко Црних Земаља, правцем између Кодробудана и Дрешовића. Ово је поље мјестимице плодно, само испод брдских страна, у Диношу, Милешима, Тузима, Вуксалекићима и Дрешовићима. Остали дио поља је пјесковит и неплодан и служи за испашу. Један знатан комплекс добре земље налази се и у Црним Земљама, на негдашњој црногорско-турској граници, око којих је проливено доста људске крви.

На глави Хотских Вирова је поље *Куша;* пружа се у правцу ка Брићама и као рукав залази дубоко између брдских страна. Горњи дио поља је претворен у њиве и ливаде, а тако и оба краја до близу језера. Средину и подножје поља покрива шума; овај је дио махом кршевит. Поље је дуго 4 а широко око 3 километра.

Кастратско Поље лежи одмах испод Кастрата. Оно је саставни дио поља, које се пружа од Скадра преко Враке и Коплика до Кастратских Вирова. Поље је нешто нагнуто к језеру и врло плодно. Поље испод Кастрата до Скадарског Језера не припада Кастратима, већ селима Флаки, Каменици, Љубици и Штербецу, која су села поред језера и зову се Буз Ују (близу воде).

4. Воде. — Ову област просијеца ријека *Цијевна* (арбанашки *Цем)* са својим притокама. Ријека је састављена из два главна крака: *Цем Селцит* (Селачке Цијевне) и *Цем Вуклит* (Вукаљске Цијевне). Целм Селцит извире испод планина Копришти и Бјелича, близу Вусана (у Гусињу) и састаје се са Цем Вуклит код моста на Тамари. Цем Вукит истиче испод Маја Шникут, протиче испод Никчи и Вукли; на извору се зове *Масавет*. Ток једне и друге ријеке је стрмен и валовит. Од Тамаре је ријечна долина веома уска, корито дубоко и пуно слапова и вирова. Поред ријеке нема нигде равнице; обале су јој стрме, а овде онде има тераса.

Земљиште је с једне и друге стране ријеке кршевито; стране су високе и сваки је приступ са брда отежан, а на многим мјестима немогућ. Ријечно је корито дубоко 700—800 м., а негде и више. Ријечна се вода не може искоришћавати за топљење и друге потребе, јер у њеној близини нема њива и ливада. На неким је мјестима одводе за окретање млинског камења, а ређе за натапање.

У Тузима причају, да вода из Цијевне има подземни пут до Милеши, гдје на уста једног убла избија, прелива се и тече кроз Тузи под именом *Урела* или *Врујела* (српски *Врело*). На картама је ова рјечица позната под именом *Милешки Поток*.

У Цијевну се сливају два повећа потока: *Поток од Кожње* и *Поток од Рошше*. Њихов је ток стрмен, јер пада са високих страна. Има још повише мањих потока, који падају нагло у Цијевну, и јаких врела у непосредној близини ријеке, из којих избијају јаки млазеви воде. Вода од потока и врела одводи се на повеће даљине и употребљава за млинове и натапање.

Испод Тузи је извор *Кревеница*, која на јакој поводњи

избија силно и са Врујелом, која долази кроз Тузи, прави Милешки Поток, који се поред Хума улива у Скадарско Језеро.

Кроз поље Куша тече *Поток од Старе* и улива се у Хумско Блато. Од планина из Бога долази *Сухи Поток* (Proni Sat), који се кроз Коплик слива у језеро. Све су ово сухи потоци, који отичу само јесени, зими и прољећи, кад падну кише и када се топе снегови.

Од Скадарског Језера је увучен један рукав ка Хуму и зове се *Хумско Блато*. Ово је блато уско и дугачко, са дубоким вировима поред каменитог хрида и плићацима поред поља. Ови се вирови зову Хотски Вирови (Liceni Hotit) и Кастратски Вирови (Liceni Kastratit). По увјеравању риболоваца, Кастратски Вирови су веома дубоки, пространи и увучени далеко испод стијена; ту, по вјеровању њихову, љетују укљеве.

5. Шуме. — Клименте и Шкреље обилују шумом, све су планине, изузевши голе и кршевите врхове у Проклетијама, обрасле густом јеловом, боровом, смрчевом, буковом и растовом шумом. Букве и јеле се спуштају с планине до корита р. Цијевне. Клименте су у шумама најбогатије племе у склопу Проклетија. Ово богатство не само што стоји неискоришћено, него ће остати такво све дотле, докле Малесија буде у несређеном и неприступачном стању. Шума из ових планина дала би се лако и јефтино искоришћавати. Цијевна је и лети веома јака, да би могли по њој слазити сплавови балвана чак до Зетског Поља. На тај се начин у неко доба искоришћавала шума из области Таре и водом се спуштала до Вишеграда.

Груде, Хоти и Кастрати су карсно земљиште и оскудни су у шуми. Нешто шуме има у њиховим планинама и високим брдима, а сва нижа мјеста су гола и кршевита. Сука и Дечићи у Грудама, брда прилично висока и пространа, па сва нижа брда у Хотима и Кастратима сасвим су гола. Овоме је понајвише узрок близина Подгорице и турских утврђења.

6. Ораница. — Земље је за обрађивање уопште мало. Земљиште је карсно, као и по Црној Гори, па је земља груписана по доловима, рупама и у подножју брдских страна. Земља је у Грудама, Хотима и Кастратима плодна, махом је црница и даје добар род. Недостатак у земљи присилио је Груде, Хоте и Кастрате, да се спуште у поље и да заузму један његов дио. У Хотима добро роди пшеница, а кукуруз слабије.

Земља је у Климентама груписана при странама, по бреговима и превојима, ређе у доловима и рупама. Њиве су стрмене баш као по свим планинским мјестима и вода их не односи, јер је земља иловаста. Поред Цијевне има нешто земље, раскрчене на ријечном шљунковитом наносу. Ова је земља најгора, јер је сувише пјесковита и пропустљива.

Ливаде се налазе по планинским крајевима. Сјенокоси су добри и издашни, али недовољни за издржавање многобројне стоке. Клименте и Шкреље, велика сточарска племена, селе се јесени са стоком у скадарско приморје на зимницу, а прољећи се опет враћају на своје планине.

Недостатак у земљи ремети економско стање Груда, Хота и Кастрата, па су људи за то прилично сиромашни и оскудни: тај недостатак гони Клименте и Шкреље на интензивније сточарење, те од њега имају лијепе користи: њихове простране и травне планине надокнађују недостатак у земљи, оне су им темељ живота и опстанка.

У Грудама, Хотима и Кастратима нема ливада, или их је врло мало. Ова племена слазе зими са стоком у Зетско Поље и поред Скадарског Језера и Хумског Блата, гдје се стока без полагања презими. А за то је и сваки комад земље у карсту претворен у њиву.

7. Клима. — Клима је у Грудама, Хотима и Кастратима љети веома врућа, а зими доста оштра. Земљиште је нагнуто к југу и југо-западу и изложено је умјереним вјетровима. Љети се јако загрије, јер је земљиште карсно, а кад духне сјеверни вјетар, онда зими наступи веома јака хладноћа, тим јача, што је земљиште голо. У Шкрељама је клима нешто оштрија, јер су Шкреље увучени у планинска њедра. Клименте имају хладну, а често и сурову зиму. Зими код њих напада големи снијег, да за дуго времена затвори све путове; пут низ Цијевну је у сњегопадини, па зато га је тешко пробити. Љета су у Климентама блага. Клименташке планине дале би згодна љетовишта.

Подножје Груда, Хота и Кастрата је хумно и нездраво. Село Потхум плави језерска вода; ово је мјесто веома болесно и маларично. И овдје и у свим селима од Тузи до језера има много комараца, због којих се сељани сваког љета

селе у Тузи и височија мјеста. Сва је околина Хумског Блата нездрава; тамо је много баруштина, које љети куже ваздух.

Идући уз Вукаљску Цијевну од Тамаре, наилази се с десне њезине стране на дивље смокве, шипке и лозе, док на другој страни, а на истој висини, видите букве и одмах изнад њих борове.

У Селцима и Климентама уопште, пада мало снијега, највише од 2—4 педи, а и кад падне, не одржи се дуго, највише 3—6 недјеља. Томе може да буде узрок дубина ријечног корита Цијевне, из које долази од Зете топла струја, која у неколико ублажава ово планинско подручје. И у Селцима и у Вуклима има смокава, мурава и винограда; и ово се воће пење до знатне висине, негдје до 800 метара. Старци причају, да је некада падао снијег у Селцима по 12 педи, а изнад Осојна у Кртеци и по 33 педи. У Климентама завлада највећа хладноћа, кад духне источњак, који долази са највећих врхова Проклетија.

8. Путови. — Груде, Хоти и Кастрати слазе на колски пут, који води од Подгорице за Скадар, а који пролази испод подножје ових племена. Шкреље слазе на овај пут преко Коплика. Он спаја ове племена са Скадаром и Подгорицом и много олакшава њихов живот. Клименте најгоре стоје у овом погледу. Њихов је главни и једини пут низ Цијевну за Подгорицу и преко планина и Врмоше за Гусиње. Овај је пут рђав, веома је дуг, а служи само за коња и пјешака. Њиме је пренос терета отежан и опасан. Дужина пута отежава економско стање Климената; они су и поред њега одвојени од свијета; њихова је комуникација овим путем слаба и према бројном и имовном стању ништавна. Од Грабома се одваја један крак уз стрмене стране ка Рапши и пење се на преко 800 м. висине. Овај пут води за Скадар; од Рапше се спушта преко Хоти и Кастрата на колски пут. Пењање и спуштање уз скоро усправне стране к Рапши и од Рапше веома је отежано и опасно. Има мјеста, куда се са највећом опрезношћу пролази.

Сеоски су путови у Малесији ништавни. Малисори и не помишљају на добре путове; њима годи верање и пужање преко стијена и вратоломних мјеста; они се овако осјећају самосталнији, јер мисле, да подесни путови више служе непријатељу, но њима. Од Цијевне ка Хотима и Грудама пут води право уз стрмене стране и личи на горостасне степенице. Ови су путови слични онима у Крајини, с том разликом, што се у Малесији грађење добрих путова не сматра задужбином.

II СТАРИНЕ И ПРЕДАЊА

1. Гомиле (могиле). — У овој области има много гомила, које мјештани зову „могиле"; у Шкрељама их зову „гомиле". Гомиле су од камена или од земље, а налазе се у Грудама, Хотима и Кастратима; у Шкрељама их је мало, а у Климентама их нема. Њихово распрострањење хвата поље испод ових племена. На узвишенијим дјеловима нема их никако. Камене су гомиле по брдима, а земљане у пољу.

У равници од Дрешовића до Диноше, на дужини 10 километара, има скоро двадесет *земљаних гомила.* Испод Вуксалекића их је највише. Понајвећа од њих има 3 метра у висини и до 25 метара у пречнику. Гробови су на њој у правцу СЈ. На другој исто тако великој, има много гробова; гроб на тјемену је у правцу СЈ. и раскопан је; остали су гробови у разним правцима. На многим гробовима још и данас постоје велике надгробне плоче. Ово се мјесто зове *Вулани.* Прича се, да у гробовима има закопана блага, зато су Турци из Тузи покушавали, да их раскопају, али су им Хоти то спречавали. Једна оваква хумка у Вуланима веома је снижена, па чак и преорана, а друга је, опет, сасвим мала, па изгледа, као да су обје недовршене. Као да гомиле нијесу подизане у једно вријеме, него су из разних времена.

Ниже Дрешовића има једна гомила, а изнад Тузи има их повише; много се једва примјећавају; њих је вријеме снизило и заравнило; а само их велико комађе шљунка и данас обиљежава.

Камене су гомиле у Хотима: на брду више Дрешовића, на Ћафи Бургузи, код Самобора, код Калтурка, до Витоје, у Машај до пута, Старе, Трабојину Мочем (2), у Скораћу (6); у Грудама: на врху Суке, на Кодр. Кећа и Кућишта (више Прифти), на Главици код Пикале (3). Многе су гомиле чобани раскопали и наишли на гробове и кости. Гомиле са Главице разнијели су Турци за неку кулу. Хоти причају, да су ове

гомиле подизали „кавури", а под тим именом подразумијевају старе Србе православне вјере. У Грудама веле, да су Чивути, тражећи Христа, клали малу дјецу и закопавали под овим гомилама (Витлејемска Ноћ).

Све земљане гомиле поређане су поред пута, који је у римско доба водио од Скадра са Диоклеју. Поред њега се налазе и многе камене гомиле иза Хума преко Витоје и Самобора.

И данас је обичај код Малисора, да подижу гробља на маленим хумцима, који су нешто већи од обичних гомила, и сав је брежуљак пренатрпан гробљем. Малисор више воли, да се сахрани на брежуљку, него на страни брежуљка или у равници. А највећа је част сахранити се на врху брежуљка, гдје је подигнут олтар или мала капелица. Можда су гомиле дјело Илира, који су негда насељавали западни део Балканског Полуострва, а од којих су остали данашњи Арбанаси.

2. Градине. — Три су градине у овој области: *Самобор, Калаја Хотит (Градина)* и *Балез.* Самобор се налази на маленом брдашцу иза Хума, преко рукава Хумског Блата. Клачни зидови се и данас познају. Утврђење је хватало око 1000 m² Испод њега је била варош и ту се и данас налазе цигле. Самобор је одмах до језерског рукава и згодно мјесто за одбрану. Градина је на један сат даљине у правцу поља Куше; развалине се налазе на неком каменом брежуљку. Самобор је био утврђенији од Градине. Балез се налази на брду Маја Балезит, које се налази на средини пута од Скадра до Хума, испод Шкреља а изнад пута. Развалине се и данас познају. Близу Балаза је село *Градец.* По имену овога села може се претпостављати, да је ту био у оно доба *град,* по коме је село могло добити име. У Балезу се виде црквене развалине, које су данас зарасле у шибљу.

Поред ових градова водио је стари пут од Скадра за за Диоклеју и даље за Оногошт, а пролазио је поред Балеза, испод Градине, крајем Самобора, па иза Хума, гдје се спуштао у поље, одакле је пролазио кроз данашње Тузи за Диоклеју. Пут је био обиљежен каменовима, који су показивали километражу. И данас постоје три таква камена: један у Вуксалекићима, други испод, а трећи изнад Тузи. Овај је камен висок над земљом 1.90 м., а у обиму има 2 метра; у земљи је четвртаст, а над земљом ваљкаст и зашиљен.

За ово камење везана је прича: Цар Дукљан је имао брата и сестру. Сестра им је била толико лијепа, да су је оба брата завољела и сваки је хтио, да је има за жену. У преотимању око ње браћа се заваде иријеше: да Дукљан гради Спуж, а брат му да доведе воду из Цијевне у Дукљу, и сестра да буде онога, који први сврши посао. Млађи брат сврши посао прије, па са сестром побјеже ка Хуму. Дукљан, веома љут, бацио се за њим са ова три камена и гдје је који пануо, ту се и данас налази.

На углу Селачке и Вукаљске Цијевне уздиже се камено брдо, које зову *Маја Јерини,* на српски *Јеринино Брдо.* Клименте веле, да се на овоме брду налази гроб неке жене, која је господарила овим крајевима. Као да је ту било неко малено утврђење, које је доминирало пролазима уз једну и другу Цијевну.

Прича се да је у старо доба водио пут преко Кастратских Вирова и да је ту био мост, од кога се, по казивању мјештана, ноге и данас познају.

3. Селишта. — Од Планице, брдашца код Дечића, па до Хума била је негда, по предању, варош. Ово је насеље било толико густо, да је мачка могла пријећи с куће на кућу с једног краја на други. Да је, збиља, на овом простору било густо насеље, потврђују многобројне гомиле, па гробови, на које се при орању и копању наилази, а затим и темељи од кућа, који се откопавају. Испод Дечића се налази мјесто *Кућишта,* гдје се познају озидине од кућа. Поред Вуксалекића је до прије 400 година постојало старо село. Ту су људи налазили бакрене сјекире, које су, како они мисле, служиле за борбу. У пољу од Диноше до Хума показују више оваквих селишта. Ово су била најлепша мјеста за живот; Скадарско Језеро је у оно доба било мало, па није било мочвара и комараца. Данас су ова мјеста нездрава. И ако је земља за обрађивање добра, ипак се Малисори радије држе својих гора.

Под Самобором је било насеље, а тако и у близини Градине и Балеза. Остала су насеља по брдима незнатна; она су махом захваћена млађим насељима.

4. Црквине и гробља. — У овој области има много црквина и старих гробља. Њих је највише подножјем и изнад подножја брдских страна у Грудама и Хотима. Највише поштовање међу мјештанима има црквина на *Ћаф Киши,* а то је до пута

за Хоте више Вуксалекића. Црква је била дуга око 10 м. а широка 4 м.; имала је олтар. Апсиде су и до данас сачуване; спољашњи дио зида је обурван и однесен, јер је, по причању, био од мермера. Мјештани кажу, да су је градили „кавури“, који су прије данашњих Хота овдје живјели. Хоти увјеравају, да је до скора био ту један мермерни камен са натписом, који њихов поп није знао прочитати. По томе се мисли, да је натпис био словенски. Овај је камен однесен и не зна се, гдје је. Око цркве је гробље, коме има на стотине гробова са великом каменим, лијепо отесаним, плочама, али без натписа. На многим гробовима сачувани су киљани до данас; камени су високи по 1 м. и више, горе су шири и на врху зашиљени. Многе су плоче урасле у земљу, а то потврђује велику старост њихову. Гробови су у главноме окренути у правцу ИЗ., а има их у правцу СЈ.

Испред црквине је, у непосредној близини, Кућиште, које Хоти зову „Шпија краљиц“ (краљичина кућа). И ово је била црква али малена. Претпоставља се, да је ово била ћелија, одакле је њен основатељ подигао ову цркву. У близини црквине је брдо *Братила* и брдашце *Долеци*, а између њих раздоље, под именом *Дубрава*. Ова чисто српска имена указује на српско поријекло цкрквине на Ћаф Киши.

Између Тузи и подножја Дечића налази се црквина са гробљем. Надгробне су плоче велике, неправилне и грубо отесане. Црква је потпуно разорена, те се само познаје мјесто, гдје је била. Гробови су окренути у правцу ИЗ. и СЈ. У овом се гробљу данас сахрањују католици из Тузи. Гробље је опкољено њивама неког мухамеданца, и овај се при орању чува, да не дохвати од гробља. Мухамеданци сматрају то за велику грјехоту. И Малисори зову ово мјесто *Кућишта*. Малисори и остали Арбанаси, католици и мухамеданци, кажу, да је ово гробље православно и да су у Кућиштима живјели Срби. У близини црквине се налази мјесто *Николић*, гдје су у старо доба били добри виногради.

Црквине с гробљем налазе се и под Милешима, близу Шипчаника и на Рогаљу код Ржаничног Моста. Мјештани држе, да су и тамо била српска насеља. Између Прифти и Пикале, у Грудама, има једна црквина. На томе је мјесту врло стари храст и под њиме једина жива вода у Грудама, али је најака и не подмирује потребе села.

У Диноши је црквина Св. Архангела Михаила (арбанашки *ш Мили*) са великим гробљем. Гробови су добро очувани, покривени великим плочама и многи урасли у земљу. Држе, да је и ово српско православно гробље. Сада се овдје сахрањују католици из Диноше. Црква је у пољу испод села, до саме Цијевне, на незнатној узвишици, на прекрасном мјесту. (Да није ово црква Св. Архангела Михаила на Дрепи, гдје је за доба Св. Саве била српска епископска столица у Зети?). Ту је у близини код Стојеће, на мјесту званом *Цора*, црквина, која се зове „Киша е цоре“. Пред црквом има много гробова са великим надгробним плочама.

У Грудама, изнад Прифти и Пикале, има једно дрво, коме мјештани не знају имена, а које личи на велик гранат дуб, и зими је зелено. У Малесији се не зна за још које овакво дрво, па га Груде зато држе као светињу. Нико се не усуђује, да га сијече; ко је пробао, остао је узет или слијеп. Ни сухо грање, које вјетар одломи, нико неће узети. Мислим, да је ово зимзелени раст (quercus ilex). За ово дрво везана је прича:

Неки Гримовић је био у старо доба веома болестан, и болест је била дуга и тешка. Домаћи су га обиједили, да је ову болест добио од женске, па су га презрели, а бојећи се, да им болест не пријене, избацили су га из куће. Болесник је на смрти завјештао, да га сахране баш на овоме мјесту, гдје је сада ово дрво, и препоручи, да пазе, хоће ли што никнути на његовом гробу, па ако што никне, то ће бити знак, да он није крив својој болести, него да му је дошла од „божје воље“. И првог прољећа изникну на његовом гробу два храста; сељани их из сажаљења према страдању обиједјеног Гримовића, ограде, па се доцније саставише у једно дрво. Друго предање каже, да је ту сахрањена једна дјевојка из Затријепча, која је то сама зажељела.

Груде придају овоме дрвету неку чудноввату моћ. Они тврде: да села горњих Груда, гдје се ово дрво налази, нијесу никад страдала од непријатељске војске; да су скакавци 1910. г. уништили све до р. Цијевне, а к њима нијесу долазили.

Црквених развалина има још у Градецу, Коплику (Ђурај) и у Калдруму. У Климентама је најмање црквина. Једна

је цкрвина на Бштану, гдје се прво населио предак данашњих Климената.

5. Предања о прошлости. — Клименте су незгодније мјесто за живот и стара су насеља тамо била ријетка или нестална. Шкреље су нешто погодније мјесто од Климената. Остаци из старине јасно показују слику старих насеља. Многобројне цркве, гробља и селишта доказују, да су ова мјеста била густо насељена; а многобројне камене и земљане хумке, подигнуте за преисторијско гробље појединаца и читавих села, сведоче то исто. Зетска долина, везана добрим путем са Скадром и морем, вукла је свет к себи. Многи су завојевачи прошли овуда ради пљачке и оставили пустош. Бујице нових усељеника су биле честе и млађи су елементи, као јачи и издржљивији, потискивали старије, махом слабије становнике.

У народном предању стоји, да се овдје измијенило много народа. У Хотима се прича, да су данашњи Хоти седамдесет седми народ. Слично се прича и у Грудама и Кастратима. Народ, који је био овдје непосредно прије данашњег, зову обично „кавури", под којим именом подразумевају Србе православне; а зову га и „стари народ". По мјесту, гдје је био насељен, зову га: стари Хоти, стари Груде, стари Кастрати итд. Све остале пређашње народе зову уопште „стари народи".

Овуда су у римско доба биле колоније Римљана; на њих потсећају многи остаци из старине. Римска су насеља имала епископску столицу у Диоклеји и она је била културни центар у зетској долини. Градови на Самобору, Градини и Балезу су дјело Римљана, а можда је у оно доба био град и на Шипчанику. Поред пута Скадар—Диоклеја било је римско насеље најгушће. У старије доба овуда се налазило повише камења са римским натписима, а и данас их има нешто. Ја сам наишао на три таква камена са латинским натписом, који су узидани у двема кућама у Вуксалекићима и на степеницама парохијске куће у Арзи (Хоти).

У Кастратима постоји брдо *Маја Неаполит*, чије име потсјећа на Неапољ. Између Градеца и Коплика налази се мјесто *Маршаин*, гдје се види много озидина од кућа и гдје се налази старих новаца. Ту је, по предању, била варош. Градина се у Хотима до скоро звала *Ђутец*, а то ће рећи „мала вароц".

Од српских племена Малисори спомињу *Тихомире, Божњаке* и *Матагужане.* Тихомири су најстарији; они су били јако племе, које је у своје вријеме захватало данашње Груде и знатан дио Зетског Поља. Не зна се, шта је с њима било; можда су их истисли јачи досељеници или сусједи, а можда су и изумрли.

Божњаци су захватали простор од Мрка до Врањскијех Бургова. Стари Хоти и стари Груде се посвађају с њима због преотимања око земљишта. Божњаци су имали сва бoља, љепша и плоднија мјеста у пољу и испод брдских огранака и стари су Хоти и Груде били стијешњени у својим горама. Због тога су их Хоти и Груде често нападали; за то Божњаци нападну ненадно ноћу на старе Хоте преко Дечића. Хотима прискоче у помоћ Груде, па се на Пашкали, на мјесту „врак пресја" (локва крви) тако крвнички покољу, да је крв потоком протекла и ушла у неки виноград; он се и данас зове „веншти ђакут" (крвави виноград). Божњаци буду потучени и остатак се врати к својима грдан и искрвављен. Кад су их питали, гдје су били и како су прошли, одговорили су: „Све нешто викаше *капе, капе, пре, пре!*" (удри, удри, сјеци, сјеци). Тај пораз је учинио, да су се Божњаци повукли из поља. О даљој судбини њиховој не зна се.

Матагужани су били неко старо племе, велико и силно, и били су господари у зетској долини. Главно им је мјесто било у *Матагужима,* мјесту, које и данас постоји у Зети, а које подсјећа на то старо племе. Прича се, да су Матагужани имали свога „краља", који је живио у Матагужима. У Мљацама испод Матагужа, наилазе у земљи на канале, као трагове од негдашњег водовода. Ту је била и стара црква, коју су Турци разрушили и саградили мост на Малој Мрки. Матагужани су се, по предању, раселили због суше и честих неродних година, којих је било више једна за другом. Не зна се, да ли има од њих остатака у Зети, нити куда су се оделили.

Послије ових старих племена спомињу се *стари* Хоти, *стари* Груде, *стари* Кастрати, *стари* Шкреље и *стари* Клименте. Данашњи Хоти нашли су овдје 100 домова старих Хота чија су насеља била по брдима. Стари Малисори су насељавали само брдске крајеве, а никако поље; по томе изгледа, да су стара насеља била сточарска. У неким се мјестима прича, да је данашње становништво отело земљу од

старог и силом се увукло на ово земљиште. Ово је потискивање могло трајати дуго. Свјеж елеменат се брзо множио, па је постепено истиснуо старе насељенике. Овај се процес лијепо запажа код Хота. Од 100 домова, које су нашли овдје, данас их има само 5. Процес сузбијања, преотимања и потискивања трајао је неколико вјекова и ни данас се још није завршио. Старо становништво није се могло претопити у ново; међу једнима и другима било је неповјерење, које их је подвајало, па их и данас унеколико подваја.

Други причају, да се старо становништво иселило одавде због честих сушних и неродних година, због љуте зиме и сјеверног вјетра, због скакаваца и тд. Има и таквих који кажу, да су се преселили одавде ради зулума турског, од страха, да не буду присиљени на потурчење.

По предању неких, стари Хоти су се одавде преселили заједно. Од њих су Хоти код Плава, у Гусињу, Ругову, Пећи, Пештери и Бијелом Пољу. Сви исељени Хоти су муслимани и неће да знаду, које су вјере били раније. Чује се прича, да су се стари Хоти иселили у 17. вијеку, кад је везир скадарски попалио ова мјеста због помагања Млечићима противу Турака. Код Кроје има читаво село под именом Хоти, а има их и у Дукађину, гдје су се у исто доба иселили. Неки Хот од данашњих Хота пошао у Дукађин и наишао на једног од старих Хота, који се распитивао за своју кућу и неко дрво у близини куће. Близу Драча има село *Бискалзи* са 50 кућа, које произлазе од старих Хота.

Прича се, да се је један народ, који је живио у пољу до језера, раселио одавде због неродних година. У предању стоји, да је љути сјеверац духао непрестано за девет година, да се није за то време ништа радило и да су се људи онда иселили.

Сумњам, да су се стари становници Малесије иселили због зулума, јер турска власт није никад била моћна у овом крају; а нијесу се иселили ни од страха, да не буду потурчени, јер не би пошли у крајеве, гдје ће се доцније потурчити. Не мислим, ни да су насилно истиснути, јер досељеници нијесу били никад толико јаки, да старосједиоце бар у почетку протјерају са имања. Пресељење њихово је, без сумње, економске природе. Ова су мјеста веома безводна, а земљиште сушно, па су зато биле честе неродне године. Скакавци који су чести гости у пољу испод малисорских гора, па и у Малесији, неродице, сушне године и духање сјеверног вјетра, потпомагали су ово пресељење. Због ових околности живот је био отежан, па су људи гледали, гдје ће да се спасу биједе. Добар део Малесије лежи до главног пута од Скадра за Подгорицу, куда су се кретале многе војске; а познато је да никаква војска не може проћи, а да не остави рђав траг.

У овим су крајевима, без сумње, негда живјели и Срби. То доказују многе црквине и гробља православног типа, па многобројни српски називи, који су се до данас задржали (Братила, Дубрава, Долеци, Кућишта, Николић, Градец, Буковић, Јагода и тд.). У доба српског продирања у сјеверну Арбанију ови су крајеви били густо настањени Србима. По К. Јиречеку Тузи се помињу у дечанској хрисовуљи 1330. г., а у млетачком катастру 1416. г. као насеље од 150 кућа са 600 оружаних коњаника и пјешака.[1]) Хоти се спомињу у дечанској хрисовуљи; они су по Болици имали 1614. г. 212 кућа са 600 оружаних људи. Шкреље и Кастрати се спомињу 1416. г.[2]) Шкреље су по Болици имали 1614. г. 30, а Кастрати 50 кућа.

У близини Градеца је велико село Коплик, које је цар Душан био поклонио Манастиру Арханђела Михаила у Призрену. Вероватно је ово село приложио као српско и православно. И доцније, 1416. г., ту је било много православних попова са српским именима: протопоп Ђуро, поп Андрија, поп Станко, поп Богдан и др., а и сами сељани су имали понајваше српска имена.[3]) Сумњам, да су онда у Малесији живјели преци данашњег становништва. Ондашња српска православна насеља била су по слому српског царства, притијешњена и приморана на исељавање, или су гладним и сушним годинама приморани били, да траже боља мјеста. Можда старинци у Малесији, којих је данас мален број, проистичу од тог становништва. Истина, не знаду за своје поријекло.

Данашње српско-православне оазе у Скадру и околини остатак су негдашњег српског насеља и православља у овим крајевима. У Балезу, код Коплика, био је бискуп и овај се 1356. г. жали архиепископу барском, да је његова бискупија пуна шизматика.[4])

1) Гласник Ср. Геогр. Друштва, III, св. 3. и 4. с. 153.
2) Гласник С. Г. Друштва, III, св. 3. и 4. с. 153. — 3) Исто, с. 154. — 4) Исто, с. 154.

Сва су пресељења из ових мјеста везана за причу о седмогодишњем или деветогодишњем духању сјеверног вјетра (у Климентама источњака), о скакавцима, гладним, неродним и сушним годинама. Међу узроцима пресељења и ови су заиста врло важни. Сјеверњак духа често и љети и зими и тако је силан, да носи земљу и пијесак; кад духне љети, сва Зета задими од прашине. Његова се јека чује на 60 километара даљине; често пута дигне и однесе покошено сијено и сламу. Због овог вјетра све су куће у Зети грађене у правцу СЈ., да се тако заштите. Кад духне зими, још кад долази са снијежних планина, настане таква хладноћа, да се све живо сакрије. Сјеверњак наноси сушу и неродицу; он учини, да усјеви често пута одмахну, па сиромашни сељак безнадно гледа у будућност. Вјетар односи и орну земљу. Све поље од Рибнице до Цијевне, па и преко Цијевне до Никољцркве и Владања покривено је крупним шљунком, и на цијелом том непрегледном пољу нема педи земље за културно биље. Вјероватно је вјетар однио орну земљу, па остао го камен. Поред пута од Диноше до Тузи има повише њива, које су се до скоро засијевале, а данас су тамо само облуци. У Диноши су путови између њива за читав метар нижи од оране земље; улице у правцу СЈ. још су ниже. И данас бива, да сјеверњак духа непрестано по десетак дана и више, а некада по 80—100 дана у години. У стара доба вријеме је било, по предању, ћудљивије, па су временске непогоде биле чешће и судбоносније. И у Цеклину постоји предање, да су се стари становници иселили због сјеверњака, који је дувао непрестано 7 година. Таква се предања чују по многим мјестима и могуће је, да су тачна.

Скакавци су се потоњи пут јавили 1919. г., а 1920. г., баш кад сам обилазио Малесију, опустошили су све, и поље, и њиве, и винограде, и бостане, и дуваништа. Има људи у Зети, којима је сва пшеница уништена, који су по три пута засијавали кукуруз, по два пута садили дуван. Трава је била уништена и стока је страдала од глади. Народ се био забринуо, јер није имао средстава, да се бори против њих. Сваки је био изгубио вољу на рад, и да су онда биле прилике, које и у старо доба, без саобраћаја са свијетом, народ би био готов, да се сели и да бјежи од ове напасти, па било куда. Скакавци су највећа биједа за сва мјеста у Зети и околини.

На расељење су могли утицати и други разлози, као болести и најезде непријатеља, којима су сва приморска мјеста била изложена. Зна се, на примјер, да су Монголи 1242. г. опустошили ове крајеве. Ови су крајеви страдали и онда, када су била преотимања око Скадра и Зете.

III НАСЕЉА

1. Појам о насељу. — Најмања су насеља у Малесији позната под именом „*катуниш*“ (српски *село*). Села су мања и већа. И најмања су села, макар само од неколико кућа, позната под тим именом. Али у том случају село има своје посебне међе, и независно од околних села. Понекад се и једна кућа зове селом, само ако је удаљена од села и има засебне њиве, шуме, пашњаке, воду и др. Оваква села чине веће село и у заједници са оближњим већим селом, или и са селом, од кога су се издвојила.

Село су дијели на „*махале*“, тј. на братства. Као и у Црној Гори, у Малесији се људи једног братства насељавају у близини, куће су им близу једна друге, а тако им је и имање груписано; то су махале; оне чине и братствену заједницу. Већа се села дијеле на повише махала; а има села са по једном и двије махале. Махале су по величини једнаке. Има братстава у истом селу, која се, по положају, дијеле на двије и више махала. Но подјела на мале махале не отуђује братственике, и ако свака, па и најмања махала носи своје име, по родоначелнику, од кога произлази.

Неколико села чини „*фис*“ или племе. Фисови су у Малесији: Клименте, Груде, Хоти, Кастрати и Шкреље. Сваки фис води од старине заједничко поријекло; везан је заједничким именом, прошлошћу и обичајима, и насељава положаје, који су везани међусобно географски. Насеља оваквих положаја носе заједничко име, обично име заједничког претка или претка племенске већине. У овом посљедњем случају мањина усваја име већине. Насеља често пута наслеђују опште име племена и од својих претходника, који су се иселили; у том случају мањина, која је остала од старог насеља, натура племенско име већини. Такав случај видимо у Малесији код Хота, Груда и Кастрата. Нова насеља су ту примила племенско име од старог насеља, које је сада овдје

у мањини. Малисори се, као и Црногорци, изван племена кажу увијек на име фиса, коме припадају, а никако по махали (братству), од које су; пође ли даље од свог завичаја, он се каже на име веће географске цјелине, он се каже, да је Малисор.

Сви се већи фисови дијеле на мање. Клименте се дијеле на *Селца, Вукле, Никче и Богу*. Сваки дио чини међу Климентама посебан фис, и ако су један род. Ова је подјела извршена не само на основи сродства, него и по географском положају. Хоти се дијеле на *Трабојин* и *Рапшу*, Груде на *Кшеву* и *Насеље*, Кастрати на *Доње* и *Горње Кастрате*, а Шкреље исто тако.

2. Величина насеља. — Грудска села с десне стране Цијевне зову се *Насеље*, а с лијеве *Кшева*. Села су у Насељима: *Пикала* са 40 кућа, *Прифти* са 15, *Лофка* са 25, *Селишта* са 30 и *Диноша* са 90 кућа; у Кшеви су: *Милеши* 26 к., *Курец* 24, *Паскала* 15, *Каљај* 17, *Кшева* 22, *Ацовићи* 11 и *Вулај* 12 кућа. Не зна се тачан број кућа у Грудама; сваки каже разнолико и нетачно. Сви се слажу у томе, да има 300 грудских домова; у овај број улазе и Груде, и селеши у Тузи, Врањ, Кодробудан и Владње. Диноша и Миљани, и ако их раздваја Цијевна, зову се општим именом Диноша; по некима Диноша броји 80, а по некима 117 кућа. Кад питате некога, колико кућа броји његово село, он ће вам казати онолики број, који обухвата и све исељене сељане.

Груде имају цркву у Лофки, посвећену Св. Мартину; она је најстарија црква у Малесији. У Диноши су све муслимани, осим 12 кућа католика. Груде, који су се спустили са својих гора у поље, махом су прелазили на ислам, да би тако осигурали свој опстанак. Уз сродну већину мухамеданаца, могла је онда опстати и мањина католика. Кад су Груде, оправљали своју цркву у Лофки, мухамеданци из Диноше помагали су при раду као и католици. Ово је посљедица фисне заједнице, која се не обзире на вјеру.

Хоти броје око 480 кућа, од којих *Трабојин* 250, а *Рапша* 230 кућа. Села су у Трабојину: *Трабојин Мочем* (Стари Трабојин) 20 кућа, *Шкала* 6, *Арза* 20, *Хелмица* 30, *Набом* 12, *Скораћи* 35, *Шпиња* 30, *Ватникај* 10, *Прекај* 10 и *Вуксалекићи* 20 кућа; а у Рапши су: *Рапша* 30 кућа, *Старе* 17, *Бриће* 14, *Друме* (*Пренкај* и *Трапе*) 10, *Никђонај* 6, *Ватникај* 10, *Никпрегај* 5, *Фиркуће* 6, *Пепуран* 5, *Божај* 3, *Раза* 6, *Лесај* 3, *Витоја* 4, *Мамај* 4, *Дацај* 3, *Хамала* 4, *Шегза* 2, *Дајчи* 8, *Михај* 5, *Гоца* 6, *Лулешпепај* 7, *Лугуфикут* 4, *Колцегај* 12, *Грика* 5, *Потхум* 8 и *Дрешовићи* (*Дрешај*) 4 куће. Највише је ових села у околини поља Куше (*Фуше*); сва села у околини овог поља зову се *Куша*.

Вуксалекићи се дијеле на *Вуксалекиће, Дедвуковиће, Гојчевиће, Ђелевиће*, и *Барловиће*; Скораћ на *Гојчевиће* и *Душовиће (Гојчај* и *Душај*), који су од два брата: *Гојка* и *Душа*. Ово су чиста српска имена, кјих данас нема у Хотима, па ни у свој Малесији. Трабојин Мочем дијели се на *Гојчевиће, Душовиће, Ницај* и *Прелвуцај;* Шкала на *Дрекај, Дакај, Прелвуцај*; Арза на *Ницај, Душај* и *Цамај;* Хелмица на *Душај, Гојчај, Прелвуцај* и *Цамај;* Набом на *Гојчај, Ницај* и *Прелвуцај*.

Сви су Хоти католици, осим 6 кућа у Потхуму, који су мухамеданци. Хоти имају 2 цркве: у Арзи и Брићама. Црква у Брићама, посвећена Св. Ивану (29. VIII), крсној слави свих Хота, грађена прије 200 година, а црква у Арзи, посвећена Св. Дјевици Марији, прије 50 година; обје је подигла папска столица.

Лулешпепај, Лугуфикут, Колцегај и Грика били су границом од 1913. г. одвојени от Хота и припадали су Арбанији.

Кастрата има око 500 кућа; дијеле се на *Горње Кастрате* или *Катун* и *Доње Кастрате* или *Бајза Кастратит*; оба су дијела скоро подједнако велика. Села су у Доњим Кастратима: *Пјетрошан* 30 кућа, *Ивановић* или *Иванај* 35, *Јеран* 30, *Градец* 20, *Алијај* 20 и *Пиља*. Црква се налази у Иванају а посвећена је Св. Петру и Павлу. у Горњим Кастратима су села: *Будиши, Горај, Браташ, Пјетровић, Пегај* и *Вукпагај*. Црква је у Будиши и посвећена је Св. Марку, крсној слави свих Кастрата.

Свако кастратско село дијелили се на махале, а тако се дијеле и она села, која носе братствено име. У 500 кастратских кућа, колико је племе велико, убрајау и исељене Кастрате, који држе везе са својим племеном.

Шкреље броје око 700 домова; од ових су три четвртине исељене у Скадарско Поље до мора, куда су отишли за земљом и сточном пашом. Села су у Шкрељама: *Бржета, Врета, Дедај, Загора, Цај, Дуцај, Градескије и Лоја*. К овима

се прибрајају мања села, која су им у близини и која увијек као дијелови села носе заједничко сеоско име. Сви Шкреље имају једну цркву у Бржети, посвећену зимском св. Николи, крсном имену свих Шкреља, и једну капелу у Загори. Шкреље славе и љетњег Св. Николу (9. V).

Клименте су највеће малисорско племе и захватају највећи дио области; њих има исељених на свим странама од мора до Дунава. У Селцими су села: *Селца* 25 кућа, *Добрија* 7, *Појаша* 8, *Прескаља* 7, *Осојна* 6, *Мрек* 18, *Јасенова* 15, *Оштрић* 2, *Јавор* 5, *Гроца Зез* 4, *Вана* 4 и *Врмоша* 43 куће. У Селцима има 144 куће. Село Селца се дијеле на махале *Враша, Ђочовић* или *Ђонај, Радешина, Пешај* и *Гобаја.*

Вукли броје 121, а Никчи 83 куће. Вуклима припадају села: *Кожња* 6 кућа, *Грабом* 6 и *Елйош* 5 кућа. Село Вукли се дијели на *Вуксадедај, Цек, Анас* и *Ђец.*

Никчима припадају села: *Броја, Раховица, Калца* и *Тамара.* Село Никчи се дијели на *Вукдедај, Гилдедај* и *Делај.*

Селца имају цркву у Селцима, посвећену зимском Св. Николи; Вукли у Вуклима, посвећену Св. Богородици. И Никчи имају своју цркву и џамију; тамо има 6 кућа мухамеданске вјере.

Бога броји око 40 кућа; главно је село *Прецај,* гдје се налази црква.

По увјеравању Климената, они броје на 4000 домова. Њих има на матици једва 450 кућа. Економске потребе и оштра клима присилиле су Клименте да се преливају на све могуће стране. Но ипак се њихова матица није испразнила, и сви ближи исељени Клименте долазе љети у своје планине и имају у Климентама куће и земљу.

Селца са Врмошом имају 970 душа, Вукли 736, Никчи 651, а Бога око 350 душа; свега око 2707 душа. Уопште је више женских но мушких. То је врло појмљиво, јер су Малисори од свагда, а понајвише у потоње вријеме, страдали и гинули од Турака и Црногораца.

Тешко је утврдити, колико је домова у Малесији. Свако племе увеличава свој број домова, па и свако село и махала увеличавају број својих кућа. И племе и братсто убрајају увијек и оне, који су исељени, али су задржали право на планине и љети долазе на њих, па често набрајају и оне, који су се одселили стално и не повраћају се. Оних, који живе стално у Малесији и не остављају свој завичај ни љети ни зими, има близу 2000 домова, а заједно с онима, који су одсељени у скадарско приморје и љети излазе на племенске планине, или не излазе, има до 3000 кућа.

Клименте су највеће племе, па онда Шкреље, Кастрати и Хоти; Груде су најмалобројнији.

3. Положај и тип насеља. — Малисорска насеља заузимају разноврсне положаје. Има их и у ријечним долинама, на бреговима и странама, у подножју брдских страна, у пољу и при окрајцима поља, на висини од 7—800 м. и на висини Скадарског Језера. Клименташка су села скоро сва у ријечним и поточним долинама, уз обалу ријека и на странама долинâ. Таква су села: Селца, Добрија, Појата, Прескаља, Јасенова, Оштрић, Јавор, Гропа Зез, Вана и Врмоша. Осојна се пење с лијеве стране Цем Селцит високо при планини Кртеци, а Мрек (село) је с противне стране при брду Мреку.

Вукли се налазе изнад Вукаљске Цијевне на благо положеном, пространом и плећатом бријегу. Никчи се настављају на Вукле и допиру до близу изворишта Цем Вуклит. Остала се села налазе у ријечним долинама. Таква су: Кожња, Тамара, Броја, Раховица, Калца, Грабом и Елпош. Многа од ових села су уз Цијевну. Селца са свима својим селима, осим Мрека, налазе се у сјенопадини, на кршу међу високим брдима. Вукли и Никчи су присојни и на удобним положајима; ту има и повише земље за обрађивање; пењу се од Цијевне до испод брдских гребена. Бога се налази у удољини, куда протиче Сухи Поток.

У Климентама земљиште је избраздано дубоким јаругама и планинским потоцима, чије су стране махом стрмене и за насеља неподесне. Мало је заравањака, ниских брегова, пленатих и благо нагнутих страна. У Климентама висине су одсјечне и стрше к небу, а низине веома дубоке и уске. Оваква је пластика земљишта присилила људе, да се спуштају ниже, ближе ријечним и поточним коритима, гдје су заклоњени од вјетрова, планинских урова, снијежних сметова и вејавица. Најдубље долине у Климентама давале су људма најбоље заклоне и заштиту против непогода. Овим долинама воде сви главни путови, а ове су долине зими доста хумне. И ако се Вукли налазе у близини Проклетија, ипак су тамо виногради на присојима, високим 7—800 м. Силна хладноћа, која зими

влада у клименташким планинама, ублажава се у долини Цијевне, а и у свим долинама. На многим мјестима поред Цијевне има појединих малих насеља и у пећинама до саме воде. Ове су кућице понајвише у стијенама или у шљунковитим ријечним терасама.

Десна је обала Цијевне кршевитија, стрменија и голија од лијеве; за-то на десној страни од Тамаре наниже нема насеља, осим неколике пећинске кућице. Лијева је обала шумовитија, са повише благих страна, брегова и тераса, на којима су услови за живот бољи. Села су по овој страни у шуми.

И села у Шкрељама се налазе низ корито Сухог Потока и његових притока. С једне и друге стране пењу се високе планине и брегови. Насеља су до потока и при странама. Оштра планинска клима присилила је људе, да оснивају насеља у овим најдубљим улегнућима и долинама.

Насеља у Хотима, Грудама и Кастратима налазе се: а) на бреговима и странама (Лофка, Прифти, Паскала, Селиште, Куреци, Бриђе, Барлај, Арза, Братоша); б) у доловима и вртачама (Спиља, Шкала, Прекај, Ватникај, Скорађ, Трабојина Мочем); в) на превојима (Рапша, Старе); г) у подножју брдских ланаца и страна (сва села Куше, Витоја, Иванај, Диноша, Милеши); д) у пољу (Вуксалекићи, Дрешовићи, Потхум и сва села Доњих Кастрата).

Највиша се насеља пењу до 920 м. Прекај у Боги је на висини 920 м. Вукли се пењу до 750 м. и више, а тако и Никчи. Осојна и Мрек налазе се на истој висини. Остала клименташка села пењу се уз Цијевну од 170—450 м. Шкреље се пењу од 360 до 770 м. Дуцај се налази на висини од 770 м.

Село Рапша у Хотима је на висини од 770 м. и налази се на превоју између Буковића и Ћафа е Пштерш. Ово је највише насеље у Хотима. Од Рапше се насеља спуштају преко Буковића и Трабојина с једне и низ раздоље преко Старе у поље Фуше и Хумско Блато с друге стране.

И кастратска се села пењу преко 700 м. Братоша у Горњим Кастратама је на висини од 700 м., а некоја мања насеља су и на већој висини.

Грудска насеља захватају положаје, високе до 550 м. (Селишта). Диноша је на висини од 35 м.

Докле некоја малисорска насеља не остављају снијег преко цијеле зиме, дотле га друга ријетко имају, а понеких година га и немају. Свако се малисорско племе спушта озго доље, с брда и планине у поље, хумнину и ка језеру. Људи се склањају испред зимских непогода, а љети, опет, иду испред врућина и разних болештина у планину. Кретање становништва озго доље и обратно датира од најстаријих времена, а запажа се и данас. Људи из болесних крајева око Хумског Блата излазе љети у виша мјеста, да се спасу од болести; људи сточари издижу љети на планине и висока брда, да напасају стоку и да прељете. Зими су сва кретања обратна. Сточари слазе с планина и брда у Зетско Поље, у окрајке поред Хумског Блата и у Скадарско Поље и приморје, да презиме стоку. Мало је Малисора, који се љети не покрену оздо горе, а зими озго доље.

Сва су села у Малесији збијеног, разријеђеног и разбијеног типа. У села збијеног типа спадају махом сва грудска села, па многа хотска (Спиња, села Куше) и некоја кастратска. У села разријеђеног типа долазе многа хотска села, чији су дијелови издвојени по окрајцима неке котлине, подножја, вртаче, стране (Скорађ, Вуксалекићи, Бриђе, Барлај), па села кастратска (Иванај, Братоша), некоја шкрељска села (Бржета) и многа клименташка (Селца, Никчи). У села разбијеног типа долазе села, која се пењу на највеће висине (Вукли, Бога, Осојна, Мрек, Рапша).

На типове села понајвише је утицала пластика земљишта климатске прилике и начин живота. Села, упућена више на земљорадњу, груписана су око повећих комплекса земље; ако је родна земља подијељена на дијелове, онда се село разриједило и куће су подијељене у групице. У мјестима, гдје се људи у јакој мјери баве сточарством, куће су разбијене, јер сваки сточар тежи, да своје имање — ораницу, ливаду и шуму — групише око куће, па да имање и више прошири на штету племенских или сеоских комуна.

Селишта, Лофка, Прифти и Пикале села грудска на десној обали Цијевне, пењу се уз падине до висине од 500 м. Куће су прилично збијене, а има их и издвојених од цјелине. Пут од Цијевне се пење уз степенасту стазу, којим се једва и пјешак креће; то много отежава приступ. У Лофки се налази ублина у глини са веома широким и отвореним грлом;

служе за појење стоке. Изгледа, да је село добило име по
овој *локви (лофка* мјесто *локва*, као што Арбансаи кажу
пробатим мјесто *побратим)*. Ублина се арбанашки каже
„браг боинит".

Земља је добра, особито у Лофки; но земље је мало.
Мјесто је безводно; пију воду из Цијевне. Земљиште је у
Грудама кршевито и голо; бујица испара земљу и камен се
све више отвара. Груде немају планина, а нијесу их ни имали.
Брдо Сука у Грудама припада Насељима (на десној обали
Цијевне). Сука је потпуно гола и кршевита. Изнад Пикале
је брдашце *Лишај* са развалинама турске карауле. Од Пикале
се земљиште спушта ка Диноши преко ниских и благо стр-
мених брегова. Прича се, да су стране Суке биле до прије
100 година шумовите. И данас се тамо види по неко усам-
љено дрво, као остатак негдашње шуме. Турци су и овдје
и свуда, гдје су живјели, тријебили шуму немилосрдно. Сва
брда од Хума преко Дечића и Суке ка Подгорици, гола су,
а тако и сва брда од Жабљака уз ријеку Морачу.

Диноша се налази у саставу брдских огранака с пољем,
а одмах до изласка Цијевне из малисорских гора у Зетско
Поље. Земља је плодна и село заклоњено од сјеверњака.
Преко Цијевне су *Милеши*, који се налазе при крају поља
испод Планице. Оба села пију воду са Цијевне и из бунара,
чија је воде опет од Цијевне. У Милешима је велики бунар,
на чија уста, кад Цијевна, јако надође, избија силна вода.
Мјештани мисле, да би се лако успјело, да вода из Ци-
јевне и љети довире у овај убао. У рату 1878. г. Црногорци
су запалили Диношу, и село је отада јако осиромашило.

Тузи су варошица са 215 кућа; налазе се у равници
између Шипчаника и Дечића и имају само једну широку,
главну, и неколико малених, споредних улица. Куће су раз-
бацане без реда. На средини вароши је дубоки бунар, чија
је вода хладна, али не баш чиста и здрава. Прича се, да
старотужана није нигда могло бити више од 60 кућа. И да-
нас их има толико. Остали су мухаџири из Зете, Подгорице
Никшића, а има и нових усељеника од 1913. г. Од староту-
жана су: Аџовићи, Ђетковићи, Скораћи, Дрешовићи и Деџај —
сви мухамеданци. У Тузима су двије џамије; мања је подиг-
нута царевим новцем, а већу су саградили сами Тужани.
Овдје је живот тежак и зарада слаба; већина грађана живи
о земљи и стоци, а некоји се баве препродајом на мало.
Љети је велика врућина. Пјешчано поље се тако угрије, да
је живот несносан. Врућину увеличавају огољела кршевита
брда у околини.

Близу Тузи је брдашце *Шипчаник*, назват по шипцима,
којих ту има много. На брежуљку је била јака тврђава, која
је штитила Тузе. Можда је и ово римска тврђава, која је
доцније обновљена.

Тузи су имали посебни барјак и нијесу припадали ни-
једном малисорском племену; увијек су стајали на страни
Турака и војевали уз Турке против Малисора. Брдо Дечиће
Турци су утврдили, да штити Тузе и од Малисора.

Остала села грудска с лијеве стране Цијевне: *Курец,
Пашкала, Кшева, Каљај, Аџовићи и Вулај* пењу се од Ци-
јевне уз брда до иза Дечића, гдје се граниче са Хотима.
Земљиште је кршевито и само мјестимице има по гдјекоји
комад шуме. Извора нема и воду носе из Цијевне. Ова су
села изложена јаком сјеверном вјетру. Земље за обрађивање
је мало, а оно, што је има, добра је.

Вуксалекићи се налазе у пољу испод огранака Братиле
и Ћаф-Кише. Један се дио кућа налази у саставу поља с
брдима. Кроз село пролази колски пут од Подгорице преко
Тузи за Скадар. Овуда је пролазио и стари римски друм.
Испод брда је извор *Кревеница*. То је јама у земљи, дубока
око 15 м., личи на велики лијевак, чији је отвор широк око
40 м. Слазак је стрмен; бокови су од земље. Са дна јаме
иде се уским и ниским грлом унутра, у страну, у правцу
брда. Грло води испод грдних стијена и само се са свијећом
може доћи до воде. Многи Тужани пију љети ову воду;
она је веома чиста, хладна и здрава. За вријеме кише у Кре-
веницу увире поток, који спира земљу. Тада је вода мутна и
изгледа као *крвава*, па се мисли, да је вода по томе и до-
била име. Ја мислим, да је то нетачно. Да је добила име по
крвавој води, звала би се „Крвавица". Ова је вода и дубоко
у земљи и далеко испод брда, и по томе *скривена*, да је
није лако наћи. По томе, што је скривена, могла је добити
име „Скривеница", које се доцније преиначило у „Кревеница".

Кревеница на јакој кити уздуши, тј. подземна вода из-
бије свом силом, напуни рупу, преври и прелије у поток.

Дрешовићи су близу Хума, у пољу. На западу су Кодробудани, село, које припада Врању. Кроз Дрешовиће води колски пут. На брду према селу је *Плочица*, куда је водио римски друм; ту су остаци од цркве из римског доба.

Потхум се простире у подножју Хума, а један дио села је упуштан и у поље испод Хума. Кроза село пролази колски пут. И Потхум и Дрешовићи су болесна и маларична мјеста. Људи се лети селе у Тузе и виша мјеста, гдје је клима здравија и вода боља. Село плави језерска вода. Понекад, као што је био случај 1896. и 1922., вода захвати све доње бојеве од кућа и људи бјеже сухом крају. У том случају вода поплави и поквари сву пићу за стоку и кукуруз у кошарама. Потхум је насељен прије 100 година, и људи су се спустили овамо за земљом. Мјесто је добро за стоку, особито за говеда, која поред језера имају и лети и зими обилату пашу.

Од Потхума до Самобора, преко најгорњег рукава Хумског Блата, саграђен је велики дрвени мост. На крајевима је бенат од камена. Изнад моста је залив *Витоја*, пун трске и баруштина, што и сва околна мјеста чини нездравим. Изнад залива је село *Витоја*. Куће су врло растурене по крајевима залива. Село се налази у густом шипрагу и шуми.

Прекај и *Ватникај* су високо изнад Витоје. Села су збијена и налазе се као гроздови на кршевитим крајевима повећих вртача. Ту живе истоимена братства.

Шпиља је у повећој удолини и на странама брда, која је опкољавају. На сјеверу су Дечићи, чије се стране спуштају к селу и праве многе брежуљке и брдашца. Село окружују брдашца: Кодра Кећи, Братила, Ђелевик, Кодра Риханс и Маја Сонс. Сељани су најприје живјели у Брићама, па на Јагоди. Братства су: Гојчај, Цамај, Дедвукај, Ницај и Прелвуцај.

Скорађ захвата пространу котлину између огранака Дечићевих. Средином села протежу се високи брегови са тупим ивицама и широким тјеменима, и зову их Рудине. На гребенима се налази до десетак могила од камена. Сва су брда махом гола, а особито огранци Дечића. По осталим брдима има остатака старе шуме, коју људи данас пажљиво гаје и чувају. Куће растурене и подијељене у мале гомилице. Изнад села је извор *Радеци*, чија је вода добра, али није довољно јака и не подмирује сеоске потребе. У Скорађу су братства: Гајчај и Душај.

Трабојин Мочем налази се под Буковићем, на два сата од Скорађа.

Шкала је село са 7 кућа (Дрекај, Докај и Прелвуцај), *Арза* са 20 кућа (Ницај, Душај и Цамај), *Хелмица* са 30 к. (Душај, Гојчај, Прелвуцај и Цамај), *Набом* са са 12 к. (Гојчај, Прелвуцај).

Трабојин Мочем је сиромашан у земљи, а тако и Арза. Овдје су гладне године честе.

Рапша је између Буковића и Маја Пштјерс. Земљиште је равно, мјестимице обрасло шумом. Клама је планинска; зими напада велики снијег. Од села земљиште се спушта с једне стране ка пољу Фуши, а с друге ка Цијевни; стране ка Цијевни су скоро вертикалне. На Буковићу је чесма *Грзоит с Вуксалекај*, име је добила по Вуксалекићима, који су лети ту издизали са стоком. Ту је и вода *Крони Штогут*.

Старе је у долини између огранака Буковића и Ћаф Старе, на путу од Рапше за поље Куше. Од села тече поток са стрменим падом преко стијена и слази у Хумско Блато. На путу од Старе ка Брићама налазе се два извора са здравом и јаком водом: *Шкодза* и *Фик*. И ако су извори удаљени од оба села, ипак се она служе њима.

Бриће су у врху поља при стрмој страни. Куће су у малим групицама. По дну села је брежуљак, који се стрмо спушта у поље.

Барлај се налази преко брдског гребена од Арзе: село је на површју стрмих и високих страна. Куће су подијељене у мање групице.

Куша је повеће село, разбацано у групице с једне и друге стране поља Фуше. С лијеве су стране: Луцђонај, Дрекај и Лулешпепај, а с десне: Доцај и Божај. Никдокај и Целај пењу се уз брдске стране. Ово је чисто братствена подјела и сваки дио села чини братствену цјелину. Куши припадају и Колцегај и Лплош.

Хоти су сасвим безводни и многа села страдају лети без воде. Шпиља, Скорађ, Арза, Барлај, Мацај, Шкала, Прекај и Ватникај доносе лети воду са два сата даљине, из Цијевне, са Кревенице или из брда Јагоде, гдје има добар извор. Доња Рапша има више воде. Воду носе махом жене на леђима, а ређе на магарцима. Овај је рад веома напоран, а особито на врућини. Има доста жена које ће два три пута

дневно ићи по воду, па се за то мисли, да је и ово један од главних узрока, што су жене, у поређењу с људма, кржљаве и малене.

Многи Хоти имају своју земљу и испод Скадра, па у вријеме орања и сијања иду тамо и раде је; уз то раде и туђу земљу. Неки имају у Штоју кућу и земљу; зими слазе тамо са стоком, а љети излазе на своје планине. Који немају ништа у Хотима, остају и љети у Штоју.

При намножавању Хоти су се постепено спуштали у нижа мјеста, докле су захватили сва данашња насеља. При томе спуштању Хоти су се измијешали, те данас по многим селима живе заједно разнородна братства. Но нема случаја, да су се Трабојнци преселили у Рапшу, нити Рапшани у Трабојин. Значи, да је њихова најранија подјела имала пресудан утицај на њихово расељавање. Може се претпостављати, да су најстарији Хоти подијелили међу собом земљиште, које им је стајало на расположењу, и тиме у најстарије доба одредили правац кретању становништва. Можда је онда било старих Хота, који су насељавали нижа мјеста, можда су били у мањини и на изумирању. Ово је природна подјела Хота. Средином се, почевши од Буковића до Хума, протеже низ мањих и већих брда, која се поступно спуштају и дијеле Хоте на два дијела.

Селца су највеће село у Климентама. Село је на објема странама Цем Селцит; подијељено је на махале, а куће су по махалама разбијене. Махале су с лијеве стране ријеке: Врата и Ђоновић (или Ђонај), а са десне: Радатина, Пепај и Гобаја. У Гобаји је црква. Испод Радатине су села: *Добрија* и *Појата*. Сва су ова села у непосредној близини и низ камениту ријечну обалу, и чине скоро једну цјелину.

С једне и друге стране ријеке пењу се села уз планинске брегове. Изнад Врата је *Прескама*, а још више на страни Кртеце *Осојна*. Изнад Гобаје је село *Мрек*. Куће су по узвишенијим мјестима растурене. Села су подигнута у крчевини; то се најбоље види по Пресками и Осојни, гдје се крчење и данас наставља. Осојна је најузвишеније село у Селцима и граничи се густом боровом и јеловом шумом.

Од Селца се уз Ријеку пењу села: *Јасенова* и *Оштрић*, а још даље *Јавор*. Ријека има изнад Селца два крака. На лијевом је краку, који долази од Тіаф Прделецит, село *Гроша Зез*, а испод овог *Вана*.

Селца имају 12 махала или братстава: Никмартинај, Бујај, Мернаћај, Дедколај, Вушмачај, Лелчај, Никђонај, Радатина, Рецај, Ђоновић, Врата и Вуктолај.

Селца су у главноме налазе с обе стране ријеке Цем Селцит. Куће су подигнуте на терасама. Селца, као племе и дио Климената, почиње од ријечног извора, а завршава се Дубравом. Најглавнији и најстарији дио села зове се Селца; од њих су два друга села постала исељавањем.

Вукли су велико село разбијеног типа; тако исто *Никчи* и *Боги* и сва села, која им припадају. Вукли се пењу од Цем Вуклит на бријег испод Кртеце. Куће су разбацане по благим странама. Земљиште је плодно, но на неким мјестима веома стрмено. У селу има довољно извора за пиће и натапање. Изнад села су висока брда, обрасла шумом. Село је разбијено у махале, а махале на поједине куће. Махале су: Вуксадедај, Цек, Анас и Ђец.

Никчи се дијеле на три махале: Вукдедај, Гилдедај и Делај. Сеоски су дијелови удаљени, а куће растурене.

Сви су Клименте католичке, а само их је 6 кућа у Никчима и 3 куће у Броји мухамеданске вјере.

Братства из Вукли и Никчи расељавала су се и населила Кожњу, Тамару, Броју, Грабом, Калцу, Елпаш и Раховицу. При исељавању су се братства измијешала, и у сваком селу има данас разних братстава. У Грабому живе Вуксадедај и Анас; Вукдедај и Гилдедај су помијешани у Броји и Раховици. Ово је пресељење било раније, у доба блиске сродности, када су Клименте били мање разгранати. Људи су се тамо насељавали ради земље, коју су искрчили.

Уз Цијевну је врло мало извора. По планинама и планинским странама има доста извора. На путу преко Кртеце има повише извора; један који је понајбољи за пиће, зове се *Крони Ђурит* (Ђуров извор).

Свако село у Малесији има своје гробље. Гробља су махом на брежуљцима.

4. Куће. — Куће су у Малесији од камена и клака; има их приземљуша и двокатних; покривене су тиглама, даскама и сламом. По планинским мјестима покривене су више даскама, а по Хотима, Грудама и Кастратима тиглом. На гредама нема

плетера ни тавана, и сав простор од пода до крова није ничим предвојен. Али, да би се људи заштитили од хладноће, подашију кров даскама. На тај начин снијег не може продирати унутра; тако је у кући много топлије. Покривач од дасака је увијек двострук.

Куће су понајвише једнодјељне. Такве су и муслиманске куће у Хотима (у Потхуму). Да би муслимани удовољили својим вјерским обичајима, кревете ограђују чаршавима или поњавама. Куће са два спрата имају избу, гдје живи стока. И на горњем и на доњем спрату су само по једна врата, обично с једне стране. На тај начин се лакше штити улазак у кућу и избу. На кућама нема прозора, или су врло малени, без распореда су и личе на баџе. Унутра у зидовима има много слијепих прозора. Унутра, унаоколо, по 2 м. висине, налази се ред дасака, које служе као полице.

У кући све су ствари разбацане без реда. Наоколо су чаброви за жито и пасуљ, каце за мрс, бурила за воду; кревети су у крајевима и растурени по кући, а тако и сандуци за хаљине. Поземљуше су ниске; у једном су крају љесе, подигнуте на сохама и љесама; то су кревети за спавање. По гредама су набацане љесе, понекад даске, али се тамо не оставља ништа.

Кућна су врата ниска, често пута лучна. На некојим кућама су прозори толико уски, да се ни глава не може провући; ове мазгале служе понајвише за пушкарање. При једном крају куће је огњиште. Куће су обично велике и високе, понекад широке по десетак метара. Овакве куће имају уздужни зид, који служи у исто вријеме за шљеме. Понајвише овако широких кућа има у Хотима и Грудама, гдје су куће боље но у осталој Малесији. Ту су многе куће преграђене и имају одаје за спавање, па чардак и разне преградке. Понајбоље су куће у Диноши и Вуксалекићима и личе на варошке; врло су велике и испреграђиване; многе имају и камене авлије.

И у Климентама су куће велике и махом двоспратне, ријетко преграђене. И ако су ови планински и шумски крајеви, гдје људи имају доста дрвене грађе, опет превлађује кућа од камена; мало је кућа од дрвене грађе. Подови су у кућама веома нечисти. Пред кућама су камене степенице.

Куће су по дну Кастрата приземљуше, једнодјељне и дугачке; има и кула. Куће су подигнуте при брдашцу, које се пружа низ Хумско Блато, а некоје су и у пољу.

Уз Цијевну до Тамаре и од Тамаре ка Вуклима има неколико пећинских кућица. Ту је много окапина у стијенама и ријечним терасама, са знатним удубљењем, без влаге и са узаним уласком. Мјештани, понајвише сиромашнији људи, користили су се овим пећинама, па су у њима направили куће за становање и за стоку и у њима живе стално, љети и зими. Улаз је обично обзидан и сведен на узана врата; поред врата има по која мазгала. Ако је отвор пећине сувише висок, онда се на предњи зид пребаци кров и покрије се даскама или сламом; горњи, унутрашњи крај крова пење се унутра, да се кућа заштити од спољашњих непогода. До куће су друге пећинице, које су претворене у стаје за стоку; ове су простије грађене, обично затворене сухомеђом, а покривене сламом или даском.

Пећинске се кућице налазе непосредно уз ријечну обалу, на незнатној висини изнад корита. Уз кућу је раскрчено у ријечном наносу нешто земље. При подизању оваквих кућа људи нијесу гледали, да се настане до згодног терена за крчење земље, већ су тражили згодно мјесто за кућу, па ма и не било у непосредној близини земље за крчење. Често су овакве куће потпуно увучене унутра и потпуно у пећини, да се стога не могу примијетити; некојима се виде само врата и улаз у кућу.

У Броји, таман до пута, има једна пећинска кућица; то је велика пећина под терасом. Унутра је на сохама подигнут под од дасака. Сприједа је пећина ограђена даскама. Сва је грађа 3—5 м. дубоко у пећини. У кућу се улази уз дрвене степенице. Одмах до куће у другој нешто мањој и отворенијој пећини је обор за стоку; овдје се стока спрађа љети, а зими лежи испод пода у кући.

На подизање пећинских кућица утицале су многе прилике, а понајвише оштра клима и сиромаштина. Пећине су давале заклон од сњежаних непогода, а у пећинама је било топлије но у кућама. Зато су људи могли доћи на мисао, да се испред зиме и снијега склањају по пећинама и да у пећинама начине стална станишта. Ако је с почетка била од утицаја хладноћа, доцније су се људи због сиромаштине настањивали по пећинама, јер је било скупо подићи кућу од камена. Затим је утицала и навика; људи су, наслиједивши живот по пећинама и навикнути на такав живот, а даље

остали у пећинама. Несигурност од непријатеља није утицала, јер се не зна, да су Клименте, раније од непријатеља страдали.

У Малесији има много попаљених кућа. До 1909. г. Малисори су били поштеђени од непријатељских напада, и до тада су мање више били мирни. Но 1909. г. Тургут-паша нападне их с војском, да од њих узме оружје. Малисори су се одупрли оружаном руком и били су потучени. Том приликом Турци су попалили многе куће; Селца су онда попаљена. Кад су се Селчани повратили, многи су се иселили у Мрек и околна села. Селчани су 1914. г. пријеварно напали на црногорску стражу према Врмоши, и зато су поново попаљени. Због тога данас у Селцима има много кућишта.

Хоти су у потоње вријеме због издајства и невјерног држања највише страдали. Најлепше куће у Вуксалекићима су изгорјеле. Многе су куће изгорјели сами Хоти; одметници су палили куће онима, који су били на страни Црне Горе.

5. Ношња. — Људи носе чакшире од сукна, са покројеним, али неподашивеним шпаговима. Сприједа, ивице на шпагоним, али неподашивеним шпаговима. Сприједа, ивице на шпаговима и обје бедре на чакширама украшене су са много редова црних сукнених гајтана. Доњи дио ногавица, остраг од кољена доље, прокројен је и ивице су оперважене гајтанима; ту су и копче за закопчавање. Ово замјењује црногорске доколенице са 40—50 пари копача. Ногавице се завршавају са два заперка на чланковима и готово додирују земљу. Џамадан је с рукавима, од сукна је и исто тако, као и чакшире, извезен црним гајтанима. За шаком има заперак, који покрива надланицу. Крила од џемадана преклапају се на прсима и завршују клиновима. Поврх чарапа носе наглавке за златним гајтанима и златним везом. Овакве наглавке носе само млади људи.

Малисори носе око главе повезану мараму и увијек је вежу остраг. Капе су врло мале; бијеле су, плитке и само хватају тјеме; вјетар их односи лако, зато је и постао обичај повезивања. И данас нећете видјети Малисора без мараме око главе, а често се види и таквих, који повезују главу, а капе на глави немају. Ношење мараме око главе не сматра се само обичајем, већ и неким нарочитим украсом, и људи у томе виде неку љепоту. Са марамом и спавају. Изјутра прво повежу мараму, макар капу и не натакли. И овоме нема разлике између љета и зиме. Љетње су хаљине од бијела платна. Појас је од домаће сукнене тканине; њиме се јако утежу. Доњи трбух и крстине не покривају гаћама.

Жене носе и љети и зими исте хаљине. Горња је хаљина од сукна, са прокројеним рукавима и досиже до испод кољена. Доњи је дио широк и од тако чврстог материјала — добро упредене вуне и на стативама веома набијена сукна — да се не превија, нити пријања уз тијела, и виси низ чељаде као чабар. Ово је *џупелета*; она је од једног комада; на пасу уска и свуда украшена разним вуненим везовима. Највише су украшене долактице и прокројене рубови на рукавима. Љети се кроз прорезане рукаве провуку руке, па рукави, иначе тешки, падају остраг. Џупелета је прокројена и испод пазуха до појаса. Љети се жене под овом хаљином јако запаре. Преко паса носе до 20 центиметара широки појас, махом од дебеле коже, ређе од дебела црна сукна, нарочито за то изаткана. Жене повезују главу марамом.

Женске су чарапе од црне вунене пређе, дебело и чврсто опредене и набијене. Поврх чарапа су наглавци са два велика заперка оспријед и остраг. Опанци су пространи и веома широки; то је због дебелих чарапа и наглавака. Опанке праве са опутом, танко окројеном и лијепо упреденом. Опанци су таквог кроја, да се никако не изврћу.

Људи нешто мало подбријавају косу; закидају је само наоколо и чешљају је. Жене закидају косу до рамена и не заплијећу је у плетенице; коса виси у два прама с обје стране. Не виђа се жена неповезане главе. Ово се сматра за велику срамоту, баш као и у Црној Гори.

Дјевојке носе уопште бијелу робу. Дјевојке се никако не ките; златан вез на хаљинама могу имати само удате жене. Удата се жена кити што више. Удовица не смије носити много златног веза на раменима, пасу и остраг на џупелети, толико да се зна, да је жена. Таква је ношња за њу једна врста корате.

Скоро свака кућа има разбој, и свака жена умије ткати. Уз то многе жене израђују на нарочитим справама сукнене гајтане, а саме израђују сукно и све домаће хањине. Купују платно за пртену робу, мараме, златне жице за вез и капе. Зимски је огртач *џока*; она служи и за људе и за жене.

Малисори су у ношњи веома скромни и штедљиви; на њима нема никаквог лукcуза, ништа непотребнога. На Мали-

сору је све лако, спојено и притегнуто. Не преутопљава се; више воли хладноћу но врућину; по снијегу се креће као по земљи, по камену као по пољу. За ципеле не зна; не зна за раскош, а задовољан је оним, што му његова жена направи.

Људи се воле китити. Многи носе тешке сребрне ланце о врату, са мањим и већим сребрним плочицама и јакицима. О ланцу виси тешки сребрни сат. На рукама носе грубе сребрне прстене, а на ногама наглавке златом извезене. Воле се и кицошити, па понеки има златни јелек и џамадан. Малисор обично навуче јелек на једну руку, а друго крило пада на друго раме.

Жене носе сребрне ђердане, о грлу танке сребрне ланце са крстићем или иконицом, а на прстима по неколико сребрних и грубих прстенова. Пâс од дебелог сукна извезен је златним жицама, а тако и стражњи дио џупелете.

Колико једни воле кицошење, други опет, којих је много више, не пазе много на чистоћу и ношњу. Врло су штедљиви, те има и људи и жена, чије су хаљине толико закрпљене сукненим концем, да су изгубиле првобитни облик и каквоћу. Дјеца су махом нечиста; понајвише су издрпана, неумивенâ и неочешљана; ријетко иду боса. Нема ни човјека, ни жене, ни дјетета да нема на опанцима ремике за притезање обуће.

IV ЗАНИМАЊЕ

Малисори се занимају земљорадњом и сточарством. Груде се више баве земљорадњом, Хоти и Кастрати подједнако земљорадњом и сточарством, а Шкреље и Клименте више сточарством. Особине земљишта утицале су на то. Груде немају никаквих планина, па су за то били упућени на обрађивање земље. Хоти и Кастрати имају мало планина, а и што их имају, малене су, па су приморани, да раде земљу и држе стоку. Шкреље и Клименте имају безброј планина, и то их је упутило на јаче сточарење.

Земље је у Грудама, Хотима и Кастратима мало; цени се ко има 5—6 рала оранице; понеки у пољу имају и по 30—50 рала земље и ливаде. Због недостатка земље живот је тежак а честе суше и неродице још га више отежавају. Нужда је стјерала ова племена у поље, гдје су људи најприје радили турску земљу, па је послије откупили. Кастрати су до 1882. г. радили турску земљу у пољу; тада су се потукли с турском војском, која је напала Кастрате, да их ухарачи. Отада су Кастрати присвојили турску земљу. Земља је прилично плодна, али посушна и оцједита, па често омахне. Ова су племена безводна због карста.

У Климентама и Шкрељама је земље мало, па и то је шљунковито и неродно. Земља у крчевини је добра. Земља се у Вуклима топи изворском водом, а на неким мјестима и земља поред Цијевне. Људи одводе воду од корита и спроводе једном и другом обалом на велике даљине. Гдје се наиђе на стијену, куда се не може провести јаз, ту камењем подграђују међе, понекад 3—5 м. високе, па их насипају земљом и преко таквог насипа проводе воду; а гдје је и то, због велике висине, немогуће, направе корита од једног, два или више дебелих и дугачких балвана, па их ужлијебе један у други и преко њих проводе воду. Видио сам по 50—60 м. дужине оваквих корита.

У Малесији је земље мало. Због тога су људи принуђени, да крчењем долазе до што више земље, а неки су присиљени, да се селе и да траже боље услове за живот. Зато има исељених Климената и Шкреља испод Скадра, а Климената и у Гусињу, Пештери, Пећи и до Дунава. Климената, исељених у скадарско приморје, има око 200 кућа; највише их је у Тале, Грика Лунит, Св. Никола (Шин Кол) и Гурзи (у Брег Мати). Клименте у Гурзи и данас живе на агинској земљи. Можда су сви Клименте у почетку радили турску земљу и плаћали зимску пашу. Данас сви Клименте и Шкреље испод Скадра имају своје куће и земљу.

У Грудама, Хотима и Кастратима понајвише сију пшеницу и кукуруз, а у Климентама и Шкрељама кукуруз, овас, јечам и раж. Од поврћа има кртоле, купуса и пасуља, а од воћа у жупнијим мјестима: јабука, крушака, шљива, смокава, дренова и лоза. Смокве и крушке су особито укусне; од дренова пеку ракију.

Винограда је мало. Негда је у Диноши било добрих винограда, али су пропали од пероноспоре. И данас има лоза у редовима, али људи слабо раде око њих. У Вуклима и Селцима има винограда на 800 м. висине. Мјештани уверавају, да грожђе може сазрети, али није слатко. Од грожђа праве вино и ракију, али је и једно и друго слабо.

Људи имају доста земље у пољу, али је тамо нездраво, па љети не смију остати дуго у пољу; зато немају времена, да сву земљу обраде.

Сточарство је главно занимање Климената и Шкреља; они имају велике и простране планине. Груде су некада имали планину Јешницу код Гусиња, на коју су са стоком излазили; тада су они имали више стоке но данас. Но деси се, да један Груда убије Клименту, и зато се ова два племена закрве. Отада Груде нијесу излазили на Јешницу, јер им је пут био преко Климената, а и планина им је била међу клименташким планинама. Клименте су онда присвојили ову планину за крв. Груде су опет полагали право на ову планину, али им је Клименте не хтједоше вратити.

Груде имају мало стоке; највише ако има ко 50—100 оваца. Држање оваца им омогућује зимска паша по странама увијек копним и по пространом Ћемовском Пољу. Љети дају стоку Кучима (Фундињанима) и Затрепчанима на љетовиште и примају на сваку мљекару по двије оке сира.

Хотске су планине мале. Рапша има Капу Броја, Пштера, Ерза и Бјежгази, а Трабојину припада Буковић. На планине уздижу само они Хоти, који имају по 10—30 овапа, а сви већи сточари иду на клименташке планине. За козе је добра паша у хотским планинама и њих не гоне у клименташке планине. У хотским планинама једва може прељетити 2000 оваца. Говеда обично сатерају у лугове поред језера, гдје лети има паше изобила.

Код Хота вриједи правило: Ко се исели из Хота, не може продати свој дио планине и комуна, макар имање и продао; врати ли се поново, добија раније право на комуне у селу и планини.

Свако братство има свој стан на катуну, и други се не смије намјестити. Остане ли братство код куће или се пресели на друго мјесто, онда се може ма који племеник намјестити на његовом катуништу.

У селима је све издијељено, али се са говедима и овцама пасе све заједно. Заграђена мјеста сваки има право да брани и чува за своју стоку. На овај се начин људи потпомажу, и сиромаси могу да држе понешто стоке. Дрва сијеку сваки у својој шуми, а никако у туђој.

Хоти почињу издизати на планину 1. јуна, и до 15. јуна издигну сви, који су намјерни излазити на планину. 25. августа, на четири дана прије хотске славе, сви се Хоти поврате из планине у село. На планину излазе сви, осим стараца и баба; излазе сви, који имају имало стоке па и многи који немају стоке да „утеку" од грознице. Колибе праве од камена, а покривају их даскама или сламом. Сиромашнији Хоти имају право, да узимају туђу стоку на љетовиште.

Многи Хоти дају овце Климентама на љетовиште, па им за травнину плате по грош на главу, а ови дају власницима по $1^1/_2$ килограм сира на сваку музару. Ако вук закоље брава, ако брав липше или се сломи, не плаћа се власнику ништа; ако се брав изгуби и не може се доказати биљега од њега (кожа), онда се плати власнику по процјени људи. Има Хота, који закупе дио траве на некој планини, па сами издижу и чувају стоку.

Хоти су негда имали више стоке. И ако немају ливада, ипак зимска паша по Зетском Пољу омогућује, да држе више стоке.

Касртати имају мање планине од Хота и принуђени су стоку давати на љетовиште Шкрељама, Климентама, па и Хотима. Као год Хоти и Кастрати имају добру зимску пашу у пољу поред Хумског Блата; то и чини, да могу држати повише стоке, а највише коза и говеда.

Клименте су највеће сточарско племе у Малесији. Њихове планине хватају простор од Проклетија до Кома, Зелетине и Ругова. Бавећи се сточарством, они су отимали туђе планине и ширили се на штету других. Данас сва клименташка племена имају доста планина, а највише их имају Селчани, који су продрли до кучке и васојевићске границе.

Вукли и Никчи су своје планине издијелили најпре на братства, па на куће. Свако братство пасе свој дио посебно и по реду, који братственици међусобно углаве. Ова подјела има рђавих посљедица, јер људи не могу на своме дијелу држати онолико стоке, колико би могли иначе. Ова је подјела учинила, да су појединци људи послије куповали у некога са стране читаве планине и задржавали их за себе. Старији људи причају, да су ову подјелу изазвале несугласице које су се дешавале међу удионичарима. Планина Капа Бојс, гдје је тромеђа између Кастрата, Хота и Климената, својина је Пјетра Љеши из Никчи и купио ју је у Кастрата и Хота.

Вукли имају преко Врмоше Сточицу, а с ове стране Врмоше Лепушту, Коприштит, Попадију, Тројан, Вајуш, Ћафу

Мриз и Радикјунч. Никчима припадају највећи висови Проклетија: Бјелика е Намун (проклета планина) и Маја Шкроз; они имају преко Врмоше Зелетин, Виситор и Цецун близу Васојевића, а с ове стране Будак и Брег Лекче. Од „уријета" су Никчи напустили своје планине преко Врмоше; њих су присвојили облжњи сточари из Гусиња и Васојевића. Вукли су задржали само Сточицу, а остале су и они напустили. Васојевићи напасају стоку скоро по свим клименташким планинама до Врмоше и Клименте често пута нађу своје планине попашене. Смиљевица и Добри До, планине изнад Рожаја, својина су Климената, али су их присвојили Руговци и Рожајци.

Селчани имају најпространије планине. Преко Врмоше имају: Црну Гору, Мојан, Смудирогу, Берову, Јежидол, Биштнат Јежидоли, Буниште и Радатину, а с ове стране: Јешницу, Гребен, Вилу Голиш и Поник. Преко Грнчара имају Липовицу, Зелетин и Нершкамја е Дулодошит, а око села Метех (Мрек, Јавор, Гроп и Осојна).

Селчани нијесу своје планине издијелили, но их пасу заједно. Катуне подижу сваки на своме катуништу. За издизање и прелазак с једне на другу планину имају правила, којима се сваки покорава. Излази се на планине једновремено; најприје се издиже на доње, ближе, па нà средње и више планине. И прелазак с једне планине на другу бива једновремено. Нико не смије издићи на планину или пријећи на другу планину прије, а може доцније од означеног дана. Све планине пасу заједно, и стока их све обиђе преко љета. Селчани, пошто им планине нијесу издијељене, а врло су простране и травне, узимају туђу стоку на љетовиште и од тога имају користи; и ко нема довољно своје стоке, може исти узети доста туђе.

Некоји Вукли имају добрих сјенокоса на нижим планинама и могу овде презимити у селу, а да не слазе с њима у скадарско приморје. Сељани имају само сјенокосе у Врмоши. До Врмоше је *Велипоље*, чувено са добрих ливада; оно припада Кучима. Ваљда су се Клименте отимали око Велипоља и тукли с Кучима ради сјенокоса, који су им били једини услов опстанка у Врмоши.

Шуме су у Метеху издијељене, а тако и ливаде и пашњаци, па сваки пасе и коси на своме дијелу и бере дрва у својој шуми.

Клименте, који слазе испод Скадра, имају много више стоке од оних, који остају у Климентама. Бога је богата стоком, Вукли богатији од Никчи, а Селчани најбогатији. Појединци имају сада највише 100—200 оваца, ријетко више; сиромашнија класа једва има 20—30 оваца. До 1914. г. Селчани су имали силну стоку; многи су онда имали 200 до 300 грла. Војвода Ус Турко Никмартини имао је прије скорашњих ратова 1500, а сада једва 600 оваца. У оно доба је било повише људи у Селцима са по 5, 6 и до 800 грла. Ко је онда имао 50 оваца, био је сиромах; а такви се данас рачунају у добростојне људе.

Клименте су у прво вријеме потражили изласка преко Плава и Гусиња и прелили се чак до Пештера, Сјенице, Босне, Саве и Метохије. Многи су остали тамо стално, а добар дио повратио се на старевину[1]). Шкреље, који су се раније били почели спуштати к мору, показали су Климентама пут и ови су се стали исељавати у скадарско приморје; ту су нашли богату зимску пашу, а уз то су нашли доста земље за обрађивање и добар пријем од турских власти, које су их радо насељавале. Клименте нијесу могли заборавити свој завичај, па нешто из љубави према родном крају, нешто због нездраве климе, а највише из економских потреба повраћали су се љети на планине. И то стално кретање из планине у приморје и обратно понавља се од прије 200 година, па се врши и данас и вршиће се, докле се год Клименте буду бавили сточарством. И не само Клименте, но и Шкреље и сви Малисори издижу љети редовно на своје планине, макар што је тај пут тежак и дуг 8—10 конака хода. Кад слазе у приморје, воде сву чељад, а сву је и изводе на планину; за то сваки такав сточар има повише коња, на којима преноси потребно покућство, робу, нејаку дјецу и стару чељад. Полазак из приморја бива крајем јуна.

Приликом мог путовања од Тамаре ка Вуклима излазаше на планину једна задруга од 30 душа. Све потребне ствари бјеху повезали и добро сабили у великим вуненим врећама, па на коњима натоварили. Напријед иду козе, и за њима овце; оне се пусте понегдје путем да пасу, докле их не сустигну коњи; за овцама су натоварени коњи, јахаћи коњи и чељад.

[1]) Вињи мој рад: Плавско-гусињска област (Насеља, X., стр. 413—432).

Мање се задруге удруже у путу. На преноћишту се изваде из врећа потребне простирке и покривачи и преноћи се у логору, који се претходно осигура. Сточари воде собом и псе, који су им најбоља ноћна стража у путу и на планини. Кад се приближе планини, ту се сви на одређеном мјесту ишчекају, па уреченог дана изађу заједно на планину.

За Клименте је најпречи пут преко Грабома, Рапше, Кастрата и Скадра. Овај је пут веома дуг, понекад траје по 10—12 дана, јер сточари се крећу споро и стоку напасају уз пут. Шкреље имају пријеки пут низ Сухи Поток и преко Скадра; они могу изаћи на своје планине за 6—8 дана. Сви се сточари крећу готово једновремено и у већим караванима, да би им пут био безбједнији.

У Малесији нема заната. Њихови су ковачи странци, из Скадра или других мјеста. И Малисори гледају на занате као и Црногорци. Једини су њихове занатлије дрводејље, који праве даске, израђују рала, трпезе, столчеве, клупе, бурила, сандуке, чаброве, варићаке, улишта и друге домаће потребе. Израда ових ствари веома је проста. Њихови чаброви су велики и мали; има их од два велика комада, који су опет неједнаки. На чабровима нема обруча; комади су на ивицама састављени великим гвозденим копчама. Израда је веома груба. У чабровима се држи пшеница, кукуруз и пасуљ.

У неким хотским кућама сам видио жрвње. Доњи је камен укопан у букову даску, која је око 30 цм. дебела и до 80 цм. дугачка. Ова даска није прикована за неку другу направу, него је покретна, за то се и жрвњи могу преносити. Жрвње у Црној Гори су непокретне и приковане за извјесно место.

Жене су врједније од људи. Поред тежачког посла оне врше све домаће женске послове: шију, плету, праве гајтане, ткају и др. Малисорке воле, да се ките, па у везу показују приличну вјештину.

V ПОСТАНАК ПЛЕМЕНА И ПОРИЈЕКЛО СТАНОВНИШТВА

За Груде, Хоте и Кастрате може се тврдити, да постоје одавно. За Шкреље и Клименте то је теже утврдити. Прича се, да се у овој области, нарочито у Хотима и Грудама, измијенили до данас многи народи. По свима племенима Малесије има и данас остатака старог становништва. Остаци преисторијских грађевина доказују старину насеља у овим крајевима. Разна кретања народа, дотакла су се и ове области, бар њених падина к језеру и пољу, гдје је живот био удобан. Могло је бити и сушних и неродних година, али ни тада нијесу ова мјеста остала празна. Да су се овдје измијенили многи народи, потврђују разне старине, које припадају разним народима. Земљане и камене гомиле немају ничега заједничкога са градовима на Самобору, Градини, са великим кињанима око Тузи и водоводом изнад Подгорице, а ови остаци немају, опет, ништа заједничко са многобројним црквинама.

Маријан Болица у свом опису Скадарског Санџака од 1614. г. помиње Клименте са 178 домова и 650 војника, Рапшу са 80 д. и 260 војника, Хоте са 212 д. и 600 в., Шкреље са 30 д. и 89 в., Кастрате са 30 д. и 130 в. и Груде са 40 д. и 100 војника. По Болици је 1614. г. било у Малесији *570 домова са 1820 војника*. Рачунајући Рапшу у Хоте, Хоти су имали 292 дома са 860 војника; према томе су Хоти били највеће племе. Клименте са 178 домова и 650 војника стоје на другом мјесту. Остала су племена била мала.

Ако су се ондашње племенске границе поклапале са данашњима, излазило би, да су Груде, Кастрати и Шкреље били у зачетку. Хоти су међу Грудама и Кастратима, по простору са овима једнаки, или врло мало већи, и са истим условима за живот, те није могуће, да је у насељу била оволика разлика. Или је Болица убројио у Хоте и дијелове сусједних племена, или су Хоти у оно доба захватали већи простор. Но, предање не каже, да су икада хотске границе биле шире од данашњих; зато се најприје даје закључити, да је Болица придао Хотима насеља грудска и кастратска.

Данашња су насеља Малесије од пет великих родова, међусобно несродних. Свако племе чини посебан род, везан крвним сродством; оних, који не припадају овим родовима, мало је. Велике родове малисорских племена описаћемо редом.

1. Груде. — Груде су од два рода и дијеле се на *Вуксагељиће* и *Берише*. О поријеклу Вуксагељића прича се различно. Неки кажу, да се је њихов предак звао *Вуксан Геља* и да је био из Суме, изнад Скадра. Он је имао синове: *Ника, Ивезу* и *Вуца*. Од Ника су *Никовићи*, од Ивезе *Ивезићи*

(Ивзику), а од Вуца *Вуцоки*. Други причају, да се њихов предак звао *Груд Сума*, и да се доселио из Суме, из племена Пуљте, и да се најприје населио на Гељиној Шкали више Пикале. Имао је три сина: *Ђона, Бана* и *Јула*. Он је овдје нашао неке *Бојине*, од којим и данас има у Грудама 7 кућа (5 к. у Лофки и 2 к. у Курецу), и нити се множе, нити изумиру. Ђон Груда је имао сина *Гељ Ђони* а овај два сина: *Вуксан Гељу* и *Вучин Гељу*. Од Вуксан Геље су била четири сина: *Ник*, од кога су Никовићи (25 кућа), *Ивз*, од кога су Ивезићи (80 к.), *Вуц*, од кога су Вуцоки (14 к.) и *Ногза*, од кога су *Синишта* (13 к.). Вучин Гeља је имао једног сина и од њега је братство Вучина (8 к.). Вучина има исељених негдје у околини Никшића и броје, по причању Груда, 100 домова.

Од Бан Груде су Лофка (28 к.) и Селиште (22 к.); зову се једним именом *Лулђуровићи*. Од Јун Груде је браство *Вулај*.

Треће предање каже, да се њихов предак звао *Ђон Сума*, да се доселио из Суме због убијства и да се најприје населио на Шкаљ Гељи. Он је имао три сина *Геља, Пале* и *Сокол*. Геља је остао на Шкаљ Гељи, Пале се преселио у Брегвизу, код Цијевне, и у Лофку, а Сокол се повратио у Скадар и потурчио. Од Сокола воде порјекло Соколовићи у Скадру. Геља је имао два сина: *Вуксана* и *Вучину*. Од Вуксана су *Ивза, Вука, Дока* и *Ника* и од њих братства: *Ивезићи, Наковићи, Ђолевићи* (од Доке) и *Силиштевићи* (од Вуке). Од Вучине су *Вучине*.

Кад је Ђон Сума дошао, нашао је у Грудама много старосједилаца, понајвише у Пашкали, Курецу и Брегвизи, гдје и данас има много кућишта и могила. Пасове из овог рода набрајају:

а) Мајор Кол Зефи Гримовић (45 година), Зеф Лека, Лек Мараши, Мараш Деди, Дед Грими, Грим Деда, Дед Марку, Марк Ивзу, Ивз Вуксани, Вуксан Гељи, Гељ Ђони, Ђон Груда.

б) Зеф Мартини Ивезић (29 година), Мартин Ника, Ник Мартини, Мартин Вуксани, Вуксан Пренти, Прент Вуксани, Вуксан Мартини, Мартин Вуксани, Вуксан Геља (од кога су Ивезићи, Никовић, Ђолевићи, Сиништевићи и Вучине).

в) Али Мурат Карошевић из Диноше (85 година), Мурат Хако, Хак Бећо, Бећ Јусо, Јус Мека, Мек Сефери, Сефер Алија, Али Пепа, Пеп Љума (Али Пепа се први потурчио прије 250 година).

г) Али Зеко Пепић из Врања, род Ивезићима (50 година), Зек Алија, Али Јусуф, Јусуф Асани, Асан Пепа, Пеп Ђони, Ђон Мартини, Мартин Вуксани. (Асан Пепа се потурчио и од њега може бити 150 година).

Од досељења Ђон Суме може бити, према набрајању пасова, око 350 година. Досељење његово могло се десити у оно доба, кад су Турци освојили Арбанију и Скадар. Ђон Сума је, по свој прилици, пребјегао овамо због несигурности, која је завладала услед навале Турака.

Предак Бериша звао се *Прифтај* и доселио се амо искрај Шаље; прво се населио у Прифти, које је село добило име по њему. Говоре, да је Прифтај дошао прије Ђон Суме (односно Вуксан Геље). То је вјероватно и по томе, што се он населио на лепшем мјесту од Ђон Суме. Он је нашао овдје неке Тихомире, који су у своје вријеме били многобројни и силни. По предању Груда, Тихомири су били православни и одавде су се иселили у Орахово у (Куче). На темељу њихове цркве подигнута је данашња грудска црква. Тихомири су из Орахова за дуго доносили своје мртваце и закопавали пред овом црквом. Прича се, да је негдје давно дошао један Тихомир из Орахова у Груде, да за своје крсно име, Митровдан, купи вина; допадне му се једно момче од Бериша и позове га у Орахово, да се о његовом крсном имену побратиме. Кад је Бериш пошао, питао га је стари отац његова побратима, је ли жива нека лоза, и кад му је Бериш казао, да је жива, рекао је старац: „Ја сам је, синко, садио мојом руком, и нити сам је продао, нити ми је ко отео, но сам је сâм од невоље напустио".

Бериши броје своје пасове: Кол Пренка Бериш (3 године), Пренк Гила, Гил Ђека, Ђек Мири, Мири Ујк, Ујк Нила, Нил Гаши, Гаш Руши, Руш Пали, Пал Дреца и Дрец Мартини; од овога до Прифтаја има два паса. Свега од Прифтаја има до данас 12—13 пасова, што чини нешто више од 350 година.

По увјеравању Груда, Бериши су се слабо множили. Али зато, што су раније дошли, и барјактарство и војводство било је у њих. Можда су онда били многобројнији од Ђон Сумина потомства. Доцније је и барјактарство и војводство пријешло на потомство Ђон Суме; то је било тек онда, кад

се ово јаче намножило. Прича се, да су у то доба Бериши бројили 15, а потомство Ђон Суме 250 кућа, и тада је скадарски везир, за љубав већине у племену, пренио барјактарство и војводство с Бериша. Бериши будући малобројни, нијесу се могли опирати. Они су носили ово племенско достојанство за седам пасова. Пошљедњи барјактар од Бериша био је Пач Марко. Прича се да је он имао 80 година и није им о мушког порода; на једном скупу запита, коме ће предати барјак, јер га више не може носити од старости; већина ријеши, да се пренесе на Ивезиће, као на најјаче братство у Грудама.

Најистакнутија личност до данас у Грудама јест Вуксан Гељa; о њему се у Грудама прича много, и приписују му се разни подвизи из старине. Он оличава поштење, јунаштво и мудрост. Прича се, да је неко у његово доба позв о султана на двобој. Залуду је султан тражио замјеника, нико се није јавио. Најпослије се јави Вуксан Гeљa, да пође на мегдан за султана, али му треба претходни сп разум са синовима. Султан му дарује сабљу за мегдан и Вуксан Гељa дође кући и каже синовима, да је обећао султану, да ће га неки од његових синова замијенити на мегдану. Најстарији син обећа, да ће поћи, али га жена одврати и сјутрадан одрече; тако учини и средњи син. Најмлађи, нежењени син, рече да ће поћи и пође на мегдан и погуби султанова противника. Да би га султан наградио, дозволи му, да бира, и све ће му учинити, што затражи. Овај је затражио Диношу и Врмошу. Везир објасни султану, да је Врмоша најбоља планина, а Диноша најбоља земља, и да му је доста једно а не обоје. И кад му султан поново остави на бирање, он изабере Диношу и уз Диношу Црне Земље испод Шипчаника. Да су Црне Земље, неки дар од султана може се мислити и по томе, што Груде нијесу никада плаћали харача на ове земље.

Неки опет причају, да је за доба Вуксан Гење позвао некакав Вукотић скадарског везира на мегдан и мјесто везира изађе на мегдан Дока, син Вуксан Гељин, и посјече Вукотића. И везир, да би га наградио, рече му, да бира, шта год хоће, и све ће му везир учинити, што затражи. Дока је онда затражио Врмошу и Диношу и с Диношом до испод Владања, Шипчаника и Никољ-цркве код Голубоваца. Ту су

се десили неке Клименте, који рекоше, да је Врмоша њихова, па да му њу не може дати; и везир му онда дарује Диношу с пољем, које је тражио. Земљиште, које је онда везир дао Доки, простире се до Војне, више кућа Омербожовића.

Стари Кучи су се често тукли са старим Грудама. Кучи су били јачи, па су их пљачкали и отимали им стоку. Ако би у сукобу погинуо макар само један Куч, а Грудама колико, Кучи су долазили, па их пљачкали и цијело племе кажњавали. Два брата од старих Груда — Пал Гела и Кукел Гела, били су врло снажни и тако крупни, да им се од највећег руна вуне није могла оплести чарапа за једну ногу. Кад су једном 80 старих Куча дошли у Пашкалу, да се мире стоком за неку крв, Пал и Кукел Гела их лијепо приме и угосте. Кучи почну ломити рукама бравље кости, да покажу снагу и у Груде улију страх. Но Пал и Кукел Гела узеше говеђе кости, које Кучи не могаху сломити, па их сташе ломити као трске. Кучи се уплашише и упиташе: „Је ли беса?“ — „Јест беса!“ рекоше браћа, па им дадоше 800 коза и оваца за крв. Пал Гела похита пријеким путем, претече Куче и западне им на Клачини. Ту је био на копању Вуксан Гељa са четири сина, и ови се удружише са Пал Гелом, па нападну Куче од Пашкале, вичући: „Ударише на вас стари Хоти!“ Кучи се уплашише, јер помислише, да им ударише Хоти, па оставише плијен и утекоше. Чувши Кучи, да су синови Вуксан Гељини помагали овима, оптуже Вуксан Гељу скадарском везиру; везир позове Вуксан Гељу и пошље га у сургун, гдје је остао 12 година. Кад је Вуксан Гељa пошао у сургун, женио је најмлађег сина, а кад се повратио, чинили су му подушје, јер су били чули, да је умро, и на подушје су били позвали све своје пријатеље, сроднике и кумове. Вуксан Гељa је, кад се повратио, имао велику браду, а био је у издртом одијелу; за то га нико није могао познати. Најмлађа његова снаха приђе му, да му као странцу изује и опере ноге, и она му на једној нози спази црни биљег и по томе га позна, јер му је тај биљег видјела прве ноћи, кад му је „испод дувака“ опрала ноге. Кад је то казала домаћима, сви га познаше, па подушје претворише у весеље.

Вуксан Гељa је иза тога живио четири године; на смрти је завјештао, да га сахране на Суки, највећем грудском брду,

гдје неће његов гроб газити копита турског коња. Он је заиста и сахрањен на Суки. Том приликом је завјештао, да се сва земља преко брда Суке, која је била његова својина, да селу Мужечкој из Затријепча, под условом, да му село обнавља древени крст на гробу. До тада је сва Сука била грудска својина, а отада је граница на врху Суке и противна страна припада Мужечкој. Мужечка и данданас обнавља крст на Вуксан Гељином гробу. Груде тумаче, да је он Мужечкој дао своју гору за то, да се крст на његовом гробу бере у његовој гори, јер је сматрао за грјехоту, да његово потомство купује или у туђој гори бере крст за његов гроб.

Можда је Вуксан Геља имао и других разлога. Он је као паметан човјек знао, да ће његов гроб на врху Суке сачувати ово брдо Грудама и да ће му потомство бранити гроб од свакога, ко би хтио, да преотме ово брдо. Он је знао, да ће тако и код Затрепчана развити љубав према његову имену и поштовање према његову гробу, и да зато неће поумити, да преотму ово мјесто. Ко зна ова мјеста, тај одмах увиђа важност Суке за Груде: да су Груде до Цијевне онога, чија је Сука.

Прво насеље данашњих Груда засновано је на десној обали Цијевне, на странама Суке, у Гељиној Шкали, више Пикале и у Прифти. Преци данашњих Груда нашли су овдје неко старо насеље, међу којима помињу Тихомире и Бојине. Старосједиоци су онда били, без сумње, јаки и силнији од досељнника, зато су нови досељеници морали дуго времена остати ондје, гдје су се прво населили; а кад су се почели јаче множити, онда су стали ширити границе племена. И ако су данашњи Груде од два разнородна поријекла, ипак изгледа, да су се у доба проширивања убратствили у истискивању старог живља. То се претпоставља по томе, што су братства данашњих Груда измијешана по свима мјестима, која су доцније захватила и населила.

Природно проширење племена имало је бити ка Диноши и пољу преко Диноше и Милеши. Њихов покушај, да се прошире тамо, наишао је на отпор. Власт потурчењака у Подгорици била је веома јака и сваки, ко је покушао, да се спусти у поље, био је сузбијен. Томе су биле узрок понајвише вјерске разлике, јер мухамеданци из Подгорице, чија је била Диноша, не жељаху, да се ту насељавају католици. Тада је настало спуштање у корито Цијевне и пребацивање на лијеву обалу до хотске границе; тада су Груде захватили простор иза Дечића, који је онда, по предању, био пуст, и тада је издијељен на братства. Граница је према Затрепчанима била строго ограничена и стари Кучи нијесу дали, да се Груде шире ка Фундини, док је граница преко Цијевне била отворена. Ова се граница утврдила тек доцније, кад су се ту сударилe струје исељеника грудских с једне и хотских с друге стране. То је било од прилике прије 200—250 година. Помијерање границе уз Цијевну било је од мање важности; оно је било незнатно, јер тамо нема погодних услова за живот.

Диноша је била највећи мамац за Груде. У Диноши је најбоља земља, и многи су Груде хтјели по сваку цијену, да се дохвате овог мјеста. Појединци су се почели спуштати у Диношу прије 250 година и узимати агинску земљу у наполицу. За овима су се спуштали други, и добри услови за живот брзо су привукли повећи број Груда, који, да не би били истјерани, стадоше прелазити на ислам. То је могло бити прије 200—250 година. Исламизирање Груда трајало је читаву стотину година и завршило се прије 150 година. Узрок потурчењу лежи понајвише у тежњи, да сачувају земљу, да се могу стално настанити на њој и постати њени власници.

У Диноши и Милешима има 80 кућа, од којих су 68 кућа муслимани, а 12 католици. Насеља ових села проистичу од свих грудских братстава. Остали су Груде католици и не знају, да су њихови преци били друге вјере. Груда има око 412 кућа. Ово је најмање малисорско племе; по јунаштву су иза Хота. Исељених Груда има у Тузима, Врању, Владњи и Кодробудану. Исељени Груде одржавају сталну везу са матицом и у свакој потреби нађу се под заједничким грудским барјаком.

Груде су раније живјели и у Црним Земљама, докле им нису Црногорци 1877. попалили куће, тада су напустили ово мјесто, а отада нијесу ни земљу обрађивали, јер је црногорска граница прошла проке Црних Земаља. Црне Земље својили су Зећани, а својили су их и Груде; око њих је вођена дуга дипломатска борба, а на Црним Земљама су се десили многи препади и борбе.

Груде су се у старо доба тукли са Затрепчанима пуне три године. Најприје су се посвађали чобани због испаше, а

затим су оба племена ушла у борбу. У овој борби пало је 45 Груда. Груде признају, да је њих више погинуло но Затрепчана, али се поносе, да су они Затрепчанима више глава посјекли. Околна су племена покушавала, да их помире, али без успјеха. Прваци једних и других увидјели су зло од међусобне борбе, па су настали код племеника, понајвише код оних, којима је неко погинуо, да се умире и прекину даље проливање крви. И обје су странке пристале на умир; неосвећене су крви опроштене и странке су се окумиле и побратимиле. То је било прије 120 година. У тој борби понекад су притицали у помоћ Затрепчанима Кучи, а Грудама Подгоричани.

Потомство Ђон Суме се није међусобно узимало, док није изашло на 12 пасова; у потоње вријеме некоја се братства узимају. Ни Бериши се не узимају међусобно. Ова два рода узимају дјевојке један од другог, а понајвише се жене из других арбанашких племена и из Куча. Кучкиње удате за Грудама, мијењају вјеру, јер се на то обвежу раније, приликом вјеридбе. Груде нерадо дају Кучима своје дјевојке, јер не желе, да мијењају вјеру.

Тузи су свагда били посебна јединица и имали свој барјак, али им је судбина била тијесно везана са судбином малисорских племена, особито Груда и Хота. Тузи су имали двије тврђаве: Шипчаник и Дечиће. До 1878. г. потпадали су под власт Подгорице, а отада под власт Скадра. Но становништво, које води поријекло понајвише од малисорских племена, држало се уз Малесију. Тушки барјак био је на кући *Палевића*. Ова је породица призната и барјактари су се свуда одликовали. Први је барјактар био Мурат Муча, коме је султан дао барјак, па су иза њега били: Брајим Муча, кога је скадарски везир објесио, Тафил Врта, Бес Тафили и Брајим Кери.

Палевићи броје у Тузима 13 кућа. Њихов се предак доселио из Љуботиња (из Ријечке Нахије у Црној Гори) и води поријекло од великог братства Сарапа, али не знају, од којег Сараповог огранка. Два брата — Павле и Карадаглић (?) убију брата и утеку овамо, јер су се бојали, да ће их владика и црногорски суд објесити. Павле се најми у неког бега, да чува овце. Он је много жалио за својом домовином и желио се повратити. Зато, после неког времена, пошље брата у Љуботиње, да се распита, је ли им крв опроштена. Овога су у Љуботињу ухватили и објесили. Павле и даље остане у служби, и бег га је толико заволио, да му је дао кћер за жену, али под условом, да мушка дјеца буду православне, а женска мухамеданске вјере. Павле је имао повише синова и кћери; кад је умро, опојао га је и сахранио православни поп из Матагужа. Послије његове смрти жена је дала сву дјецу потурчити. Потомство Павлово се зове Палевићи; они су сачували успомене на претке и на православну вјеру.

2. Хоти. — Сви су Хоти од једнога рода. По сагласном казивању Хота, њихов се род доводи у везу са Пиперима, Васојевићима, Краснићима и Затрепчанима; највише знају за сродство с Пиперима. Позната је стара прича о петорици браће: Озру, Пипу, Васу, Красу и Оту, од којих су пет племена: Озринићи, Пипери, Васојевићи, Краснићи и Хоти. У Хотима се не зна за сродство са Озринићима. Тврди се, да бу били пет брата: *Пипо, Васо, Красо, Лазар* (по некима *Лаздро*) и *Бан*. Отац њихов се звао *Кећо*. Од Лазара су Хоти, а од Бана Затрепчани. У Затријепчу постоји братство *Бонкећи*, које име може доћи од *Бан Кећи*, петога брата. Хоти се сматрају толико своји са Затрепчанима, да тврде, да нијесу изашли на више од 15 пасова.

Неки кажу, да се отац ове браће звао *Лазар Кећи* и набрајају четири сина: Пипа, Васа, Хота и Краса, а петоме не знају име. Име Кећо и данас се даје мушкој дјеци у Хотима. Према овоме могло би се претпостављати, да су од петога брата чији се предак звао Озро, Озринићи, као што тврде сва црногорска предања, а не Затрепчани, као што каже једно предање у Хотима. Према томе Затрепчани не би били од једнога од пет брата, већ од Хота, односно од неког Хотовог потомка.

Хан у својој студији о Арбанасима забиљежио је предање, по коме се отац Пипов и његове браће звао *Кећи*. Он је побјегао у Пипере, гдје му се роди шест синова: Лазар, Бан, Меркот, Кастар, Вас и Пипери. Због неког убиства петорица побјегну у Затријебач, одакле се три брата разиђу на разне стране. Од Лазара су *Хоти*, а од Бан Кећи велико затребачко братство Бонкећи[1]).

[1]) „Кучи“ од J. Ердељановића (Насеља, IV, 145—146).

У црногорским племенима се много прича о петорици, а не о шесторици браће, као што је Хан забиљежио. У Црној Гори се не прича, да су Затрепчани од некога од ове браће, а само се зна, да су од њих три велика црногорска племена: Озринићи, Пипери и Васјевићи, и арбанашка: Хоти и Краснићи. Но Хоти једнако тврде, да су Затрепчани блиски род Хотима, и по томе је највероватније хотско предање, по коме су Бонкећи од Хотова потомка, који се из Хота преселио у Затријебач.

Лазар Кећи, од кога су Хоти, доселио се овамо из Пипера и населио у Трабојину Мочем; не зна се узрок његову пресељењу. По једној причи Лазар Кећи је имао више синова. Један је његов син остао у Трабојину Мочем, а други се преселио у Бриђе. Овај у Трабојину је имао три сина и од њих су братства: *Гоздјен*, *Гајчај* (или *Гојич*) и *Душај*. Овај у Бриђама је тако исто имао три сина, и од њих су братства: *Јунћ* (или *Јунчевић*), *Љајћ* (или *Лајчовић*) и *Ђоновић*. Потомство првог брата насељава Трабојин, а потомство другог брата Рапшу. Трабојин Мочем је уско и неплодно мјесто. Ово је село и данас најнеплодније и најсиромашније у Хотима, и загонетно је, што се Лазар Кећи ту населио. Може се према томе претпостављати: да је Лазар Кећи био сточар, јер је при Буковићу могао држати повише стока; да су у то доба сва остала мјеста у Хотима била насељена; да је био сиромах, самац, дошљак, па се задовољио и са овим скромним мјестанцем.

Предања се слажу у томе, да је Лазар Кећи нашао у Хотима старе Хоте, који су се одавде преселили доцније усљед сушних и неродних година. Прича се, да су Лазареви синови били јунаци и зулумћари, а тако и њихово потомство. Кад им је постало тијесно у Старом Трабојину, онда су стали истискивати старе Хоте, а кад су се преселили у Хоте, онда је ово потискивање постало јаче. Потомство од два Лазарева сина подијелило је земљиште Хота међу собом; можда је ова подјела извршена прије, но исто су старосједиоци истиснути, јер се потомство оног из Трабојина спуштало низ Трабојин, а оног из Бриђа низ Рапшу. Граница између оба племенска дијела је оштра и нема случаја, да су се измијешали или преливали границу. Процес истискивања старих насеља вршио се дуго, један до два вијека.

Од старих Хота има пресељених у Скадру, Задрињи, Врању, Владњи и по разним мјестима. Прије 150 година предигао је један у Видин, и кад су прије 80 година неки Хоти били на царској војсци пут тих мјеста, наишли су тамо на његово потомство. Стари Хоти нијесу били радни и имали су мало земље, — били су лопови и нераздвојни другови с пушком. Стари су се Хоти преселили давно, пресељавали су се у масама и појединачно. Досељеници су били у почетку малобројни, и нијесу могли бити узрок пресељењу старих Хота. Због тога је вјероватно предање, да су се преселили због гладних и сушних година.

Спуштање Хота из Старог Трабојина и Бриђа ка Зетском Пољу и Хумском Блату природно је: сâм положај упутио је људе, да се спуштају. Спуштање ка Хумском Блату извршено је прије од спуштања ка Зетском Пољу. Зато су данашња насеља у пољу Фуше и до језера старија и малобројнија од оних у Зетском Пољу. Можда је на овој страни био мањи отпор; на то је утицала и близина Бриђа, јер се ово село налази изнад самог поља. Од Трабојина до Зетског Поља има повише брда и страна; зато су се Трабојинци касно спустили у поље и основали села Вуксалекиће и Дрешовиће.

За поље Фуше прича се, да је било кастратско и да су им га отели данашњи Хоти. Помишља се, да су Кастрати ово поље заузели били привремено, кад су га, услед разних околности, напустили стари Хоти, и да га нијесу дуго држали, јер нијесу иза себе оставили никаква трага. Изгледа нам, да су данашња хотска насеља у овом пољу старија од кастратских насеља у Кастратском Пољу.

По једном хотском предању Лазар Кећи прво се населио изнад Бриђа, баш изнад данашње цркве. То се мјесто зове *Плас*, а то ће рећи двор, палата, палача. По зидинама које се и данас виде, куће су зидане од огромног и грубог камена, а било их је десетак. У доба Лазарева насељења било је доста старих Хота; и кад би Лазареви потомци ишли у поље да раде, вјешали су пушке о једном великом древету на средини села и без пушака ишли на рад. У случају напада на њих или на село, они, који су остали код кућа, били су дужни, да поведу борбу и да обје́шено оружје понесу к њима на бријег испод Бриђа, гдје би се удружили против нападача.

Сва се већа хотска братства дијеле на мања. Јунчевићи се дијеле на *Чековиће* (40 кућа), *Преколовиће* (30 к.) и *Вукаштеловиће* (20 к.). И ова се братства дијеле на огранке. Од Чековића су *Луцђоновићи* (*Луцђонај*), који броје 4 куће. Сви су Хоти католици, а само су Луцђоновићи муслимани. Луцђоновићи су добили први хотски барјак. О томо се прича ово: Кад су „Французи" узели Бар, скадарски везир позове Арбанасе у помоћ, међу њима и Хоте. Хота је било мање но ма којег племена; њихов се старјешина звао *Ник Луца*. Кад је војсци дат тајин у живоме, Ник Луца је заклао своје говедо стојећи, искомадао га неодрта и дао војсци, да месо пеку с кожом. Дочувши везир, дозове га, да види човјека, који предводи људе, који једу неодрто месо; и везир нареди Ник Луци, да у борби стане са својима на крај, гдје је најмања опасност. Хоти су се у првом боју одликовали, посјекли главе и узели оружја више од других племена, и увече набију посјечене главе на кочеве око логора. Ник Луца закоље и друге вечери говедо стојећи и даде месо, да га неодрта пеку; и опет га је везир дозвао и наредио му, да са тако мало људи не улази у јаку борбу. Ник Луца се томе успротивио и обећао, да ће са шаком својих људи ударити на најтеже мјесто. У новој борби улети са својима у барски град, допре до топа, убије топџију, удари ножем по топу два пута и уграби непријатељски барјак. Везир о овоме извијести султана и сулатан позове Ник Луцу, дарује му барјак и рече му, да ће му дати, што год хоће, само да се потурчи; и Ник Луца се потурчи, под условом, да хотски барјак буде увијек први међу 36 барјака скадарског вилајета и у борби, и у примању плате, и у маршу, и свуда, и да Хоти не дају данка на стоку, коју догоне на скадарски пазар. Султан му све ово потврди ферманом и даде му име *Мехмед Љуца*, од кога су потурчени Луцђоновићи. Од тога доба је хотски барјак непрестано на овој кући, и ова се кућа још и данас сматра виђеном и убраја се међу прве малисорске куће. Привилегије, које су онда дате Ник Луци, Хоти су уживали до скорих дана. Хотски барјак је био свуда први. Хоти нијесу давали никаква харача на стоку, коју су продавали на скадарском пазару. Послије Мехмеда Љуце били су барјактари: Мустава, Аџија, Мула, Ћуни и Дели Мета, који је скоро одбјегао из свог племена.

Хоти причају, да су са Затрепчанима (односно с Бонкећима) изашли на 15 пасова. Ако су Бонкећи од Лазарева брата, онда од досељења Хота може бити нешто више од 400 година; ако ли су Бонкећи од сина или унука Лазарева, што је у опште вјероватније, онда је ово досељење старије за 50 или више година. Свакако, досељење Хота пада у доба општег помијерања становништва за доба пропадања српске државе и напредовања турског.

Хоти су негда захватали и један дио простора с десне стране Цијевне. Зна се, да су Хотска Корита, изнад Орахова у Кучима, била хотска, и ту су имали љетње катуне и редовно излазили са стоком. Кад су се Кучи умножили, науме, да истисну Хоте, и да им отму Хотска Корита. Приликом неког уговора између Хота и Куча на Хотским Коритима, кучки главари нареде својим људима, који су стајали иза њих у засједи, да, кад се подавијају са хотским главарима, ударе на Хоте, који су стајали иза хотских главара. Састанак је био на некој рупи, која се отада назвала Црна Рупа. Кад је настала давија међу главарима, Кучи ударе на Хоте изненада и потуку их, да је мало који жив утекао, и узму им стоку. Кучи су имали доста планина, па нијесу имали потребе, да са стоком пасу и ову планину, зато је Затрепчани, као сусједно племе, присвоје. Најпослије и Затрепчани дозлогрде Кучима, и Кучи се договоре с Пиперима, да ударе на Затрепчане и Коће (Кучка Крајина). Пипери пристану, али претходно узму од Куча 12 таоца. Удружени Кучи и Пипери ударе на Затрепчане, потуку их и узму им сву стоку, од које Пипери добију половину. Иза неког времена Затрепчани опет посвоје Хотска Корита. Кучи и Пипери поново ударе на њих и заплене им сву стоку. И Хотска Корита су отада остала у својини Куча. „Хотска Корита" на српском значи „хотска срамота", ово је име дато мјесту због срамоте, коју су Хоти добили ту. Хотима је непријатан овај назив, за то они кажу „Кучка Корита".

Данашњи су Хоти чули од својих предака, да су стари Хоти говорили арбанашки. То је вјероватно. Стари Хоти могли су бити остаци Арбанаса, који су по овим крајевима напасали стоку, и кад се је српска држава стала ширити, они су се уклонили дубље у Арбанију и уступили мјесто новим усељеницима. Само се тако даје објаснити долазак Озра,

Васа, Хота и њихове браће у долину Зете. Да су преци данашњих Хота говорили арбанашки у моменту досељења овамо, не би они све до данас памтили, да је старије становништво говорило арбанашки; они би нашли овдје браћу, сродну по крви и језику, и кад не би било међу њима каквих уочљивих разлика у вјери и језику, не би тако што ни памтили. Без сумње, преци данашњих Хота у доба досељења говорили су другим језиком, а не арбанашким. Хоти не знају, којим су језиком говорили њихови преци; кад не тврде, да су говорили арбанашки, но српски, јер су овдје у оно доба долазила у додир само та два језика. У Хотима има много српских имена (Братила, Долеци, Рудине, Дубрава, Јагода, Буковић, Кућишта, Николић, Кревеница, Шипчаник и др.). За то се с великом вероватноћом може тврдити, да је предак данашњих Хота био Србин и да је дошао овамо из српских крајева. Велика племена Пипери, Васојевићи и Озринићи српског су порјекла и по признању Хота сродна по крви Хотима, чиме се, опет, понајбоље потврђује њихово српско порјекло.

Кад су се Хоти умножили, онда су се подијелили на Рапшу и Трабојин. Стари хотски борјак припао је Рапши, а Трабојин је добио нови борјак. Кад је султан дао други барјак, онда је позвао једног Трабојнца од куће Гојчај и обећао му дати борјак, ако се потурчи, као што је то раније учинио барјактар из Рапше. Овај је обећао, примио је барјак, али се није потурчио. Од те куће су онда биле 10 кућа, а сада су само двије. Хоти мисле, да је Бог казнио ову кућу, зато што није држала реч.

Чудно је, да од старих Хота није нико остао у Хотима. У Пиперима има много старих Пипера, у Кучима старих Куча, а овдје нема старих Хота. За старе Хоте се тврди, да су били храбри; храброшћу се одликују и пресељени Хоти у Плаву и Ругову.

Иако Хоти броје скоро 500 кућа, они се међусобно не жене. Нико се не смије усудити, да ово прекрши. То би био гријех већи од свакојега, и такав човјек не би смио остати у племену.

3. Клименте. — Једни казују, да је предак Климената дошао у Клименте из села Лајчит е Хотит, из Хота, а у Хоте из Фундане, из села Лопара. Кучи су га у Лопарима узнемиривали, а тако исто и Хоти у Хотима, и због тога је пријешао у Клименте. Док је још био у Лопарима, оженио се из Затријепча, и на овом бјегству пратила га је жена. Њему је био име *Амати,* а жени му *Бумче.* По некима он се звао *Клмен,* по коме су Клименти (арбанашки Клмени) добили име.

Друго једно предање, које сам чуо у Селцима, каже, да је предак Климената био из Пипера, да је био сиромах и да је дворио неког богатог Куча. Ту је погријешио са неком дјевојком од доброга рода и утекао уз Цијевну.

По свим клименташким предањима и Амати (или Клмен) и жена му Бумча били су веома ружни. Кад су дошли у Клименте, населили су се у Бштани, неприступном мјесту изнад Грабома, а испод Броје, на десној страни Цијевне. Ово се мјесто налази на једном повећем заравањку, уздигнутом изнад Цијевне око 150 м. Амати је ту имао и цркву. Раније се ово мјесто звало Бишт (реп), а од његова се досељења назвао Бштани. Данас не живи ту нико; мјесто је пусто и зарасло у трње, али се трагови цркве и куће још познају. Сви Клименте тврде, да је црква била православна, дакле, и Амати да је био православне вјере; сви поштују ово мјесто као највећу племенску светињу, и нико се не усуђује, да га присвоји. Све је остало земљиште у Климентама подијељено на веће родове и братства, а ово је мјесто неподијељено и заједничко свим Климентама.

Једно предање тврди, да је Амати имао седам синова. Три од њих умрла су рано, а остала четири су се звала: *Селе, Вуле, Ниле* и *Бого.* Друго предање каже, да је имао пет синова: Села, Вула, Нила, Бога и *Леку.* Треће предање вели, да је Клмен имао сина Амати, овај сина Ђона, а Ђон пет синова, чија смо имена рекли. Кад се Клмен доселио, нашао је неко старо становништво, и није хтио никоме казати: одакле је, како му је име и ко су му отац и мајка. На питање, ко су му отац и мајка, одговарао је: „Отац ми је ова земља, мајка ми је ова земља". И ако су Амати и жена му били врло ружни, синови су им били веома лијепи и угледни; по томе се даје мислити, да је Бумче била од неког знатног рода.

Предање Климената каже, да је у старо доба, прије Аматова досељења, овај крај био насељен, и да је становиништво

поморила некаква болест, а што је преостало иза помора, раселило се, да спасе живот. Од ондашњих исељеника има данас у Бијелом Потоку код Тиране 3—4 куће и код Драча. Трагови старог насеља налазе се и данас у Селцима, код цркве, у Шкаљи, при извору Цем Селцит, које је место затрпао одроњени бријег. У Радатини се налази старо гробље, обрасло трњем и зарасло у земљу.

По предању Клмен је нашао овдје само једног човјека, који је био преостао иза помора; Клмен га је посинио и оженио. Његово се потомство доцније преселило код Тиране. Иако су давно исељени, ипак и данас одржавају своје право на клименташким планинама и љети излазе на њих са стоком, а тако и исељени Клименте код Драча. По овоме се даје мислити, да исељени Клименте нијесу остатак старог насеља, него да су потомци Клменови; иначе не би могли тако дуго одржати ову својину. Можда су преци данашних Климената имали сажаљења према њима или су се бојали гријехоте, да им узму планине, које напуштају због помора, па су им дозволили, да и послије исељења задрже ово своје право.

Неки кажу, да су преци данашњих Климената нашли овдје неко старо становништво из Италије, па су га истисли и захватили његово земљиште. Можда су то били остаци старог римског становништва, које је било заостало. У Вуклима постоји мјесто *Нилај*, гдје је, по предању, било старо насеље, и гдје се при копању наилази на старе остатке. На мјесту Кодра Аљис наилази се при копању на велике људске кости.

Селе, Вуле, Ниле, Боги и Лека, синови Аматови, живјели су дуго у Бштану и јако су се намножили. Кад су Турци завладали овим крајевима, онда су се преселили: Селе у Селца, Вуле, Бого и Лека у Вукле, а Ниле у Никчи. Њихова прва насеља се налазе код данашњих црква у поменутим селима. У то доба су у Боги живјеле старе Шкреље, које су Клменови потомци потисли доље низ корито Сухог Потока, и онда се потомство Богово преселило у Богу.

Клименте су се множили врло брзо. Данас их има по њиховом тврђењу, што на матици, што исељених, око 4000 пушака или 1000 домова. Као што су се Црногорци негда бројили на пушке, тако се Малисори и данас броје. у Црној Гори и Малесији се у несигурно доба бројењем на пушке оличавала величина и снага племена; за то су ови бројеви били увијек увеличани. Клименте се дијеле на четири велика рода: *Селца* од Села, *Вукли* од Вула, *Никчи* од Нила и *Бога* од Бога. Ови су се родови толико намножили, да се сматрају као посебна клименташка племена.

Селца броје 12 махала или братстава: *Никмартинај, Бујај, Мернаћај, Дедколај, Вушмачај, Никђонај, Радатина, Рецај, Вуктилај, Врата, Ђоновић* и *Лелчај*. Први девет братстава су директни потомци Селови и зову се општим именом *Рабјен*. Радатина и Рецај узимају се међусобно и са осталим братствима, али никако осталих седам братстава. То наводи на мисао, да је потомство Селово од три гране. Лелчај води поријекло од женског потомства Селова. Једна је одива од Селова потомства удата била прије 250 година у Шекулар, гдје је имала сина, кад је остала удовица, повратила се у род и довела сина, од којега је братство Лелчај[1]).

Врата и Ђоновић су потомци Лекини, петога Аматова сина. Лека се искрај брата Вула, из Вукли, иселио и одселио, како Клименте тврде, у Пипере, одакле је, по једном предању, био његов отац Амат. Лекин се син, пошто му је отац одбјегао, пресели из Вукли у Селца и од њега воде поријекло братства у Селцима: Врата и Ђоновић. Врата и Ђоновић припадају Селцима и барјаку селачком, али када се што год посвађају са Селчанима, затраже помоћ од Вукли и ови им је дају.

Вукли се дијеле на четири махале: *Вуксадедај, Цек, Анас* и *Ђец*. Никчи имају три махале: *Вукдедај, Гилдедај* и *Делај*. Вукаљска се братства не узимају међусобно, а тако ни Никчи; и једни и други жене се из других клименташких родова.

Селца имају 1 барјактара и 4 војводе, Вукли 1 барјактара и 3 војводе, Никчи 1 барјактара и 3 војводе, и Бога 1 барјактара и 2 војводе.

За Леку се прича, да се одселио у Пипере, али се у Климентама не зна ништа даље о њему. У Цеклину постоји предање, да *Горњаци*, који броје преко 600 домова, воде поријекло од неког *Леке*, који је био из Климента и који се најприје населио у Пиперима, па се ту оженио неком удови-

[1]) „Плавско-гусињска област“ (Насеља Срп. Земаља, X, 566).

цом и преселио на Цеклин[1]). Цеклинско предање слаже се са овим клименташким и вјероватно Горњаци у Цеклину воде поријекло од овог Леке, Аматова сина. У Климентама се не зна, зашто је Лека оставио сина и пошао у Пипере; држи се, да га је на то навео неки веома важан разлог, а понајприје несигурност, која му је у племену пријетила. Лека се у Пиперима оженио удовицом, а то доказује, да није био момак, него удовац. По томе, што се Лека доселио у Пипере, потврђује се предање, да је Клмен био из Пипера, јер је Лека на тај начин потражио склониште у блиском племену. Лека је славио Св. Николу (6. дец.), а слави га и данас цијело његово потомство; исту су славу имали раније и сви Клименте; храм цркве у Селцима посвећен је зимском Св. Николи.

Досељење Клменово у Клименте пада давно, можда раније од предака Хота и Груда. Испитавши радословље појединих братстава, дошао сам до увјерења, да се Клмен доселио прије 500 година.

Љуц Љошку Врата, стар 50 година, броји своје пасове до Клмена: Љошк Лека, Лек Мараши, Мараш Пеци, Пец Ника, Ник Кеђани, Кеђан Алија, Али Суји, Суј Феризи, Фериз Усени, Усен *Враша* (родоначелник братства), Врат Усени, Усен *Лека* (предак Горњака у Цеклину), Лек Ђони, Ђон Амати и *Амаш Клмени*, од кога су сви Клименте.

Кећа Зека Вуксадедај из Вукли, стар 84 године, набраја своје пасове: Зек Ђека, Ђен Љуљаши, Љуљаш Прења, Прењ Вуксани, *Вуксан Деда* (родоначелник братства), Дед Ђони, Ђон Деда, Дед Прења, Прењ Јуни, Јун *Вули* (од кога су Вукли). Од Вула, према овоме, може бити око 400 година, а како је Вуле унук Клменов, то од Клмена може бити близу 500 година.

Клименте су се јако множили и мјесто им је брзо постало тијесно. Извориште Цијевне је врло малено за већа насеља. Клименте су остали привезани за ово мјесто једино ради пространих и травних планина, које су им испашом надокнађавале све друге недостатке. Чим је Климентама постало тијесно, а постало им је тијесно онда, кад се њихов сточарски живот развио, потражили су проширење и излазак низ Цијевну у Зетско Поље, гдје би били за стоку зимске паше.

[1]) „Ријечка Нахија" (Насеља Српских Земаља, књ. VII, с. 602).

Но тамо су наишли на моћан отпор Хота, Груда, Затрепчана и Куча. Онда су се пустили ждријелом Бијелог Потока преко Врмоше на Гусиње и околину. Клименте су се разлиле по Гусињу и околини низ Лим до Пештери и Сјенице, по Босни и Шумадији, па чак и преко Саве. Братсво ових мјеста привезало је Клименте, те они добро заузеше многа мјеста и загосподарише у лимској долини. Но они су се, без сумње, рђаво понашали према онима, чије су земљиште захватили; зато се код подјармљених осјетила потреба, да овај тешки јарам скину. У овоме су нашли јаку потпору код плавских Турака, код пећских заповједника Махмудбеговића и Васојевића. И Клименте су, након 50 година живота у лимској долини, истиснути натраг у своје планине. Том су приликом остала у овој долини неколика клименташка насеља: Мартиновићи, Вусањи, Новшићи, Руговци и др. У раду „Плавско-гусињска област" говори се о овоме опширније[1]).

Овај поход Климената на Плав, Гусиње и лимску долину знатно је прориједио становништво у Климентама; велик дио остао је онда по тим крајевима. Онај дио Климената, који се повратио, смирио се за неко вријеме. Климентама је онда главна брига била, да прошире земљиште на штету околних племена. У овоме су успјели нешто потискивањем а нешто отимањем и борбом. Изгледа, да је у оно доба у склопу Проклетија било много планина, које није нико пасао; многе су од њих биле удаљене од Гусиња, а и вријеме је било несигурно. Планинама су управљали скадарски везири и плавско-гусињски заповједници, и они су могли са таквим планинама слободно располагати. И за то вријеме скадарски су везири продали или даровали појединцима многе планине, па су их ови задржали у својину или препродавали. Прича се, да су Вуксадедај купили планину Сточицу у Алипаше Гусињца и да је свака кућа дала у откуп по 20 ока соли. Планина Брада је некад, по казивању Климената, припадала Климентама, па им је отео скадарски везир; отада се зове Везирова Брада. Скадарски су везири имали обичај, да од појединих људи, братстава и племена отимају појединa имања, читаве метехе, пространа поља и травна брда поред мора и испод Скадра. То им се осветило, јер су најпослије, остављени сами себи, пропали у борби са султаном.

[1]) Насеља Срп. Земаља, X, 413—432. и 495—496.

Свако се климентско племе ширило на својој страни и свако је помјерало своје границе,најприје на планине. Селчани су у томе били најсрећнији. Они су у додиру са Кучима, имали честе сукобе с њима и успјели су, да од њих отму планине Јежидол и Гропа Мојанит. Сумњам, да су ове планине биле икада кучке, јер су удаљане од Куча, а можда су Кучи напасали стоку на њима. У Морачи се прича, да су Морачани негда имали у Кому својих планина, п којима су исти напасали овце, и да су Клименте због тих планина долазили до борбе са Морачанима.[1])

Постоји предање, да су Клименте у једно доба захватили и планине до Орахова у Кучима, али су их Кучи потисли и преотели им све планине до данашње климентске границе. У Климентама се прича, да су се Кучи у старо доба крвили међу собом и да су у тој борби толико малаксали, да су им Клименте присвојиле све планине; тек, пошто су се Кучи смирили, потисли су Клименте.

Клименте су се понекад држали с Кучима пријатељски. Кад год би Турци напали једне или друге, они су се удруживали за одбрану. Ова два велика племена водила су прву ријеч међу црногорским и малисорским брдима, а остала су племена пристајала уз њих. Једном приликом, кад су Турци напали Куче, притекли су Кучима у помоћ четрдесет Климената и Турци су били потучени. Кучи су онда понудили Климентама за ову помоћ и Клименте затражише Врмошу. На тај је начин Врмоша, како неки казују, припала Климентама.

Кад је скадарски везир попалио Куче, те су се разбјежали по Лутову и Ровцима, везир је присвојио неке кучке планине (Мојан, Смудирогу и др.), па их дао Климентама под травнину. Клименте су за ову пашу плаћали везиру годишње: на 25 оваца по једно јагње, на 50 оваца шиљега, а на 100 оваца трећака; ово су радили, док су везири били у Скадру. На овај су начин Климентама била отворена врата Плаву, Гусињу и лимској долини. Клименте су у први мах ову прилику и искористили.

Одмах до Врмоше је Велипоље, на које су се Клименте хтјели проширити, али су наишли на отпор Куча. Кучи су у потоње вријеме сметали Климентама, да напасају стоку у Врмоши, и то је дозлогрдило објема странама. Ујк Гиља, барјактар селачки, савременик је војводе Марка Миљанова и најчувенији Климента до данас; он је у споразуму са Марком Миљановијем успио, да измири Клименте са Кучима. То је имало добрих пошљедица. Године 1876., кад је наступио рат Црне Горе с Турском, дошао је на Орахово један табор низама, да држи Куче у шкрипцу; с њима је био и Ујк Гиља са Климентама. Ова је војска ставила Куче у незгодан положај, јер им руке нијесу биле одријешене противу Турака, који се спремаху, да их нападну од Подгорице. Да би се Кучи ослободили с једне стране, удесе састанак са Ујк Гиљом, упозоре га на скорашњи мир између Куча и Климената, и Ујк Гиља са својима напусти Орахово. Турци, остављени од главне потпоре, спусте се у Цијевну, и тако се Кучи ослободе и обезбиједе за акцију. Удружени са црногорском војском они су потукли Турке у Фундини 1876. г.

[1]) „Историја Мораче до 1820. г." (Братство, књ. VII, с. 217—219).

Кучки и клименташки брави су се често мијешали на планинама, па се дешавало, да брави кучки остану међу бравима клименташким, и никада се није десило, да когод затаји туђу стоку, но су је Клименте увијек враћали по својим женама. Овако су радили и Кучи и на тај су начин одржавали добро сусједство.

Клименте су највећи сточари у Проклетијама; сточарство је њихово главно занимање; од стоке имају најглавније и највеће приходе. Сточарење је Клименте упутило на разне стране и присилило на разна подузећа, често пута скопчана с крвавом борбом.

Кад су Клименте потиснути из лимске долине, поново су се намножили у матици, те им је постало тијесно, и потражили су изласка на другој страни. И тада су настала нова сељакања. Једни су Клименте окренули к Метохији, куда су се са стоком спуштали до Ђаковице, а други су стали слазити у јадранско приморје од Улциња до Драча. Ово је кретање, по предању Климената, отпочело прије 200 године, а ни до данас није завршено. Клименте су у приморју нашли изобилно земље и ливада, богату зимску пашу, али је климат непогодан, па их све богатство није могло стално привезати за та мјеста. Сви Клименте, који слазе у приморје, излазе љети са стоком на планине, које искоришћавају у потпуној мјери, као и они, који су остали на матици.

У околини Ђаковице има насеља, која су постала од исељених Климената. Насеља клименташка у приморју су у Ишми, Брегмати, Фуш Куши (Црвено Поље), Гурзи, Велипоју и Штоју.

Исељених Климената има и у „мацарској" равници, по казивању Климената, око 300 кућа. О овом пресељењу постоји предање: Кад су Турци (по некима Арапи) освојили Босну, онда су настали зулуми у Пећи, Плаву и околини. Зулум је био и у Климентама, и онда су се многи Клименте преселили. Преци исељених Климената у „мацарској" равници иселили су се тада. Онај дио Климената, који је остао, сакрио се по пећинама око Цијевне, гдје је живио о буковом жиру и употребљавао јасенови лик мјесто соли. Кад су Турци (односно Арапи) напустили ове крајеве, онда су се многи Клименте повратили својим кућама.

И у Климентама постоји предање о седмогодишњем духању источњака, услед чега је настала таква глад, да су се људи исељавали. Том се приликом један дио Климената иселио код Будве, гдје потомство исељених Климената и данас живи и, како Клименте увјеравају, и данас говори арбанашки. То је могло бити прије 270 година. Некоји од ових Климената искрај Будве долазили су прије 20 година у Клименте и позивали ове из матице, да се преселе тамо.

Неки Пак Ника из Селца иселио се давно због једног убијства са три сина и настанио у Орахову. Два се његова сина, кад одрасту, ожене Кучкињама и остану у Орахову, а трећи се ожени католичкињом и настани се у Коћима (у Кучима); прва два брата приме православну вјеру и од њих су *Пајовићи* и *Никићи*, а трећи задржи католичку вјеру и од њега су *Нуцуловићи*. Доцније су се помирили са Селчанима, али се нијесу хтјели повратити на старевину. Једанпут се посвађају Кучи и Клименте у Хотским Коритима и Кучи заробе два Клименте. Кучима је било криво, што Никићи и Пајовићи одржавају сталне сродничке и пријатељске везе са Климентама, с којима су Кучи били у завади. Да би помутили њихово пријатељство, присиле једног највиђенијег Никића, да оба заробљена Клименте посјече. Никић је то учинио против своје воље, да не би пала каква сумња на њега, и кад га је неко питао: „Кога је посјекао?" — одговорио је: „Брата и сина". Он је знао, да ће то платити Климентама; па тако је

и било. Једном, кад су његови стригли овце на истом мјесту, на ком је он посјекао оне две Клименте, ударе Клименте изненада и посјекоше му брата и сина.

Јов. Ердељановић забиљежио је у раду „Кучи", да су Нуцовићи, Никићи и Пајовићи из Кастрата, да су се најприје населили у Селцима, па отуда дошли у Куче[1].

Кучи и Клименте су се у једно вријеме звали на „дјевојачке колаче", тј. на свадбе, а полазили су се и о славама. Можда је ово пријатељство због Никића и Пајовића. Ово није ишло у рачун турским властима у Скадру, па их посвадише због пограничних планина, о које су се отимали све до данас. Тада су Турци били сигурни, да не може доћи до слоге међу овим силним племенима ни до заједничке акције против турских власти.

Калуђеровићи у Зети воде поријекло из Климената и дијеле се на *Балијаше, Раковиће, Мијатовиће, Мирковиће* и *Бољевиће*. Сви Калуђеровићи броје око 45 кућа и славе Св. Петку.

Перачићи у Годињама, Мрковићима и Паштровићима су Клименте и славе св. Николу (6. XII), као и стари Клименте[2]).

Дабановићи, Перовићи и *Поповићи* из Селца у Црмници су из Климената[3]).

Исељени Клименте у плавско-гусињској области, по Пештери, у околини Ђаковице, у Крајини и Аћемалима, прешли су на ислам. На то их је принудила турска власт, под чијом су управом били. Но с промјеном вјере нијесу промијенили љубав племену, од кога проистичу, макар што су од њега одвојени; уз то задржали су многе вјерске обичаје, које су наслиједили од католичких предака. Исељени Клименте у приморју задржали су католичку вјеру и стално одржавају везу с матицом. Остали Клименте у матици су католици, изузев 9 кућа у Никчима, који су мухамеданци (Делај 6 и Гилделај 3 куће). Први се потурчио неки Делај у доба скадарског везира од породице Хамс из Скадра, која и данас у Скадру постоји. Везир је овога наговорио, да се потурчи и да му да барјак, да тако јаче утиче и на остале Никче и Клименте; али није имао успјеха. Иако су Никчи католици,

[1]) Насеља Српских Земаља, IV, 149.
[2]) „Црн. Приморје и Крајина" (Насеља Срп. Земаља, књ. XI, с. 78).
[3]) Насеља Српских Земаља, књ. XI, с. 98.

ипак им није криво, што им је барјактар мухамеданац, пошто је њихове крви.

Не само што Клименте захватају у Проклетијама највеће просторе, него су се они раселили више но и једно малисорско племе. Они у матици броје једва 350 кућа, а исељених и растурених од Јадранског Мора до Саве и Дунава, од Ловћена до Ђаковице, Призрена, Драча и Тиране има их и преко 4000 кућа.

Снага, бројна величина и положај, који Клименте заузимају, осигурали су им првенство међу малисорским племенима; зато су се они истакли као вође и њихово је име постало чувено. Клименте су свјесни своје прошлости. Сви се исељеници с поносом сјећају свога поријекла и признају се за род с Климентама. Клименти су и данас поноснији од осталих Малисора; то проистиче из слободе, коју су уживали више од других. Понос, жилавост, расплођавање и способност за животну борбу одлике су свих Климената.

4. Кастрати. — Кастрати броје око 500 домова, од којих су 50 домова старосједиоци, познати под именом *стари Кастрати;* остали Кастрати, њих 450 кућа, су нови досељеници и сви чине један велики род. За старе Кастрате не зна се од кога проистичу, нити се зна, да ли су сродни међусобно. Њихова су братства: *Туцај*, *Пелај* и *Петровић.* Живе и у Горњим и у Доњим Кастратима, измијешани са новим досељеницима. По томе, што се стари Кастрати међусобно жене, може се мислити, да су разнородног поријекла. Но на ово их је могла натјерати и велика старина и рђаво гледање на њих од стране нових досељеника. Вријеме је разродило старе Кастрате, али су их прилике опет сродиле и упутиле, да се један на другога наслањају. Доцније су се нови и стари Кастрати сродили женидбом и удадбом, и данас чине једну цјелину.

Остала братства у Кастратима новијег су поријекла. Њихов се предак, по предању Кастрата, звао *Дедли.* Неки кажу, да је дошао из Куча и био брат Дрекалов. Не зна се тачно, зашто је дошао у Кастрате; неки тврде, да је побјегао због убиства. Други причају, да је Дедли из Куча истјеран, да је оставио Куче због насиља, која су му Кучи чинили. Сва се предања слажу у томе, да је предак Кастрата дошао из Куча и да његово досељење пада у доба досељења Хотова у Хоте, дакле, било је прије 400—450 година. И у Кучима се

прича, да су Кастрати род Кучима, али се не каже, да је њихов предак био брат Дрекалов, јер Дрекале није имао брата.

На основу ових предања, предак Кастрата је заиста био из Куча; по нашем мишљењу он понајприје води поријекло од старих Куча, који су у оно доба били притијешњени од нових Куча, па су се расељавали, помицали и склањали испред јаче силе. У Стравчу, у Кучима, има једна чесма, која се зове *Кастрат.* Ово име потсјећа на претке данашњих Кастрата и потврђује народно предање.

Кастрати се својакају са Кучима. Нијесу ријетки случајеви, да су се Кастрати и Кучи међусобно узимали; и данас има живих Кучкиња, удатих у Кастрате. Можда је ова пријатељска веза наслијеђена од старине. Овакве су везе много помагале, да се племена држе у пријатељству и да се лако и брзо удружују против некога, ко их угрожава.

Као и остала малисорска племена, и Кастрати се не жене међусобно, него из других племена, и на тај се начин срођавају са осталим племенима.

Кастрата има исељених по разним мјестима. Пада у очи, да су исељеници малобројни. *Добреце* у Ливарима и *Субашићи* у Бабовиштима (у Крајини) воде поријекло од Кастрата. Можда је мало исељених Кастрата за то, што су се Кастрати мање множили од Климаната и што су имали у подножју поља, у која су се спуштали.

5. Шкреље. — И у Шкрељама има старих Шкреља; но овдје је старинаца много мање но у Кастратима; једва ако их има 15 кућа. Старинци су измијешани са младим Шкрељама и с њима чине заједницу. Предак млађих Шкреља је из Босне и доселио се овамо у доба, када су се доселили преци Хота и Кастрата; не зна се, из ког је мјеста и зашто се преселио.

Као сва малисорска племена, и Шкреље су се брзо множили. Стари су Шкреље захватили сав простор, што га држи Прони Сат, па и изворишта његова. Кад су се Клименте намножили, истисли су их са извора Прони Сат и потисли даље. У то доба пада и јачање нових Шкреља, који су истискивали старосједиоце и присиљавали их, да се селе. И исељених Шкреља има врло много. Највећи дио исељеника је у Шестанима (у Крајини) и у Селцима (у Црмници), гдје потомство исељених Шкреља броји око 218 породица[1]). Мислим, да су

[1]) Насеља Срп. Земаља, XI, стр. 101.

преци Шестана и Лекића род са старим Шкрељама. Старих Шкреља има исељених по разним мјестима; они су се пресељавали више но Кастрати, али се нијесу удаљавали од матице као Клименте. Шкреље су уопште хитри, снажни и јунаци. Од свих родова се највише истиче братство *Вриша*, од којих је и шкрељски барјактар.

Млађи Шкреље су се брзо намножили. Они су се, као и Клименте, бавили највише сточарством. Шкреље имају много травних и пространих планина и за то држе много стоке, скоро као и Клименте. Стијешњени одозго од Климената, стали су се преливати природним изласком, низ корито Сухог Потока. Тамо су се имали прво спуштити у поље поред Скадарског Језера; али су се нашли с те стране затворени од становништва, која држе тај крај, са Копликом и сусједним селима. Онда су потражили излазак преко Скадра у јадранско приморје, гдје су нашли за стоку доста зимске паше, а уз то и згодна мјеста за насеља. То је Шкреље одвукло у приморје, гдје су подигли читава насеља. Али ипак, као и Клименте, издижу љети са стоком на своје планине, па се у јесен опет повраћају у приморје.

Шкреље сачињавају главну масу становништва у приморју Јадранског Мора од Улциња до Драча; има их у посебним селима, а има измијешаних са Климентама и другима. 75% Шкреља је исељено, а само их је 25% на матици. Љети се сви састају на планинама и тако одржавају племенске везе. И Шкреље и Клименте живе обично ближе морској обали, а мање унутра; ближе обали паша је обилатија. Насеља од Скадра до малисорских насеља зову се *Брегасори*, а то ће рећи „Бријежани". У ове спадају: Бушат, Космач, Ашти, Барбалуша, Трумши, Кокарић, Кукли, Задрима и др. Брегасори живе стално овдје и љети се не селе никуд; они немају својих планина, а и стоке држе мало; раде највише земљу и износе на скадарски пазар велике количине кукуруза, пшенице и пасуља. У старије доба су се Малисори и Мирдите у приморју убијали. Приликом некот умира Мирдите остану дужни Малисорима неколико „крви" и у накнаду за то дадну Малисорима пространо приморско брдо Мали Ренцит. Малисори, понајвише Шкреље, присвоје ово брдо, али Кара-Махмут-паша, скадарски везир, чувен по злу гласу, отме од Малисора ово брдо и опет га дадне Миридитима под травнину. Доцније су га Малисори од његових потомака откупили. Исти је случај био и са брдима Мали Барбалушит и Мали Какаричит. По овим приморским узаним и дугачким (15—30 километара) брдима налазе се веома разријеђена малисорска насеља. Малисори овдје презиме, напасајући стоку.

По народном предању све поље од Улциња до Драча било је „кнета", баруштина, обрасла трском и рогозином. Кнета је временом насута наносима Бојане и Дрина, па се поље подигло и истисло воду из баруштина; тако су се створили услови за бујну вегетацију. При копању ублова наилази се на дубини од два метра земља црница, која је негда била зарасла у кнети.

6. Везе Малисора са Србима. — По предању Малисора преци свих малисорских племена, изузев једног дијела Груда, досељени су из црногорских брда, Босне и Херцеговине. Не може се доказати, да су преци малисорских племена међусобно сродни. Хоти се доводе у крвну везу са Пиперима и Васојевићима, Кастрати са Кучима, Клименте са Пиперима и Кучима и Шкреље са Бошњацима; по томе је највероватније, да су се њихови преци доселили из српских крајева. Предак већег дијела Груда је из Суме, искрај Скадра. Зна се, да је у доба пропадања зетске државе српски живаљ измицао испред Турака и Арбанаса. Сва малисорска племена, осим Клименте, имају непосредан додир са Зетским Пољем. По томе, што су се преци Малисора населили један до другога, и по томе, што су многи из истих крајева, може се мислити, да су њихови преци били једног језика и једне крви. Свакоме се најмилије населити онамо, гдје има некога, ко му је род. Срби су увијек имали особину, да се селе онамо, гдје имају својих по крви и језику, макар друге прилике биле неповољне. Србину је у туђини мио сваки, који говори његовим језиком; он се с њим брзо убрати и спријатељи. Ову особину имају и Арбанаси, можда и у јачој мјери; они су то показали свуда и за то их видимо исељене у масама, а ријетко усамљене.

Има доказа, да су преци данашњих Климената били православни; то тврде и сва клименташка предања. И за остала племена има доказ, да су била православна. Многобројне црквине православног типа то потврђују. Према томе, и кад се зна, да су њихови преци дошли из српских крајева, може се тврдити, да су били Срби или Власи. Вријеме је измјенило

ћуд ових горштака, наметнуло им арбанашки језик и усадило осјећања, која их одрођавају. Стари језик несумњиво српски, постепено је ишчезавао пред арбанашким, који се увлачио са стране; уз језик попримили су и арбанашке навике и вјеру, што их је потпуно одродило.

Женидба и удадба између Срба и Арбанаса, које се још и данас врше, највише су одродиле Србе, гдје су год дошли у додир са Арбанасима. Арбанашке жене, удате за Србе, училе су прво своју дјецу арбанашком језику, док Српкиње, удате за Арбанасима, нијесу то чиниле. На тај се начин арбанашки језик увлачио у српске крајеве и истискивао српски; а гдје се истисне језик, истисне се и вјера, и појам о ранијој народности. На тај су се начин поарбанашила многа погранична племена; тај је процес негда пријетио и Кучима.

Ја ћу овдје навести један типичан примјер. У селу Старе, у Хотима, има једна жена, родом из Куча од Петровића из Фундане, а удата за Малисора. Она има троје дјеце, а муж јој је погинуо, кад је Тургут-паша попалио Хоте. Ова је жена задржала православну вјеру, носи се као и свака Кучкиња, и говори српски, са кучким нагласком. Она прича: Свакој Српкињи, удатој у Малесији, слободно је задржати православну вјеру, и њена вјера не смета, да живи с мужем у најбољим односима. Њена дјеца имају од 10—15 година и ниједно не зна ни једне српске ријечи. Ја сам је прекорио, што није научила дјецу, да говоре српски, и она ми је признала: да јој муж није никад бранио, да с дјецом говори српски, него је чак и нагонио на то, али она није хтјела. Напротив, Малисорке, удате у Кучима, говоре с дјецом увијек арбанашки, и њихова дјеца прво науче арбанашки, па српски. И докле дјеца, рођена из брака Малисора са Кучкињом, немају појма о српском имену и језику, дотле дјеца рођена из брака Куча са Малисорком, имају јако арбанашко осјећање. Ово одрођавање вршило се стално и постепено на свим линијама, гдје је било укрштања између Срба и Арбанаса; последице су увијек биле на штету српског имена.

Женидба између Малисора и Куча још није престала. При вјеридби се углави, да ли ће дјевојка задржати своју вјеру, или ће прећи у вјеру свога мужа, или ће се најпослије, оставити њој на вољу, да се изјасни на вјенчању. Од Кучкиње у селу Старе дознао сам ове појединости. Прекрштавање у

католичку вјеру врши се при вјенчању. Католички поп држи тада младој „предику“, па ако је млада православне вјере, рече јој: „Може бити, да те твој поп није крстио, како треба, но је на крштењу кад је имао, да изврши најсветији чин, мислио на нешто друго, па, да би било потпуно и правилно крштење, да те ја крстим. Ако си раније потпуно крштена, онда и остајеш у старој вјери; нијеси ли, онда прелазиш у нову вјеру, у вјеру свога мужа“. Која се не опре поповом мудровању, буде покрштена на тај начин, што јој поп успе на главу освећену воду; а која се опре и каже, да је већ једанпут крштена и да се не жели прекрштавати, задржи своју вјеру. Но мало је Српкиња, које не пријеђу у вјеру свога мужа; можда им то савјетује род, можда то чине из увјерења да ће у браку бити срећне само онда, ако буду с мужем једне исте вјере.

Католички свештеници су знали удесити све, што ће њихову паству увеличати; радили су смишљено, а у томе им је помагала и ћуд Малисора, који су све своје чували свето и наметали их другима.

Да ли су Малисори по поријеклу Срби или Власи, тешко је утврдити. Власи су се бавили сточарством и сељакали се са стоком за пашом по планинама и приморју; нијесу били стално привезани за један крај, нити су имали сталних насеља. Срби су се бавили више земљорадњом и насељавали крајеве погодне за земљорадњу. Узевши у обзир данашње претежно занимање Малисора, Клименте и Шкрeље убројили би смо у Влахе, јер се они и данас баве тим старим начином живота. Но зна се, да се Клименте и Шкреље нијесу сељакали све до 17. вијека, или су њихова сточарска кретања до тада била сасвим слаба. Право сточарско кретање код Климената почиње тек прије 300 година. За Климентама су се повели Шкреље, а остала малисорска племена много мање. Према томе Малисори нијесу наслиједили од својих праотаца сточарска кретања. него су их на то упутиле прилике. Слична сточарска кретања врше се по свим приморским крајевима, гдје има зимске испаше за стоку. Природа претвара ратара у сточара и сточара у ратара, па се за то не може тврдити, да су Малисори по поријеклу Власи.

Многи су се Малисори преселили доцније из Малесије и населили по разним крајевима Црне Горе. Зна се, напри-

мјер, да многа виђена и умножена братства у Црној Гори воде поријекло из Климената, да с Климентама чине један род. То се сродство и на једној и на другој страни толико зна и цијени, да се манифестује у разним приликама (зову се на свадбе, једни код других налазе уточишта, свете се итд.). Црногорци без сумње не би никад дозволили, да им се наметне за господара човјек или братство, коме се незна трага, неко, ко проистиче од Влаха или неке друге несрпске народности. Ко се је год хтио наметнути племену као поглавица, или ко је хтио да задобије народно повјерење, тај је осим личних способности чојства, морао имати ослонца на своје претке, па на снагу свога братства; ко није имао ових услова није имао успјеха. Полазећи са тога гледишта, за Клименте смијемо тврдити, да су српске крви; кад то можемо тврдити за њих, као за једно сточарско племе, за друга мање сточарска племена можемо још прије. Ово тврђење потпомажу обичаји Малисора о свадбама, славама, осветама, умиру, женидби, сирти и тд., који су веома сродни, а понекад истовјетни са обичајима Црногораца; то потврђују многе психичке особине, па и сама структура тијела, јер и у томе Малисори много личе на Црногорце. По свима племенима Малесије, почевши од Зетског Поља до врхова Проклетија, има врло много српских имена, што, опет, потврђује српско поријекло овог становништва.

За доба српског царства сјеверна Арбанија је била насељена Србима и Арбанасима. У оно доба је српски утицај био велик, те су се многи Арбанаси, нарочито у равницама, посрбили. Православље је оставило у околини Скадра много видних остатака; у 14. вијеку оно је пријетило католицизму, да ће га истиснути. И данас, послије 500 година робовања, има у Скадру и околини неколико српских православних оаза, које су се, упркос силној римској пропаганди и турском насиљу, одржале. У Скадру има 184, Враки 132, Каменици 13, а у Дириглјати на Бојани десетак православних породица. Већина ових води поријекло од старог српског становништва, а сви говоре српски. Као што је овдје за доба српске величине настало посрбљавање, тако је доцније, кад су Турци заузели ова мјеста, настало поарбанашавање Срба. Тако је настала мјешавина, помијерање, потискивање, исељавање, претапање и преливање. Настало је премјештање из равнице у брда, спуштање из планине у поља; први су хтели да нађу заштите и заклона, а други бољу удобност са живот. Но од свега је најважније претапање једних у друге, понајвише Срба у Арбанасе, православних у католике и мухамеданце. Срби су онда претрпели највишу штету, јер се арбанаштво ширило на њихову штету. Са овим упоредо продро је и католицизам силније и одрођавање се убрзало; српски језик и православна вјера устукнули су пред јаком навалом, и тако су ови крајеви све више добијали карактер арбанашки. Област Малесије може се, дакле, са довољном сигурношћу обиљежити као област арбанашких Срба. Ово поткрјепљује њихово предање о поријеклу и негдашњем православљу (напр. код Климената). И најстарија историја ових племена говори у прилог томе. Малисори су често пута везивали своју судбину са судбином Куча, Братоножића, Пипера и Васојевића, са њима се удруживали и против заједничких непријатеља борили.

Сва предања Малисора слажу се у томе, да је у Малесији раније живјео стари народ, кога је истражио помор, приморао на пресељење љути сјеверњак или источњак, неродне и сушне године итд. На мјесто тог исељеног народа дошли су преци данашњих Малисора. По набрајању пасова тешко је утврдити вријеме њихова досељења, јер је оно у највише прилика нетачно. Клименте набрајају 17—18, Хоти, Груди и Кастрати по 13—15 пасова. На основу ових података Клименте су се доселили прије 500 година; можда су се и остала племена доселила у исто доба или нешто доцније. Зна се, да је српска држава у половини 14. вијека била у највећем напону, да су Срби не само проширили своје границе, него се и увукли у освојене крајеве. Сјеверна Арбанија је све од онда па до пропасти зетске државе, за вријеме од пуних 100 година, била земља, у коју су се Срби стално усељавали. Малисори тврде, да је народ, који је овдје био прије њих, говорио арбанашки; по томе је несумњиво, да су то били Арбанаси, који су се испред српске најезде повукли дубље у унутрашњост Арбаније, а никако у српске крајеве; они су се уклањали испред елемента, који је био за њих стран, а то су могли бити само Срби, који су се у знатном броју уселили у Арбанију. Полазећи се овог гледишта, а знајући, да су преци данашњих Малисора дошли са динарских брда, поново долазимо до закључка, да су Малисори српске крви. Године 1416

било је у Коплику и околини чисто српско насеље. Православље је у доба српске величине потисло католицизам из Зетског Поља, а у Скадру и околини га проријеђило, те се бискуп у Балезу (изнад Коплика) 1356. г. жали барском архијепископу, да је његова бискупија пуна шизматика.

Католицизам се увукао у зетку равницу уз долину Бојане и преко Скадра. Снажна српска држава сузбила је даље ширење католичке вјере и потиснула је натраг преко Скарда. Са католицизмом потиснути су и Арбанаси, и Срби и православље захватили су знатан дио сјеверне Арбаније. Из тога доба имамо много споменика. С пропашћу Зете Срби су устукнули натраг. Они, који су остали у сјеверној Арбанији, прешли су на католичку вјеру, и поарбанашили се. У ове спадају и Малисори, јер су се они задржали у својим горама, ваљда за то, што се нијесу имали гдје повратити. У то доба падају многа пресељења из Арбаније у српске крајеве; можда у то доба падају и многа исељења Климената и Шкреља по разним крајевима. Ширење католичке вјере опет је узело маха, али је стало на пространим развођима Проклетија. Католицизам је нашао јак коријен у малисорским племенима и насилио је пријешао у плавско-гусињску област; ту се сукобио са мухамеданством, и није се могао одржати, него се повукао на разводну линију.

Да није у сјеверној Арбанији у средњем вијеку био знатан број српског становништва, не би се могло схватити: зашто да у Скадру буде престоница Зете?. Да је овдје био стран елеменат, престоница се у Скадру не би одржала, а не би се ни оснивала ту. Зетски Пут од Скадра и Медове до Метохије и Призрена водио је, без сумње, кроз српске крајеве, иначе би и пут и Скадар били угрожени.

Западна је црква добила најбоље поље за пропаганду у Скадру и Арбанији за време доба Ђорђа Кастриоте, кад је овај примио католичку вјеру, да би помоћу папе и Млетака одржао слободу своје земље, па је и сâм силио народ, да прелази у католичанство. На тај начин је католичанство наметнуто данашњим Малисорима; то потврђују многи народни вјерски обичаји, који су још и данас истовјетни са обичајима сусједних црногорских племена; да западна црква није малисорска народна црква, свједочи и то, што Малисори никако не подижу цркве, него их подиже папска столица, а то је знак, да су Малисори гледали на католичку цркву, као на нешто, што им је туђин наметнуо. Док је православље цветало у овим крајевима, свуда је било много православних цркава, а то значи, да је црква била у оно доба народна, баш као што је код Срба све до данас. Арбанаси у Скадру и околини зову православне Србе „фе и плак", а то ће рећи „стара вјера", а себе називају хришћанима (арбанашки „иштен"); остале католике изван Арбаније зову „илтен" (латинин). Према томе, што православне називају „старом вјером", Арбанаси потврђују, да је православље у овим крајевима било негда господствујућа вјера и у већини.

VI ДРУШТВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

1. Задруга. — И у Малесији је породица основна јединица друштвеног живота. Ужу породицу чине муж и жена са дјецом, па дјед и баба, тетка и стриц. За Малесију нема тачних статистичких података, по којима би се утврдило, колико душа долази на једну кућу. Нешто сам података прибрао за Клименте, и по тим подацима отпада на сваку кућу: у Селцима 6·73, у Вуклима 6·08, у Никчима 7·84, а у Боги 8·75 душа. Округло на сваку кућу клименташку долази по 6.95 душа. Клименте се од ових Малисора највише множе. Послије Климената долазе Шкреље; остала се племена множе мање. У једном се браку роди обично 2—6 дјеце; ријетки су примјери, да се од једног брака роди по 8 и више дјеце. Малисори кажу, да се Малисор стиди, кад му жена рађа много дјеце. Ваљда се таквоме пребацује, да је љубитељ жене, па да жени запоставља све друге дужности. Но није то прави узрок. На то највише утиче веома тежак живот жене. Жена је у Малесији оптерећена тежим радом од мушкарца. Хотска жена мора носити љети на леђима воду из Кревенице или Цијевне, два сата даљине, уз високе стране, на највећој врућини, па још и по два и три пута дневно!

Негда је у Малесији било задруга. Онда је било и великих задруга, у којима су живјела заједно чељад, која су међусобно била на трећем, четвртом и петом пасу. У Климентама и данас налазимо таквих задруга. Задруга Ђон Мараши Вуктилај из Селца броји 22 душе, а задруга Ус Турка Никмартини има и данас 43 душе. Ово је данас највећа задруга не само у Селцима, но и у Климентама. Задругари су изашли на четири паса. Ус Турко, који је у исто вријеме и војвода, домаћин је задруге и њему се безусловно сви покоравају. Ова задруга има велико имање у приморју, гдје сваке јесени слази са стоком, а сваког љета излази на планину. Старјешина

одреди, ко ће љети остати у приморју, да ради земљу, и овај, кад изради земљу, излази на планину код својих. Сви исељени Клименте задржали су своје имање у Климентама, па га дају другима на трећину или четвртину. Наполичар је дужан власников дио сачувати власнику за љето, кад овај дође на планину.

До скора је била у Никчима задруга Елез Асана са 34 члана. У Вуклима има и данас повише задружних кућа. Тамо је 1 кућа са 19 душа, 1 са 18, 1 са 15, 3 по 14, 2 по 13, 3 по 12, 3 по 11 и 3 по 10 душа.

И у Хотима има повећих задруга. Задруга Кол Марка Никпепај из Рапше броји 30 душа. Раније је број оваквих задруга био већи, али све више опада.

Задруга Марка Томи из Вукли имала је 56 душа, и задругари су били на петом пасу. Ово је била највећа задруга у Климентама; распала се 1919. г. При подјели се задружно имање подјелило на родоначелнике, баш као што се ради и у Црној Гори, и није се узимало у обзир, да ли је од неког родоначелника више или мање душа.

Старјешина задруге зове се „зот шпијет“ (српски „газда од куће“), а жена, која управља женским пословима, „зоја шпија“ (газдарица од куће). Старјешина је најстарији човјек у задрузи, а тако је и најстарија жена домаћица. Ако домаћин или домаћица не умеју управљати кућом, задругари их могу промијенити. У овом случају на власт долази најстарији иза свргнутог домаћина или свргнуте домаћице. При подјели задруге стока се дијели као и земља; а храна се дијели „на уста“; само дојенчад не добијају ништа.

Жена у задрузи може имати особак; у особак се рачуна оно, што је донијела од оца. Ако некоји задругар што год заради, добија или прими у дар, то улази у заједничко имање. При подјели, домаћин, као најбољи познавалац задружног добра, подјели земљу, ливаду и друго на онолико дијелова, колико је родоначелника, и онда дозвољавају, да бирају, најприје најмлађи, па онда старији редом; он прима дио, који му оставе. Ово је обичајно право настало зато, да не би домаћин присвојио више од других или бољи дио имања. На овај се начин сваки задовољава својим дијелом. Гдје се задруга не може сама подијелити, дијеле га главари братства, села или племена. При диоби отац иде с најмлађим сином и носи дио од имања, као и који од синова. Најмлађем сину припада огњиште од куће, тј. онај дио куће, гдје је огњиште. Начин подјеле у Малесији много личи на диобу у Црној Гори.

Жене се у задрузи не смију довијати. Подјела задруге настаје обично онда, када млађи неће да слушају старије но се лијене и беспосличе. Тада старјешина скупи одрасле мушкарце и без икаква околишења или настојања, да се задруга даље одржи, каже; „Да се дијелимо, па свакоме своја нафака“. Узрок распадању задруга лежи и у разним домаћим потребама, па гладним и неродним годинама, због чега се задругари, ради оскудице, инате и долазе до несугласице. Жене су често пута узрок раној подјели и распадању задруга. Обично свака жена тражи неки особак за своју дјецу, а то доноси неспоразум међу женама, који се преноси и на старије мушкарце у кући. Изгледа, да жена има утицај на мушке. Кад она неће да живи даље у заједници, муж јој често пута учини по вољи и онда долази до деобе; иначе између мужа и жене долази до неслоге, а у задрузи до ината и нереда. За објашњење да наведемо овај примјер: Лек Чули из Рапше, Зеф Смаили и син Дед Нике су од три брата, живјели су заједно и сачињавали велику задругу. Док су били заједно, све им ишло напријед. Док се није син Дед Нике оженио, у кући је владала слога и ред, а послије је настала неслога, јер је његова жена била непокорна. Она примора мужа на подјелу и задруга се распане на три дијела. Жена сина Дед Нике је скоро умрла и сада њен муж моли, да се задруга опет обнови.

Задруге су код Малисора старог поријекла. Склоност за заједничким животом и удруженим радом главни је темељ задругама; онда потреба узајамног потпомагања у раду, па братствене везе и узајамна љубав. Клименте се претежно баве сточарством. Људи су увидјели, да се у животној борби само помоћу удружених снага могу помоћи. Сточарење у већем смислу скопчано је са већим утрошком енергије; како се од самога сточарења није могло живјети, морала се и земља обрађивати. Такав начин живота код задруга донио је и подјелу рада. Веће задруге су у главноме представљале веће економске заједнице, чије су удружене снаге складно радиле, свака на своме послу, увијек по упутствима заједничког старјешине. Но веће задруге су у исто вријеме биле и заједница безбедности. Како су у раније доба и насеља била нестална, и живот је у већим заједницама био безбједнији.

Узрок распадању задруга лежи и у недостатку плодне земље. Како је земља у Грудама, Хотима и Кастратима разбацана по вртачама и доловима, и задруге се нијесу могле дуго одржати, него су се распадале и за земљом расељавали. При распадању задруга у Малесији, задругари се селе у посебне куће, које су подигнуте у близини старе куће. Све велике задруге имају махом повише кућа, у којима задругари живе; некад су ове куће у близини, а некад и далеко, обично на већем имању. У том случају при диоби сваки родоначелник добије готову кућу и имање, које јој је дотично. Ако ли је имање груписано око куће, онда задруга подигне потребне куће у близини и задругари се при подјели насељавају један уз другог. У том случају настају „махале“.

2. Братство. — Што је у Црној Гори „братсво“, то је у Малесији „махала“. Под овим именом се подразумијева скуп породица, које проистичу од заједничког претка. Махале могу

бити веће и мање. Мање махале су настањене у једној, ређе у двјема или више група, а веће махале растурене су по разним селима. Разграната се братства дијеле на мање махале, које носе име по ближим родоначелницима. Сва је Малесија подијељена на махале, на већа и мања братства. Махале су махом чисте, тј. једне крви и од заједничког претка. Ако је нека махала малена, од 2—3 дома, она често пута улази у састав друге веће махале и носи њено име. Но ипак се и ова малена братства, при унутрашњем разрачунавању, зову посебним својим именом.

Све махале у Малесији имају своје карактеристичне особине, које су у многоме сличне особинама црногорских братстава. Братства имају ове одлике: 1.) не само што братственици знају за заједничко поријекло, но се међусобно своје као један род и одржавају најтјешње сродство; 2.) све су породице једног братства насељене у близини, одвојено од других родова, а и одсељени родови живе у одвојеним групама; 3.) свако веће братство има свег војводу или главара, који као представник братства заступа интересе своје махале на скуповима, и суду и на сваком мјесту, гдје је заштита потребна; 4.) братственици се помажу у свим пословима и указују један другом моралну и материјалну потпору; нарочито се братствено сродство цијени и познаје приградњи куће, у каквој штети, несрећи, када је човјеку потребна туђа помоћ.

3. Племе. — У Малесији фис означава један род, више братстава, које воде заједничко поријекло, али која су ипак толико намножена, да чине самосталну јединицу. Племе у Црној Гори представља скуп разнородних братстава, настањених у близини у разна времена. Племе или фис у Малелесији чини становништво заједничког поријекла, макар било израздвајано и испрекидано другим племенима. Шкреље и Клименте, који живе при мору, чине са својом матицом једну фисну цјелину, и ако их од матице раздваја Скадар. Фис, ма колико био мали, чини засебну цјелину, и ма колико био велики, не дијели се на фисове, већ задржава заједничко име, а само се може, према величини разгранатих родова, дијелити на барјактарије. Такав случај видимо код Климената. Клименти су веома велико племе, али су задржали према другим племенима заједничко име, а унутра се дијеле на Селца, Вукли, Никчи и Бога. Тако се и Хоти дијеле на Трабојин и Рапшу.

Карактерне особине малисорских племена јесу ове: 1) Свако племе има свога *барјактара*, који носи највеће племенско знамење и на коме почива највише достојанство; он је представник племена и врховни старјешина. Уз барјактара су *војводе*; њих има повише и свако веће братсво има војводу. Војводе у друштву с барјактаром чине управу племена. 2) Свако племе има једно крсно име. Ако има у неком племену остатака старог становништва, или новијих усељеника, и они примају славу онога братства, у које су ушли. Клименте, издијељени географски, подијелили су се на четири дијела, управо четири племена, и сваки од ових дијелова има посебно крсно име. У Малесији има осам крсних слава, и ниједна два племена немају исту крсну славу. На дан славе долазе сва малисорска племена у племе, које слави, па за три дана обилазе пријатеље и утврђују старо и стварају ново пријатељство. Овакав распоред крсних слава створила је домаћа потреба. Малисори свјесни да снага почива на слози и заједници, уредили су ово, да би се по једном у години скупљали на заједничке састанке; на тај начин су се малисорска племена све јаче зближавала, представљајући снажну цјелину. 3) Потомци једног фиса не узимају се међусобно; изузетак чине Клименте, који су не само јако намножени, него и географски издијељени. Хоти се не узимају међусобно, а ни Кастрати; но жене се понекад од старинаца и ови од њих. Малисори се понајвише жене из других племена. Сродство се у Малесији цијени много. Клименте осјећају крвно сродство и са давно исељеним Климентама. Мухамеданци Никчи не жене се од мухамеданаца из Вусања (код Гусиња), и ако су Вусањи пресељени прије 200 година и више. Хоти гаје сродство с Пиперима и Васојевићима. Груде су од два разнородна фиса и узимају се међусобно. Женидба из других племена посљедица је крвног сродства, које највише веже Малисоре, па онда и свијест, да се женидбом из других племена утврђују везе међу племенима. Женидбене везе цијене се силно и оне су помогле много, да се утврди јединство Малесије.

И поред тога што свако племе чини нераздвојну цјелину, ипак се нека племена цијепају; то је посљедица нораста племена и проширења граница. Клименте су у почетку представљали једно племе; они су онда били малобројни и имали једног барјактара. Први су барјак добили Никчи. Кад су се Клименте намножили, кад су тежње појединих грана племена постале различне и кад је свака племенска грана била упућена, да на својој страни тражи проширење и излазак, онда су се Клименте подијелили на четири барјака, управо на четири мала племена.

Сличан је случај и у Хотима. Кад су се Хоти намножили, подијелили су се на Трабојин и Рапшу и сваки је дио добио барјак. Ова је подјела и код Климената и код Хота извршена на основи сродничких веза, јер сваки дио чини посебан род, а друго на темељу географских прилика, јер сваки дио представља унеколико географску цјелину.

Сва малисорска племена, и ако их не веже заједничко порекло, чине једну цјелину. На то су понајвише утицале географске погодбе, начин живота и заједнички интереси. Сва су ова племена на падинама Проклетија, увјек била у тијесном додиру и упућена на узајамно потпомагање. Овај горштачки

свијет, навикнут на живот у неприступним брдима, увијек је с тешком муком зарађивао хлеб, па се зато очеличио и међусобно сродио. Малесија је опкољена јаким племенима, као Кучима, Васојевићима и др., с којима су поједина малисорска племена долазила у сукоб због преотимања планина, убијања и др. С друге стране су и Турци нападали на ова непокорна племена, да их потчине. Ове су прилике знатно утицале на развој унутрашњих прилика у Малесији, те су се сва племена сродила и ујединила, готова, да се нађу на одбрани интереса појединих племена и цијеле Малесије. Тако је дошло до ове веће организоване цјелине, која се као таква стављала и у службу скадарских везира против Црне Горе, а дјелимично и против других непријатеља турског царства.

И ако свако племе има свог барјактара, као војничког и политичког старјешину, ипак удружени Малисори нијесу знали за врховног старјешину. Једино се барјак хотски сматрао као најстарији и он је свуда био први. Уз то се знало, којим редом иду остали барјактари. Но ипак ниједан барјактар, макар какво првјенство имао, није имао никакву власт над осталим племенима. Збор барјактара и војвода био је једина власт уједињених племена; он је рјешавао сва важнија заједничка питања.

Клименте су представљале у старо доба знатну силу; они су били вође Малесије; остала су племена гледала на њих и пристајала уз њих. Клименте су заједно са Кучима, Васојевићима и осталим брдским и малисорским племенима притицали у помоћ хришћанским државама, кад су ове упадале с војском у турско царство. Кад су Клименте потиснути из лимске долине и кад их се добар дио преселио испод Скадра, онда им је и снага пала; онда је пала и њихова хегемонија над Малесијом.

Племенска организација код Малисора скоро је иста као и код Црногораца. Свако је племе строго ограничено према другима. Међу суседним племенима постоји језична једнакост, мање разлике у ношњи, држању и начину живота, које само они могу да уоче; свако племе има своје име, наслијеђено од старина, а често пута и од старог становништа, које је негда ту живјело; становништо појединих племена је по крви сродно и махом проистиче од заједничког претка; ако има старинаца, они ишчезавају према већини; ако је становништво разнородно, убратствило се путем пријатељства и кумова. Свако се племе (фис) дијели на братства (махале). Братства одржавају тјесно сродство и међусобно и са осталим сродним братствима па се и најдаљи сродници сматрају тако блиски род, да се међусобно не жене. Свако јаче братство има свог војводу или главара, а свако племе насљедног барјактара. Племе има своју скупштину, на коју долазе сви, који носе оружје. Људи знају причати о своме поријеклу, па многи набрајају 10—18 пасова. Свијест о племену је јака, као и свијест о братству. Братства живе у групи и не дозвољава се, да се неко са стране усељава међу њих. Свако племе је у исто вријеме и вјерска заједница, и сви племеници славе исто крсно име. Клименте се рачунају као велико племе, али су усљед разуђености земљишта подијељени на четири дијела, но то не смета, да се све племе нађе на заједничком послу. Пада у очи велика разлика у вјерском осјећању између Црногораца и Малисора. У Црној Гори свако село, а често пута и малена села од 5—10 кућа, имају цркву и гробље. Око сваке цркве је гробље, и нема гробља, гдје нема и цркве. Свако братство, па и мањи родови, имају у гробљу посебно мјесто за своје гробове, и нико се не смије сахрањивати у туђем гробу. Код Малисора тога не видимо. Свако село има гробље у близини на неком брежуљку, и не маре, што ту нема цркве. Малисори нијесу тежили да подижу цркве; они нијесу имали свештеника од свога фиса, а само су понекад долазили њима попови из Скадра, да им крсте дјецу. Малисори не би ни данас имали цркава, подигнутих сопственом иницијативом и трудом, да их није подигла папска столица. И данашње цркве, по величини угледне и примамљиве, понајвише служе за скупљање племена на договор и састанак. Највећи племенски скупови обично бивају пред црквом о највећим народним празницима. Ово је посљедица вјерске осјетљивости, јер се црква сматра као свето мјесто, гдје људи пазе на ријечи и дјела.

Свако племе има своје уредбе, по којима се управља. Највећу власт има барјактар; он у заједници с војводама и главарима чини племенски суд.

Ако се узме у обзир крвно сродство, племена су у сјеверној Арбанији чистија од многих црногорских. У Црној Гори има повише племена, чије је становништво по крви разнородно, са неколико крсних слава, а нема племена, чије се становништво не жени међусобно, и ако је заједничког поријекла. Црногорска су племена, изгледа, формирана више усљед економске нужде и географских прилика, него на крвној подлози. У Малесији је обрнут случај; тамо је крвно сродство једина подлога за удруживање.

Без сумње, формирање данашњих племена у Малесији настаје послије турске најезде, онда, кад су настала помијерања, исељавања, усељавања и преотимања. Остаци најстаријег становништва врло су слаби, а у Климентама их и нема. Предање каже да је тог старог становништва сасвим нестало, а да се њихови трагови данас виде у многим селиштима, могилама и разним остацима.

4. Војвода. — Као што свака кућа и свака задруга има свога старјешину, тако и свако братство има свога старјешину. Старјешина великог братства зове се *војвода,* а мањег братства *главар.* Војвода заступа интересе свога братства, а и оних

мањих братстава, која немају војводе, а улазе у састав његова братства. Моћ војводе се цијени према величини братства његова или братстава, чији је представник, и моћ његова почива на моћи оних, у име којих говори. Но моћ војводе почива и на личним особинама и заслугама; што су оне видније, то је и његов углед већи.

Војводство је у Малесији насљедно и прелази с оца на сина; најстарији син наслеђује оца. Ако умре војвода, а син му је непунолетан, онда војводску власт врши најближи мушкарац до пунолетства војводиног сина. Ако војвода не умије одговарати своме звању, онда му братственици одреде неког виђеног братственика, да га у послу помаже. Сваки је Малисор пунољетан, кад прихвати пушку, кад наврши 15. или 16. годину. Ако војвода не остави мушкога потомства, наслеђује га брат или најближа својта.

Колико је братствена потреба изискивала, да свако братство има војводу или главара, толико је то било и у интересу племена. Војводе су вршили судску и административну власт и рјешавали сва спорна питања. Свако братство жели, да његов војвода буде најистакнутији међу својим друговима. Сви братственици гледају у војводу као у старјешину и очекују од њега наређења; сви се покоравају ономе, што он нареди, јер он наређује на темељу овлашћења, које има од њих. Постављање војводе, управо проглашење, бива обично на братственим или племенским скуповима, којом га приликом виђенији братственини прогласе за војводу мјесто умрлог или погинулог војводе. Против овог постављења нема негодовања, јер се оно врши по правилу, које се не руши и коме се сви покоравају.

Груде имају четири старе војводске куће: Грими, Перковићи (огранак Никовића), Ђоновићи и Беришићи. Први Грими је добио војводство Дед Грими. Он је био веома храбар, и за то га је скадарски везир одликовао тим звањем. Гиљ Принчета, његов потомак, био је један од најбољих јунака свога доба; био је непокорне ћуди и самовољан, за то га је скадарски везир гледао рђаво, и најпослије стрељао. Луц Према, потомак Гиљ Принчетин, протјеран је због непокорности у Малу Азију, гдје је и умро. С њим заједно протјеран је и барјактар Смаил Мартини, и овај је тамо умро. У последње вријеме Груде су добили много војвода. Свако село, које раније није имало војводу, поставило је себи по једног виђеног сељанина за војводу. Услед тога углед војводе све више пада, и људи се све мање заносе војводским звањем. Мухамеданци Диношани имају свог војводу, који одржава тијесне везе са осталим грудским војводама. Иако су мухамеданци, опет их скадарске и подгоричке власти никад не придобише против њихове католичке браће.

Клименте имају тринајест војвода. Клименте су највеће племе, зато и имају највећи број војвода. Од ових отпадају на Селце 4, Вукле 4, Никче 3 и Богу 2 војводе. Војводске су куће у Селцима: Никмартини и Бујој. Војвода Ус Турко Никмартини, и данас жив, веома је угледан човјек у Селцима; њега и остали Клименте цијене. Он је старјешина велике задруге, па му и то подиже углед. У неко доба је и братство Мачај имало војводу. Виђена војводска кућа у Вуклима јест Вуксаdедој, а у Никчима Гилдедој. Један је од војвода у Никчима и од потурчене куће Вукдедој. О њој се прича: Била су два брата Вукдедој, и њихов је отац био војвода. Браћа су живјела на планини у додиру са гусињским мухамеданцима, и старији се брат, по наговору ових, потурчи. Његови домаћи нагонили су га, да се одрече мухамедове вјере, али узалуд. Млађи брат, не одобравајући поступак старијег брата, одвоји се од њега, али војводство по праву наслеђа остане на потурченом брату. Од потурченог брата има 5, а од оног другог 50 кућа, па ипак је војводство и данас на његовом потомству.

Хоти имају шест војвода, од којих су три у Трабојину, а три у Рапши. Војводске су куће у Рапши: Ђонај, Лајћ и Јунћ, а у Трабојину: Гоздјен, Гојич и Душај.

Данас су барјактари носиоци највеће племенске части. Но раније нијесу били то. Постоји предање, да су војводе у старо доба били оно што су барјактари данас. Војводе су и данас у Трабојину старији од барјактара, а међутим у Рапши је старији барјактар. Хоти се од старине дијеле на Рапшу и Трабојин. Први је војвода био у Трабојину и он је онда био главар свих Хота. Кад је скадарски везир дао барјак Рапши, онда је барјактар у Рапши постао најстарије лице. Трабојинци се нијесу покорили томе, но су војводе задржале и даље исту власт; али откада се број војвода умножио, и власт им је опала.

И Клименте су прије добили војводу но барјактара. Прво је војводство било на кући Никмартини из Селца. Никмартини су и данас, по признању свих Климената, највиђеније братство у Климентама; њима су се Клименте увијек покоравали, и што би њихов главар наредио, сви су драговољно прихваћали. Предање каже, да је првог војводу поставио султан.

Изгледа вјероватно, да су војводе били некад најстарији и једини представници племена. Та је установа код Малисора врло стара; можда је чисто арбанашка установа, а можда је и од Срба позајмљена. Да је од Срба позајмљена, види се и по томе, што је војвода код Срба био први и у војсци и у племену, и што је ријеч „војвода" српског поријекла. Арбанаси имају исти назив за војводу, само га наглашују „војвóда". Арбанаси су били нераздвојни сусједи Срба, па су могли примити од Срба не само име, но и сâму установу.

По свему се чини, да је војводе истакао народ и да су им племена дала власт, као заслужним јунацима и људима,

који ће их умјети заштитити. Војводе су имали да захвале племену, које их је попело на видно мјесто, и имали су да раде све оно, чиме ће се препоручити племену, да се одрже и они и њихово потомство. И баш зато турске власти нијесу могле да придобију малисорске прваке за своје циљеве, који се нијесу свагда слагали са интересима Малисора. Војводе су знали, да свако навијање на страну Турака, може донијети зле последице, па за то су се увјек залагали за народ. Појмљиво је, да су онда турске власти тражиле начина, да придобију ове горштаке, па су за то извјесне јунаке и људе од чувених кућа подигле на степен барјактара, давши им барјак, да га носе у рату пред војском. Арбанасима, као људима, којима је у пушци и живот и имање, ово је веома ласкало, па је част војводе пред чашћу барјактара брзо пала и барјактар је постао прва и најугледнија личност у племену, и сва се власт пренијела на њега. Ако је при преношењу власти с војводе на барјактара долазило до несугласица, барјактар је увијек побјеђивао, јер је био подржаван од турских власти, а он је имао за собом и оружану масу. На тај су начин турске власти имале у рукама барјактаре, а имајући њих, имали су и њихова племена; на тај су начин малисорска племена постала у велико зависна од турских власти. Та чињеница могла је дати повода Турцима, да се све више мијешају у њихове унутрашње ствари; отада се права независност ових племена постепено рушила.

Због уздизања барјактара над војводом, војводска је власт све више падала; њихова је власт пала у потоње вријеме на власт обичног сеоског главара или кмета; отада се број војвода умножавао, да је данас нарастао у Малесији на 50 до 60, а дошло се и до тога, да народ изабере за војводу некога, ко је недостојан тог звања. У Хотима има 12 војвода уз једног барјактара. Турци су врло вјешто успјели, да арбанашки прваци буду зависни од њих, а не од народа, и да за част, коју носе, буду обавезни, да са својим племенима служе интересима других, а понекад и против интереса својих и свога племена.

У Малесији све више отпада потреба за војводом. Њихов посао прелази од њихових руку, за то је војводство у данашње вријеме празна титула. У Хотима се губи име „војвода", а замјењује га име „крен" (српски „главар"), и свако село има свога главара.

5. Барјактар. — Свако племе у Малесији има свог барјактара; већа племена имају 2—4 барјактара. Барјактар носи барјак, најљепше племенско знамење, предводи војску, сазива племенске скупове, предсједава племенским судовима, предњачи свуда и свуда је први, гдје треба, да се чује глас племена. Барјактар је од најгласитије куће, од братства, чије су заслуге за племе велике; он треба да буде достојан чувар племенских интереса. Барјактарство је у Арбанији насљедно

и прелази с оца на најстаријег сина. Ова насљедност чинила је, да су се барјактари увијек и свуда истицали и одликовали, како у ратовима, тако и у јавном и приватном животу. Барјактар је уважен; у њега упиру очи и вјерују, да ће он увијек учинити оно, што је најбоље и најкорисније за племе. Вјера у барјактара веже све племенике, сви се без иједне ријечи крећу онамо, куда их барјактар зове. Развије ли он барјак, поклич се захори по свему племену и јунаци се скупљају код његове куће или гдје им он нареди. Ништа тако, као бојни поклич и пуцање из пушака, не подражи Арбанасе. Чује ли он то, пуца и сâм, кликује, виче, вршти, зове и хита на позив. Барјактар је стожер, око кога се племе групише; он све вуче к себи и све их држи неком тајанственом силом. Барјактар, који живи изван племена, мора доћи у своје племе, кад то затраже интереси племена, а ако се позива племе на ратну ногу, онда с њим долазе и сви привремено исељени племеници. Но исти је увијек обавезан доћи у своје племе, јер се тада чине сви важнији скупови, доносе се најважније одлуке, хватају бесе и друго.

Кад би барјактар дочуо, да треба ићи на борбу, или да је племену запријетила нека опасност са стране, истакао би барјак на своју кућу и објавио по племену, да се људи, наоружани, скупљају код његове куће. На глас, да је барјак развијен, људи, пуни одушевљења, пуцају, кликују и с пјесмом на устима хитају кући барјактаровој; сваки је нестрпељив, да дозна, у чему је ствар. Чим се племе скупи, барјактар с војводама племена вијећа на страни, па изађе пред људе и каже им, о чему се ради; и сви, као један човјек, приме позив, да се крећу онамо, куда су позвани. Маса, опијена, хита као руља гладних вукова и у већим и мањим групицама стиже на одређено мјесто, гдје се сви састану, преброје и по своме обичају уреде.

До прије 70 година Хоти су имали само један барјак, и њега је носио Луцђоновић из Рапше. Раније су барјактарије бројиле 70—120 војника. Кад су се Хоти намножили и стали војевати уз Турке против Црне Горе, онда је скадарски валија дао Хотима и други барјак, и овај је припао Трабојину. Иако је барјактарија хотска раније била малена, она се свуда одликовала. Хоти су ишли с војском уз скадарског везира до Једрена, Грчке, Србије и Његуша у Црној Гори. Од старих се барјактара спомињу као најбољи: Мехмед Љуце, Асан Муља и Рец Муља. При борби Скадрана око Љеша, који су били заузели Тиранци, Асан Муља је погинуо на вратима Љеша. Његов брат Рец Муља зграби барјак, па и сâм погине. Иза њих је наслиједио барјак трећи брат Ћун Муља.

Барјактар хотски је раније имао плату од султана 12 ћеса годишње; ово је била награда и признање за заслуге. Но ову су изгубили прије 40 година, када су се потукли са царском војском.

Први барјак клименташки био је у Никчима. Кад су они добили барјактарство, војвода је био од Никмартини из Селца и био је старјешина свих Климената. Никчи су били малени, мањи од осталих клименташких дијелова; нијесу смјели помишљати на цијепање од племена, јер би у том случају пропали, а нијесу могли рачунати, да ће их остали Клименте помагати и слиједити. То их је навело, да предаду барјак Селчанима, као највећем племенском огранку. Овом уступању барјака није претходила никаква домаћа свађа.

Прича се, да је овај први барјак дао Климентама сâм султан. Кад су се Клименте доцније намножили и подијелили на четири огранка, онда је скадарски везир, Мустафа-паша Бушатлија, дао посебне барјаке Вуклима, Никчима и Боги. Овај везир је водио борбу противу султана у корист слободне и независне Арбаније, па је давањем барјакâ Климентама још јаче задобио за себе ово силно племе.

До пре неколико година био је барјактар у Боги Ник Према, којему је народна скупштина одузела барјак и дала га једном његовом рођаку. Ник Према није био јунак, па су се људи побојали, да ће осрамотити и себе и њих; за то су га и смијенили. Ово је први случај, који се памти у Малесији, да се некоме одузме барјак. Правило је било, да се никоме за живота не смије одузети барјак, али су и барјактари увијек, по цијену живота, били достојни те највеће почасти.

Барјак је у Грудама на братству Прецај (огранак Ивезића). Данас је барјактар Зеф Мартини, а пред њим су били: Дед Ника, Смаил Мартини, Мартин Вуксани, Вуксан Пренци и Пренц Вуксани. Барјак са Бериша је пренешен на Прец Вуксани; Бериши су били први грудски барјактари. Прича се, да је скадарски везир био незадовољан са Беришима, па је послао у Груде свога забита, да одреди лице, коме ће се барјак дати. Кад је забит постројио Груде и пошао уз њих, допао му се један Вучина и дадне му барјак. Осталима то не бјеше право, јер не држаху Вучине за добро братство, па задавијаше и забит остави њима на вољу, да бирају, кога хоће, и они изабраше Пренц Вуксани Ивезића. Од свих грудских барјактара најбољи је био Смаил Мартини. За његово доба су се Малисори често тукли са Црногорцима и Смаил Мартини се свуда одликовао; он је био од султана одликован орденима.

Кастрати и Шкреље имају по једног барјактара. Кастратски је барјак на кући Броћај. Буз Уја, насеља испод Кастрата, има посебног барјактара, а тако и Коплик заједно са Ранцом. Барјактари из Шкреља и Никчи живе зими при мору. Данашњи је барјактар у Никчима Љуш Лани, а његови су претходници били: Лан Турку, Турк Вуксани, Вуксан Вата, Ват Ника, Ник Ђели и Ђел Гила — Гилдедај. Данашњи је барјактар у Вуклима Љуц Ђони, а његови су претходници били: Ђон Уци, Ујк Мачи, Мач Ђели, Ђел Мартини, Мартин Прела, Прел Вуксани-Вуксадедој. Барјактар у Боги је Ник Прела, а прије њега су били: Прем Тома, Том Вуксани и др. У Селцима је барјактар Ђето Ђека, а прије њега су били: Ђек Ујка, Ујк Гима, Гим Протоши, Протош Ника, Ник Прека, Прек Плуми-Никмартини.

Хотски се барјак рачунао први међу свим малисорским барјацима; он се носио први у сваком походу, па за њим редом: грудски, клименташки, кастратски и шкрељски. Првијенство малисорских барјака оснивало се на јунаштву барјактарских кућа и племена; утврђени ред се поштовао, и нико се није усудио, да га квари. Такав ред влада код свих арбанашких племена, па и код многих Арбанасима сродних племена. Ови појмови и установе у Арбанији се још и данас свето поштују, и нико се не усуђује, да устане против тога. Што неком племену припада од старине, други му не оспоравају; кад би се стале рушити ове установе и особине, које је вријеме освештало, нестало би унутрашње везе, која је вијековима држала чврсту дисциплину у Арбанији.

Малисори нијесу имали јако истакнутих породица, да им се слијепо покоравају и да су на сваки њихов миг готови отићи онамо, куда их зову, а што су оне, без народног знања, с трећим углавиле. Барјактарске су породице биле виђене, али оне нијесу управљале племенима. На позив барјактара племе се скупља, али се пријетходно одржи вијеће од барјактара, војвода и главара, на ком се донесе у име племена одлука, коју опет има скупштина одобрити; тада се хвата беса и приступа извршењу посла. Малисори нијесу ишчекивали у неком критичном моменту, шта ће рећи барјактар, него је барјактар чекао, какву ће одлуку племе донијети на скупу; и оваква је одлука била за њега обавезна.

Код Малисора не видимо истакнуте личности. У Малесији је није могло ни бити, јер нема богатих људи, који су кадри златом држати своје саплеменике, нити има којег иоле ученијег човјека, или таквог, који је прошао свијет, видио нешто више и уздигао се изнад своје средине. Сви Малисори, барјактари као и прости сељаци, једнаки су и по интелигенцији и по спољашњем изгледу, а по богатству барјактар можда сиромашнији од многих сељака. Малисорима може да заповиједа само јунак,* а ако је овај још и богат, те се носи љепше од осталих, носи сребрно и позлаћено оружје, о врату дебеле сребрне ланце, тешки сребрни сат и велике сребрне пипе, па још ако је од гласите куће — онда је такав и у миру и у рату господар свога племена. Такав главар улива поштовање и другим племенима; његова се кућа сматра као свети дом, одакле потиче племену срећа и напредак. Ако још главаре племена угошћава по неколико дана, онда му се власт још више утврђује.

У старије доба, докле су били под Турцима, Кучи су често били с малисорским племенима у заједници и војевали противу заједничких непријатеља. У таквим савезима је војвода кучки водио прву ријеч и вршио највиднију улогу; њему су се, више но икоме, сва племена покоравала. То може да буде последица не само моћи племена Куча, него и тога, што је војвода кучки био од гласите, јуначке и многобројне куће Дрекаловића, која је веома уважена у свој Малесији.

6. Судство. — Осим барјактара и војвода свако племе има повише главара и *глобара.* Као што смо рекли, барјактар је представник племена, војвода представник братства, а главар села. Уз ове су и глобари. Глобара је највише и они служе као једна врста племенских пандура. Селца имају 1 барјактара, 4 војводе, 12 главара и 48 глобара; Хоти имају 12 војвода, а још више глобара.

Барјактар, војводе и главари чине племенски суд; овоме суду предсједава барјактар. Због каквог замашног племенског спора скупе се сви чланови суда, па и глобари, који извршују судско рјешење. Барјактар предсједава суду и води главну ријеч. Мање спорове рјешава војвода са главарима селâ из његова реона. Кад је неко у Хотима оштећен или увријеђен, прво се пожали барјактару; овај наређује, ако је ствар озбиљнија, да спор извиде 3 главара из племена; не нагоде ли их ови, онда се позивају 6 главара, а не успију ли ни ови, онда пресуђују свих 12 хотских главара са барјактаром. Не пристану ли странке на племенски суд, њихова се ствар спроводи у Скадар, гдје у суду „сједи" по један човјек од сваког малисорског барјака. Овај се суд зове „џибал" и суди по Лекином Закону. Ово је највећи суд за Малесију и и има повластицу, да су његове пресуде извршне. У овај суд иду редом сви барјактари и војводе од Малесије и остају тамо по један мјесец. За то вријеме као чланови џибала имају барјактари по 300, а војводе по 250 гроша мјесечно.

Ни барјактари ни војводе немају никакве плате, кад нијесу запослени у џибалу; при суђењу у племену имају по 2 гроша на 100 гроша од вриједности спорног предмета. Ако барјактар пође ради суђења у дурго племе, прима још по један наполеон. Кад би се десио спор око каква велика питања у племену или међу малисорским племенима, па га нијесу могли ријешити племенски судови, онда се ствар износила пред суд цијеле Малесије, који су сачињавали 7 барјактара, 64 војводе и главара. Не успије ли овај суд онда се спор износио пред скадарског везира, који је доносио коначну одлуку.

При суђењу унутрашњих спорова, оштећена се странка жали своме војводи или главару, и овај сазива суд. При суђењу има бити сваки судија непристрастан; но сваки главар заступа странку из свог рејона, у колико то она заслужује. То је морална обавеза сваког главара. Ако ли неки главар увиди, да ће његова странка пострадати као невина, онда се заузима за њу енергично. Дешава се, да се чланови суда подијеле, па да спор остане неријешен; и тада спор излази пред виши племенски суд. Судило се обично непристрасно. Сваки је судија судио по народном уобичајеном праву, по чувеном Лекином „Кануну", а што није било у њему предвиђено, судило се по здравој свијести. Нагодба је увијек играла прву улогу. Суд је, гдје је то било могуће, нагађао странке. Казне су биле увијек новчане и никад се нијесу претварале у затвор, па ма каква кривица била. У Малесији се није смјело узимати у залогу оружје, јер би то била најосјетљивија увреда.

Прије но почне суђење, парничне странке полажу кауцију, уз изјаву, да ће пристати на рјешење домаћег суда. Ако нека странка не пристане на судско рјешење, губи кауцију и жали се већем суду. Но ријетки су случајеви непристанка; непристашна се странка сматра непогодном, непокорном и смутљивом, а то име неће нико да понесе, макар му суд и криво судио. Код Малисора је развијен осјећај, да треба увијек пристати на пресуду добрих људи и да је срамота за онога, ко не прими њихову пресуду.

Кад је неко осумњичен, да је учинио тежак гријех или преступ, а нема се доказа ни против њега ни у одбрану његову, онда главари сазову скуп племена, па осумњиченог дуго испитују и силе га, да призна погрјешку. Не призна ли, ислеђење се одлаже за два мјесеца, не би ли се за то вријеме дошло до бољих доказа на штету или корист осумњиченога. Тада се понова сазива племенски збор, и опет се над осумњиченим врши присилно испитивање. Ако ни сада не призна, онда се од његова братства траже људи, да за њега положе заклетву, да је прав. Ако је осумњичен за убиство, траже се 24 човјека, за рану 12, за украдена вола или коња 6, теле 3, козу или овцу 2 човјека. Свагда се нађе довољан број људи из братства, а уз њих пристану и људи из других братстава, да положе заклетву, ако је обијеђени познат као поштен и исправан човјек; није ли познат као такав, онда се нико не прима радо, јер се замијера клети се за неваљала човјека. Људи, одређени за полагање заклетве, не положе одмах клетву, него им се остави неко вријеме, да се на све начине распитају, да ли је осумњичени крив или не, и кад се увјере у његову невиност, позову племе на скуп и положе заклетву свечано у цркви. О овоме се састави писмена „сетенција", коју потпишу сви главари. Не нађе ли обијеђени људе, који ће положити заклетву, потврђује његова кривица, и тада је дужан платити и украдену ствар и све учињене трошкове. При заклињању свједока не пита се, да ли они знају, гдје је осумњичени био у часу учињена преступа, нити су клетвеници дужни наводити икакве доказе у корист окривљенога; они полажу заклетву,

да је окривљени прав и да је неправедно осумњичен. У Малесији се много полаже на клетву, и људи су готови повјеровати на најобичнију клетву, а како ли неће на заклетву, учињену у цркви, пред племенским скупом.

Ако се икад докаже, да су се ови људи заклели криво, онда се имање онога, за кога се положила заклетва, прода, па се половина даде цркви, а половина клетвеницима. Мисли се, да је преступник преварио и цркву и људе, који су се за њега заклели, па овим плаћа свој гријех и према цркви и према њима. Заклетва људи оправдава обијеђенога, и противна се страна тиме има задовољити. Прекрши ли она ово ма чиме, постаје вјероломник и бјежи из племена. Око 1903. г. један Хот из села Друмаја откине некој жени из мржње уривак на бурилу; он је хтио да тиме њој и њеном мужу нанесе срамоту. Жена се пожали мужу, и овај пресретне преступника и упита га, је ли то учинио и зашто. Преступник је одрицао и муж увријеђене жене позове суд. Суд нареди, да осумњичени приведе 6 људи, да положе заклетву у корист његову. По положеној заклетви сви су трошкови пали на мужа увријеђене жене. Он се због тога нашао још више увријеђен, па убије преступника и утече у Подгорицу. Суд је онда запалио његову кућу, и данас на њој „пјевају птице".

Један Хот украо Кастрату пушку. Хот је на суду одрицао лупештину, али му се није вјеровало, јер је био подозрив. Да би се оправдао, привео је 12 људи на заклетву. Послије заклетве дозна се, да је он извршио крађу и онда му се судило по народном уобичајеном праву: све му се имање продало, па се дало цркви 6 ћеса, што је цркву преварио, а клетвеницима по 1 ћесу, што их је навео на криву клетву; остатак су подијелили главари племена.

Овај начин оправдавања обијеђенога има овај смисао: 1) Кад се заклетвом поштених људи може неко оправдати, онда се не даје маха рђавим људима, да клеветају поштене људе. 2) Код Арбанаса се поштење цијени много, и није никоме жао, да се поштен човјек оправда, макар и био кривац, ако је био силом околности навучен на гријех. За то су поштени људи увијек готови, да се заложе за поштена човјека. 3) Неваљалце и лопове гоне у Малесији, и такви људи неће никога наћи, да се за њих закуне. На тај се начин лупештина сузбијала најуспјешније. Макар оштећени и не знао чисто, ко му је начинио штету или срамоту, он ће бацити сумњу на некога, обично на онога, на кога највише сумња; и који је познат као лопов и неваљалац. Да не би човјек бацио сумњу из мржње на права и поштена човјека, ту су људи са стране, који га правдају заклетвом.

У стара времена се невиност обијеђеног доказивала *вађењем мазије.* Усијана мазија бацала се у кључалу воду и осумњичени је голом руком вадио усијано гвожђе из вреле

воде. Ово је било страшно, и људи су се, макар били невини, тешко усуђивали на овај посао. Кад су људи увидјели сву страхоту вађења мазије, онда су то замијенили заклињањем.

Све се веће парнице пресуђују обично пред црквом, послије службе, гдје се, осим суда, скупи повише племеника. Шкреље рјешавају све своје спорове пред црквом. То је за то, што свако рјешење, донесено пред црквом, чвршће се одржава, а и због тога, што је ту поп, једини писмен човјек, који сачини писмени уговор. На сваком скупу, послије службе, војводе реферишу барјактару и скупу о свему, што се догодило од прошлог скупа; преко ствари које су војводе ријешиле, прелази се одмах, ако нема апелација на виши суд, оно, што они нијесу могли ријешити, рјешава скупштина. Ако ствар задире у интересе неког другог племена или више других племена, онда се то износи на рјешење збору главара свих заинтересованих племена, који сазивају споразумно сви барјактари. Ако се заинтересована племена не нагоде, онда се апелује на суд свих малисорских племена и главари незаинтересованих племена изађу на лице мјеста, гдје рјеше спор. Ријетки су случајеви, да се странке не покоре пресуди ових људи; а ако се и поред тога догоди, да нека страна не пристане, а спор је веома замашан, онда се понекад апелује на велики збор главара Малесије, Дибре, Мирдита и Мате. Многа су племена захватила силне просторе на планинама, па понекад помичу границе, особито онамо, гдје још влада несталност на границама. Зато су међу племенима настајали спорови, који су се гдјекада веома заоштравали.

Ријетки су унутрашњи спорови у племену. Сваки зна, да нико не трпи увриједу, па се чува, да не увиједи. Најобичнији су спорови око штета, учињених стоком. Најмање је спорова због међусобних свађа, рђавих ријечи и нападања на част туђих жена. Због ових увреда Малисор не тражи суд, него убије, јер сматра за срамоту, да га суд свети. Увриједу части спира пушка, а не нож. Код Малисора и нема ножева, и ријетко носе мало оружје у пасу. Док су се крвили Клименте са Васојевићима због планина, било је мегдана и ножевима. Ове су мегдане тражили Васојевићи, а Клименте су их примали.

Отмице дјевојака није било, а није је смјело ни бити; то би имало недогледне рђаве посљедице. Неки Вусањ (искрај Гусиња), по поријеклу Климента, покушао је, да уграби једну дјевојку из Селца. Због овога је било дошло до мегдана ножевима између Мусли Чека из Вусања и Лек Мараши из Селца, али су то спријечили остали племеници.

Сваки суд, био мањи или већи, има уза се по неколико глобара; глобари су извршивали судске пресуде и наплаћивали глобу од парничара. Глоба се дијелила међу чланове суда по старјешинству; барјактар је добијао највећи дио, па војводе

и главари, а глобари најмање. Као што се суђење и заклињање врши пред црквом, тако се и наплаћивање глоба врши пред црквом, и то увијек на скуповима о празничним данима.

7. Закон Леке Дукађина. — Овај је закон камен темељац правосуђа у сјеверној Арбанији, изузевши Коплика, Грижа, Враке, Пострибе и Задриме до мора. Од свога постанка, од доба Леке Дукађина, поштован је као највећа светиња и сматран као основ свим природним и људским законима. Он је срастао са душом Арбанаса у толикој мјери, да не можете Арбанасу доказати његову несавременост и штетне посљедице, које од њега проистичу. Лекин Закон је за Арбанаса закон над законима, светиња над светињама. Овај закон није писан; он се само памти и проводи у пракси; макар поникла нека нова казна у неком извјесном племену, приписује се Лекином Закону. Све уобичајене казне и установе, биле оне старог или новог поријекла, приписују се Лекином Закону; тако се и нове правне уредбе примају од народа без роптања.

Износим све одредбе тога закона, до којих сам сам дошао и којих се Арбанаси још и данас чврсто држе.

а) Наслеђе. Цијело имање, које остане од оца, припада синовиме, и они га дијеле на равне дијелове. Имање некога, ко нема мушког порода, припада најближој својти по мушкој линији. Кћери не могу имати право на очино имање, а имају право, да на њему живе и да уживају све приходе до удадбе или смрти; но не смију ништа отуђити или продати. Ово је узрок, да се многе богате дјевојке не удају, јер им је жао оставити очинство, и цио вијек проведу под именом калуђерица. Ако је дјевојка, која нема браће, саката или иначе онеспособљена за удадбу, живи тако исто на очином имању. По њеној смрти све имање дијели најближа мушка својта.

Удовица, која није имала дјеце, по смрти свога мужа иде одмах код свог оца и понесе само хаљине. Је ли удовица имала сина, па је умро, има право до смрти или удадбе на 2 рала земље и 2 косе ливаде од мужевљева имања. На овоме имању може живјети, држати стоку и уживати све приходе, но од некретности не може ништа отуђити. Ако овакова удовица оде у род, дом јој је дужан давати пристојну исхрану. Ако је удовица имала кћер, која је умрла, нема никаква права на исхрану; сматра се, као да није ни имала дјеце; а ако има живу кћер, живи на мужевљеву имању, докле кћер не уда, а тада губи сва права на исхрану и иде са мужевљева имања у род код кћери.

б) Крађа. За сваког украђеног коња, вола, брава лупеж плаћа по 2—4 коња, односно вола, брава, како ријеши суд. За украдену кошницу лупеж плаћа 1 ћесу (500 гроша) на име преступа, што је неовлаштено ушао у туђ пчелињак, а за кошницу плаћа 2—3 кошнице.

Провалник за разбијена врата плаћа 1 ћесу на име преступа, што је разбио туђа врата и тајно ушао у туђу кућу, а за сваку украдену ствар плаћа 2—3 ствари.

За украдену пушку из куће лопов плаћа 2 пушке; украде ли је испред цркве, онда преко тога плаћа цркви 6 ћеса на име казне, што се је усудио извршити крађу пред црквом. Украде ли неко некоме нешто из пушке и тиме му пушку онеспособи, плаћа казне 6 ћеса; за украдени фишек из пушке плаћа се 3 ћесе. За украдену рибу из коша плаћа се $1/2$ ћесе.

в) Насилна штета. Ко хотимично обори ограду од туђе њиве плаћа 50 гроша; за мало посјечено дрво на туђем имању плаћа се 50 гроша, а за веће по осуди људи.

Ко нападне и оплијени наоружана човјека, плаћа на име казне 3 ћесе, а ако оплијењени није имао пушку, онда плаћа 6 ћеса.

Ко поквари царски пут, плаћа 6 ћеса. Убије ли неко свезана пса, казни се са 3 ћесе, а за несвезана не плаћа ништа. Ко убије из ината туђег коња, вола, брава, казни се са 4 ћесе; убије ли га нехотице у штети, плаћа 1, а ако га убије нехотице, али не у штети, плаћа 2 ћесе.

Ако во распори вола, даје се во за вола. У овом се случају подразумијева, да је власник вола знао, да његов во боде, па је био дужан пазити, да његов во не чини штету другима. Ако је код вола био чобан, онда се власник казни и новчано; ако власник вола приведе три сведока, те се закуну, да чобан није видио, кад је во распорен, онда је ослобођен казне.

Ако неко некоме упали кућу, има дати на име казне 6 ћеса и има оштећеноме оправити кућу. Ово важи и за сијено, ако га неко упали из ината.

Ко сломи кључ на закључаној лађи, па је вози некуд својим послом, плаћа на име казне 1 ћесу, а ако је вози, а није била закључана, онда $1/2$ ћесе.

Ко некоме испали пушку без дозволе, казни се са 1 ћесом.

г) Увреда части. Ко удари некога прутом, шаком, пушком, каменом или ма чиме, плаћа удареноме на име увреде 3 ћесе; ако их увријеђени не прими, преступник се чува освете.

Ако неко покуша насиље над женском, има платити њеноме мужу 3 ћесе; не прими ли их овај, преступник бјежи и чува се, као да је крв дужан.

Кад вјереница остави вјереника, њен отац плаћа вјеренику на име увреде части 3 ћесе и да 3 јемца, да се дјевојка неће никад удати. Остави ли вјереник вјереницу, не плаћа јој ништа, нити даје јемце, јер се он може оженити. Ако жена напусти мужа, не смеје се никад удати; то је за њу казна, што је осрамотила једног човјека. Напусти ли муж жену, не смје се женити, докле је она жива.

Ко осрамоти попа пред црквом или хоџу пред џамијом казни се са 6 ћеса.

о) Свађе и убијства. Ко намјерно пуца на човјека, да га убије, а не убије га, плаћа 1 ћесу. Ко из близине, одакле

је погодак сигуран, пуца на човјека, да га убије, па му пушка шкрока (не упали), плаћа 6 ћаса. За рану се плаћа 3, а за мртву главу 6 ћеса.

. Ако неко хрђавим дјелом проузрокује свађу пред црквом, плаћа 6 ћеса.

За извршену освету преко умира осветник плаћа главарима на име казне 13 ћеса, а за крв 12 ћеса.

Ко убије царског аскера, казни се са 60 ћеса, кућа му се запали, имање одузме и истјера се из племена.

За убиство нехотице не плаћа се ништа, а за нехотичну рану плаћају се сви трошкови око лијечења. Арбанаси су се навикли на овај Закон Леке Дукађина; они су се толико сродили с њиме, да га сматрају најмилијом својом својином, и највећим заштитником своје слободе, и нико се не усуђује, да му противрјечи. Турске власти су покушавале да уведу у Арбанији новотарије, и Арбанаси се боје, да није далеко вријеме, кад ће овом закону откуцати посљедњи час. Све, што Лекин Закон не познаје или не одобрава, Арбанаси сматрају наметнутим; кад су Турци хтјели увести своје законе, увијек су наишли на једнодушан отпор свих Арбанаса. Лекин Закон је толика светиња за Арбанасе, да мисле, да другог закона код овога не треба, и да све оно, чега нема у њему, није добро.

8. Народна скупштина. — Малисори обично код цркве држе све важније скупове и договоре. Они иначе похађају цркву добро, а кад се закаже народни скуп ради неког важног питања, онда радије дођу и више их дође. Сакупљање код цркве је остало од старине, за то у Лекином Закону има нарочитих одредаба за оне, који пред црквом учине неки преступ; сакупљање пред црквом даје скуповима већу важност, као да на њима присуствује нека већа сила, од које сваки стрепи, да не учини нешто, што није по срцу и души.

Хоти се, кад је општи скуп, скупљају код цркве у Бриђама, иначе Рапшани код цркве у Бриђама, а Трабојинци код цркве у Арзи. Барјактари, у договору са војводама, сазивају народни скуп. Скупштина се сазива ради неког важног племенског унутрашњег или спољашњег питања, за које треба тражити народни пристанак или рјешење. На скуп имају право доћи сви мушкарци, који носе оружје, па и мушкарци изнад десет година, да чују и да се уче племенским обичајима. Барјактар отвара збор; истиче циљ, ради кога је збор сазват и то питање износи на јавни претрес. Сваки мушкарац под оружјем има право говорити и претресати. Главари се увјек споразумеју, на који би се начин ова ствар ријешила, па настојавају, да збор придобију за свој предлог. Рјешава већина. Одлуци, доносеној на скупштини, има се сваки покоравати. Одлука се обично потврђује укрштањем оружја; то је једна врста полагања заклетве, да ће се сви доносеној одлуци покоравати. Деси ли се, да се предлог главара не усвоји, главари се имају покорити одлуци већине. У овом случају они ће рећи: „тако народ хоће". Дакле, народ је суверена власт: он пуноважно рјешава сва питања; без његова знања и одобрења не може се донијети ниједна важнија одлука; нико није имао право, да народу натури своју вољу.

На народним скупштинама се не дешава никаквих свађа. Сви су људи свјесни страшне несреће, која би се изродила, када би на скупу дошло до свађе. Сва су братства из цијелога племена на окупу ту, зато се нико не усуђује, макар и имао према некоме повода за освету, да произведе свађу, јер би завадио племе и братства и понио на души тежак гријех.

На свршетку скупа писана су за сваку важнију ствар по два „кануна" (сетенције), и један се чувао код барјактара, а један у цркви. На „канун" су стављали прсте сви главари, а писали су их и потписивали обично попови. Главни скуп одржава се једном у години, обично одмах по Ускрсу; по потреби сазива се и више скупова преко године.

Селчани најприје издижу у Јешницу и Гребен, и ту се ишчекују, докле дођу и они из приморја. На Петров-дан одрже скуп у Врмоши и договорно одреде дан, када ће сви издићи у Горњу Планину. На скупу 26. јуна у Мојану одреде дан, када ће отићи у Јешницу и Гребен, гдје су раније, за вријеме окупљања и ишчекивања, остали кратко вријеме. На скупу 15. августа у Јешници углаве дан, када ће се спустити у Врмошу, а 29. августа у Врмоши ријеше, када ће се спустити у доње планине изнад села, у Метех (Јавор, Кропа, Мрек и Осојна). На Петров-дан, као на први дан састанка, главари упознају племенике са обавезама, које има сваки најстрожије испуњавати, као и и са казнама, које их за неизвршење чекају. Сваки племеник буде упозорен, да се држи домаћих обичаја, да сваки изађе на планину у одређени дан, а тако и да прелази на другу планину, када се одреди; строго се запријети онима, који би украли или убили и напријед се за то одреде казне. Ово је главна скупштина Селчана, на коју се донесу и обзнане најважније племенске уредбе. Кад се у јесен сађе с планина у села, главари сазову скуп код цркве у Селцима па истражују кривце, ако их је било, и кажњавају их без милости. Например: ономе, ко пријеђе с једне планине на другу прије одређеног дана, узму 2—3 брава; ко украде брава за свакојег даје по 2 брава; ономе, ко некога убије, запале кућу и протјерају га из племена. Под строгост ових уредаба потпадају и они Селчани, који слазе у приморску област.

Овдје прилажем једну одлуку, која је донесена на великом скупу Селчана пред црквом у Селцима 16. септембра 1919. г. и у преводу гласи:

„Који домаћин прими качака (одметника), па га задржи у кући, биће истјеран из села.

Сваки је домаћин дужан, у колико му је то могуће, да војницима и властима покаже пут и да им укаже потребну услугу.[1])

Ко буде радио, да завади село са селом, биће истјеран из села.

У случају, да неко некога убије, својта убијенога несмије убити никога од братства зликовчева, а само може убити некога из куће његове, ко живи с њим. Ко прекрши ову наредбу, биће истјеран из племена, кућа му запаљена, а имање одузето.

Ако неко некога покраде, па оштећени дозна, ко је лупеж и с њиме се нагоди о накнади штете, па племенски суд доцније дозна то, имају обје странке платити по 6 ћеса глобе.

Ако неки некоме учини штету, онда су обје странке дужне одредити по једног процјенитеља, који ће процијенити штету и нагодити странке. Свака странка плаћа дневницу свом процјенитељу. Ако онај, који је учинио штету не пристане, да их процјенитељи нагоде, племенски суд га кажњава са 1 ћесом.

Ко некоме у рејону црквеном рече „лажеш", има платити на име казне 1 ћесу.

Ако се догоди, да људи пред црквом дођу до оружаног сукоба, скаки преступник плаћа цркви по 1 ћесу, а селу по 1 ћесу на име глобе.

Ко узме воду на туђи ред да топи, плаћа на име казне 4 ћесе.

Кад се људи закуну за некога, због крађе или другога, да га оправдају, па се доцније дозна, да су се криво заклели, онда онај, за кога су се клели, има платити свакојем клетвенику по 1 ћесу, а цркви 2 ћесе.

Онај, чија се стока ухвати у виноградима послије 15. марта, има дати селу 1 овна.

Ко пусти овце у ливаде послије 18. априла, има дати селу на име глобе 5 овнова.

Ко разбије туђа врата, плаћа глобе 1 ћесу.

Лупеж има за сваку украдену ствар из туђе куће дати по двије.

Ко развали туђи обор, плаћа пола ћесе, а ко развали плот на туђој њиви, плаћа 50 гроша.

Ко разбије кошар од кукуруза, даје 1 ћесу на име глобе, а за однешени кукуруз даје двоструко више.

За сваки товар украдених дрва лупеж се кажњава са 50 гроша, а поврх тога за сва украдена дрва даје 1 овна.

Ако неко не признаје лупештину, онда даје људе, да се куну за њега, и то за украдена коња 8, вола 6, овцу и кошницу по 2 човјека".

[1]) Клименте су онда биле посједнуте нашом војском.

Ако Малисори праве скуп, на коме има да се ријеши борба против некога, онда на скуп долазе сви мушкарци, који носе оружје, а обавезно по један мушкарац од куће. На тај начин рјешење скупа постаје обавезно за цијело племе.

Ако се укаже потреба за скуп свих малисорских племена, онда овај скуп сазива хотски барјактар, јер њега држе за најстаријега; он одређује и мјесто гдје ће се скупштина одржати. Овај се сазив врши свагда по претходном договору свих малисорских барјактара. Скупови малисорских главара врше се обично у Скадру. Кад је Тургут-паша напао Арбанасе, да им одузме оружје, онда су сва малисорска племена имала договор и састанак са Мирдитама, Дукађином и осталим племенима сјеверне Арбаније. Оваквим великим зборовима предсједавао је Дода из Мирдита; он је обично и сазивао овакове скупове.

9. Беса. — Беса је управо примирје, углављено између двије завађене странке. Углављена беса се утврђује на скуповима и зборовима племена, села или братстава. Свакој ухваћеној беси слиједи свечано заклињање на укрштеном оружју и давање часне ријечи. Беса се свето поштује и испуњава строго. За доба трајања бесе нико не помишља, да учини оно, што је бесом забрањено, јер је сваки свестан, да би тиме нанио штету и себи и општој ствари. Деси ли се, да неко прекрши бесу, племе му запали кућу, узме му 6 ћеса и 34 брава, које поједу племеници. Ово је највећа казна и преступник њу осјети јаче од сваке друге казне. О беси сам писао више у раду „Плавско-гусињска област".[1])

Беса се хвата међу завађеним братствима, да се за извјесно вријеме неће вршити освета, например, за вријеме изласка и боравка на планини, при неком важном племенском походу. Беса се глави у племену, да неће нико помислити на ма какву освету за вријеме рата са неким спољним непријатељем. Беса се хватала међу малисорским племенима ради заједничке акције противу Црне Горе, турске војске и др. На такав скуп дођу главари свих племена и маса наоружаних људи, па један познатији говорник образложи скупу заносним говором циљ састанка и предложи, да сва племена за неко вријеме ухвате бесу: да ће поћи сложно онамо, куда их зове дужност, а да за трајања бесе неће нико учинити освету над својим крвником или неким од његова рода. Кад сви пристану, или бар велика већина, онда прваци укрсте оружје, па један од главара куне онога, ко би прекршио ухваћену бесу, а сви потврђују понављањем заклетве.

Ако је убици, који је избјежао у друго племе, потребно да дође кући и остане неколико дана, например због болести или смрти у кући, због свадбе, славе или друге неке потребе

[1]) Насеља, X, с. 522—523.

онда пријатељи његови моле својту убијенога и овај обично дозволи, да убица дође и остане код куће неко вријеме. За трајања бесе он је потпуно слободан, да га неће нико за дужну крв таћи. Овакве су дозволе честе и служе на част ономе, на чију се бесу убица слободно креће. Чим истече рок беси, убица се сакрива, као и раније. Деси ли се да својта убијенога изврши освету за вријеме трајања бесе, онда пријатељи убице, који су издејствовали бесу, свете га, као да је најближа њихова својта. Највећа је срамота убити некога на беси; за то су овакви случајеви веома ријетки.

За вријеме хватања бесе одреди се тачно њено трајање, дан, у који почиње, и дан, у који свршава ако је то могуће; није ли могуће одредити дан, онда се одреди уопште вријеме, кад се почиње и кад се свршава неки посао, напримјер: ратни поход, паша на планини итд. Но онај, који је дужан крв, устручава се и за вријеме бесе, да се појављује онамо, гдје је онај, коме дугује крв; он зна, да то дражи увријеђенога, за то и избјегава свако суочење с њим.

Клименте, осим Бога, последњи су пут ухватили бесу на планини Кртеци, када су младотурци затражили оружје од Малисора. Ту се било слегло све, што носи оружје, и ту су се Клименте завјерили, да неће положити оружје, и да ће повести борбу на живот и смрт. Ухваћену бесу Клименте су одржали и повели борбу, али су то скупо платили.

Од свих Малисора Кастрати су на беси најгори; њихова се беса не цијени много а они ће и на беси убити. У освети над Хотима они су сваког Хота убили на путу преко Кастрата за Скадар, док су Хоти сваку освету извршили на кастратском земљишту. Беса је у осталих Молисора врло тврда и поштована. Беса је моћно утицала на међусобне везе међу браствима и племенима; она је спријечила многа зла, која би снашла и појединце и племена, а она је учинила, да се Малесија свуда истицала као компактна цјелина.

Раније је беса у Малесији била силна и тврда, али у потоње вријеме слаби. Ако Малисор даде бесу, а нема свједока, може је и прекрштити. Но ово ће учинити само неваљалац, а никад поштен човјек.

Ко год тражи уточишта у Малисора, наћи ће га. Арбанас је харан, кад му неко добјежи у кућу и затражи заштиту испред непријатеља; он ће дати заштиту и највећем крвнику, ако му овај дође у кућу, и заштити ће га од свакога, док је под његовим кровом. Прије 70 година неки Пуниша Николин Рашовић из Куча убије једног Меховића из Милеши. Једном приликом буде ухваћен у Подгорици и спроведен у Скадар, да му тамо суде. Изнад Тузи утече и случај је био, да је најближа кућа била оног Меховића, кога је он убио, али Пуниша, без обзира на то, потрча к тој кући. Отац погинулог Меховића позна крвника, али му отвори врата и прими га у своју кућу, а низаме, који су га пратили, одбије. Меховић увече закоље брава, позове сусједе на вечеру и у част Рашовића угости их. Сјутрадан га два његова сина испрате до фунданске границе и не учине му ништа.

10. Освета. — Арбанаси се свете за најмању ствар. Малисори иду у томе далеко; они свете крв и част подједнако, за рђаву ријеч су готови убити, као и за освету погинулог брата. У Малесији су међусобна убијства доста честа. Код Малисора је правило: ко се освети, као да се посвети. Малисор не трпи увреду, а нема мира, док не освети погинулог брата; освети ли га, он је срећан. Прекорен је сваки онај, ко претрпи увреду части; такав се сматра за слапчину, таквоме пушка не треба, таквоме ће неко једнога дана и жену одвести. Малисори су осјетљиви веома; на част много полажу, а стид од срамоте је јако развијен. Људи се једино цијене по јунаштву, а највеће је јунаштво извршити освету. Зато је освета у Малисора највиднија особина и најјачи покретач самопрегорење и витештво. О освети писао сам у раду „Плавско-гусињска област“[1]) и све, што сам онамо рекао у том смислу, односи се и на Малисоре. За то ћу овдје само да допуним неке недостатке.

У освети код Малисора има неког реда, који је створен вјековима, а којега се људи и данас држе. Кад би напримјер, Хот убио Хота, својта убјенога је могла онога дана убити ма којег братственика крвникова и пребити крв за крв; другог и наредних дана то није смјела учинити, јер то не би била освета него ново убијство и ново падање у крв. Другог дана по убијству, ако освета није учињена првога дана, дођу људи из других братстава и моле својту убјенога, да за крв не дужи цијело братство, него да тај дуг сведе на што мањи број кућа; и својта убјенога обично пристаје на молбу добрих људи и крвни дуг се сведе обично на једну, двије, највише четири куће од најближе својте крвникове; понекад се сведе и на самог убицу. Остали су братственици онда ослобођени крвног дуга и не боје се, да ће се над њима извршити освета. Догоди ли се, да се освета изврши над ослобођеним братственицима, онда се то не сматра осветом, него новим задужењем, које се по правилу свети.

Убица се може крити у своме племену само за кратко вријеме, највише за 2—3 дана; ако се буде ту и даље крио, братство, које му је дало заштиту, излаже се опасности, да се и освета над њим изврши. Зато убица бјежи у „други барјак“, гдје му је опстанак обезбјеђенији, а зато га ниједно братсво не крије дуже од два три дана; убица нађе заштиту само у другоме племену код неког пријатеља и слободно се креће, али се само не појављује јавно у свом племену.

[1]) Насеља, X. с. 515—520.

Осветник вреба прилику да га убије, па се обавештава преко својих пријатеља у племену, гдје крвник живи, не били дознао гдје је, када се и куда креће; а често пута и сâм или с друштвом иде тајно ноћу, обично испред зоре, па чека на згодном мјесту, не би ли увребао крвника. Ако се нађе с њим, убиће га макар и био неко с њим; не помишља на то, да пада у нову крв, само да освети братске ране и спере увријеђену част. Онај, код кога је био убица, кад је над њим извршена освета, као и онај, код кога је нашао уточиште, увријеђени су, што осветник није имао поштовања према њима и страха од њихове освете, па настоје, да освете окаљану част. Ако се уз крвника налази његов племеник, осветник се теже усуђује, да изврши освету, јер онда наилази на крв, своме племену. Осветник обично убија кријући, ријетко „око на око;" и није срамота, да се освета изврши кријући, јер се сматра за јунаштво уопште убити човјека.

Ако неко убије на правди човјека, који је био у друштву са неким другим, онај, код кога је погинуо, дужан га је осветити и не смије ући у своју ни у туђу кућу, докле га не освјети; дође ли случајно коме у кућу, овај га осрамоти, назове га кукавицом и прекори га: „сујтра ће ти и жену из постеље одвести". За Малисора је највећа срамота, да му неко одведе жену, и такав га пријекор присили, да учини освету, макар по цијену свога живота, јер пријекор и срамоту не може даље трпјети. У овом случају осрамоћени не смије примити умир, нити опростити крв, јер би то био највећи кукавичлук, а освету не смије извршити над својтом, већ на самом крвнику. Скоро је у Драчу неко убио једног Арбанаса код неког Хота, и овај Хот још није дошао дома, јер није осветио окаљану част и не смије ни доћи, докле се не освети.

Ако неко убије другоплеменика, напримјер, Хот убије Кастрата, онда тога дана може ма који Кастрат убити ма којег Хота, и тим је освета извршена; унапријед се освета може извршити само над зликовчевим братсвеником, а никако над другим племеником; свака друга освета сматрала би се као нова крв, која тражи освету.

Ако неко не може да се освети, најми некога, да учини освету, и дâ му фишек, с којим има извршити убијство. У овоме се случају погођена цијена састави код трећег лица, које ће је, по извршеној освети, уручити осветнику. Обично се плаћа по 6—20 ћеса. Учини ли плаћеник освету, каже јавно, да је он убио као плаћеник, и нико не трага њега нити га држи за крв, јер се сматра, да је освету учинио онај, коме се дуговала крв, пошто је убијство извршио његовим фишеком.

Највише се убијстава дешава због срамоте, коју неко неком нанесе. Једна је од највећих срамота, кад ко коме осрамоти оца, мајку, жену или води љубав са његовом женом. Малисор је готов, да због овога убије одмах и јавно. Убијства има и због крађе и пограничних зађевица. Ако неко удари туђу жену, њен је муж или род свети убијством. Поштен јунак неће убити ни крвника, ако је без оружја. Кад се завађене странке гађају пушкама, па међу њих изађу жене, да их раздвоје, одмах престану пуцати, јер је срамота убити жену. У Шаљи је обичај, да имање онога, ко учини убијство и утече у друго племе, припадне породици убјенога. Кад долази у село човјек, који је некоме из тога села дужан крв, зове издалека некога у селу по имену, да га чују чобани и сељани, и онда иде слободније и не боји се, да ће га убити онај, коме дугује крв. Ако овај није сигуран, да га је чуо онај, кога је звао, нити му се ико одазвао, онда убере гранчицу листа и иде у село безбрижно; гранчица листа је знак, да овај иде на нечију бесу у село, па га несмије убити онај, коме је дужан крв, јер зна, да би тако пао у крв, коју може и сâм главом платити.

Малисор не може да појми, да је право да њега суд свети од онога, који му је нанио срамоту. Макар суд кривца затворио, казнио, осудио на вјечиту робију, па и стријељао, Малисор није задовољан. Он сматра, да суд кажњава онога за нешто сасвим друго, за то што је скривио суду, а не за срамоту, њему нанешену. Малисор неће доћи, да се парничи са супарником пред судом; а ако буде приморан, да дође и да пристане на судску пресуду, ипак носи у срцу мисао, да се лично освети, макар и десете године. Он сматра за срамоту, да га суд свети; он себе сматра за кукавицу, кад му се не би бастало самоме осветити.

11. Умир. — Колико год је у Малесији развијена страст освете, ипак су људи склони и на умир. Колико год се цијени онај, ко убије једнога или више људи, опет сваки убивалац жели, да се што прије изравња с противном страном и умири. Убивалац бјежи у друго племе; он се чува и крије; он страхује не само за свој живот, него и за живот својте. Убивалац се обично крије код чувених јунака; поштовање и уважење, које кућа ужива, најбољи је заклон за злочинца. У овом је тешко извршити освету, јер се пада у нову крв; ту је по сриједи страх од нове освете.

Убивалац, након године дана, откада је учинио убијство, настојава, да се дође до умира. Ако за годину дана није освета извршена, послије ју је теже и учинити; тада су већ и изгледи на умиру бољи, јер својта убијенога нешто охладни; она је послије године дана изгубила наду, да ће освету икад извршити. Својта убијенога унапријед изгледа у очима других немоћна и пада јој цијена све више. Све ове околности олак-

шавају измирење међу закрвављеним братствима; умир и једну и другу страну избавља од неприлика, у које су запале.

О умиру сам писао у раду „Плавско-гусињска област“,[1]) па ћу овдје бити краћи, јер се умир у оним крајевима скоро подудара са умиром у Малесији.

Кад прође година дана од убиства, а освета није извршена, онда пријатељи зликовчеви и добри људи из села и племена пођу код најближње својте убјенога и моле, да им „дарује крвника“. Својта убијенога неће одмах на то пристати; она се ломи и мучи, женске плачу, а често и мушки, и тек послије подужег мољакања прими молбу добрих људи и пристане на умир, па затражи, да јој странка крвникова „спреми хљеба“, тј. ручак, на који ће доћи са својим братством и пријатељима. На уречени дан странка зликовчева спреми богат ручак и однесе га кући убјенога. За ручак се спреми неколико пецива, закоље се говедо, донесе доста хљеба, ракије и вина. Ту се скупи сва својта убивалчева и убјенога, а онда и њихови пријатељи и племенски главари.

Чин умира тече овим редом: Својта зликовчева, улазећи у кућу убјенога, истури напријед зликовца са свезаним рукама на плећима, с натуреном кабаницом на глави, са ножем уђенутим за вратом. Зликовац уђе први и главу држи погнуто, гледа преда се, не говори ништа и сједне поред ватре на нарочити столац. Овакав став представља човјека крива, који се каје и признаје дјело, па моли опроштај. Свезане руке представљају зликовца, који се, потпуно обеснажен, предаје ономе, коме дугује крв; нож за вратом означава готовост, да даје главу за главу, а кабаница, натурена на главу, знак је покорности човјека, који моли, да се укаже сажаљење.

Кад је убивалац сио, прилази му најближа својта убјенога, па му одрјеши руке, баци му кабаницу с главе, извади нож иза врата, подигне га, исправи му главу, да гледа право, и одведе га на његово мјесто, које је у колу његове браће за њега одређено. Сад настоје најсвечанији чин, који крунише умир: братимљење најближе својте убјенога са крвником. Један и други убодом отворе крв из малог прста десне руке и по двије до три капи наточе у чашу вина или ракије и један другом попију крв. Том приликом својта убјенога изговори свечано, да чују сви приступни: „сада и од сада смо браћа и нека ти је проста моја братска крв!“ Овим чином умир је извршен и довршен, тада се обје странке изгрле и ижљубе, па у знак помирења сједну измијешани за пуну трпезу.

Умир у Малесији има велику цијену; он је претекао многа зла. Ријетки су случајеви, да је неко послије умира учинио освету; таквога остали презру, цијене га за невальалца, непоштењака и вјероломника, чија ријеч не вриједи ништа.

Ако неко не прими молбу добрих људи и неће да се измири с крвником, племе и таквога гледа рђаво, сматра га непокорним и иде убивалцу на руку, да се лакше чува и крије.

Умир се никад не тражи, докле не прође година од убиства. У неким случајевима убивалац лично дође онда код пријатеља и кумова убијенога, па их моли, да посредују код својте убјенога, да дође до помирења. Убивалац их у овом случају добро потплати, само да се боље заузму. Кад се они прихвате тога посла, иду код својте убјенога, па је наговарају, моле и преклињу, да пристане на умир; пристане ли, поруче убиваоцу, да пошље „на молбу“ код својте убјенога своје људе из племена, да с њоме уговарају о умиру. При умиру убивалац нуди новаца, да плати крв, али их Малисор неће примити, јер би то други узели, као да је продао братску крв; а узеће од крвника револвер у знак побратимства и пријатељства.

У цијелој Малесији је обичај, да се, кад неко тражи, да му се опрости крв, шаљу људи „на молбу“. Ако овај неприми молбу, онда том приликом има особити обичај: покупе се сви виђенији људи из племена, па сви војводе и барјактар, узму собом убијцу свезаних руку и са ножем о грлу, и изненада дођу у кућу онога, коме се крв дугује. Напријед истакну убијцу, па за њим улази барјактар и остали и моле домаћина, да несрећном убијци опрости и прими умир; неће ли, ево му крвника, па нека се освети. Мало је примјера, да човјек у овом случају не послуша молбу највиђенијих племеника. Гдје нијесу помогле претходне молбе добрих људи, у овом се случају постигне циљ. Иако човјек не би радо опростио крв, али мора се сажалити на прерушена крвника и погледати на молбу људи, који гологлави моле и преклињу.

Скоро је у Климентама извршен један овакав умир. Данашњи парох у Вуклима, Ђон Дема, причао ми је, да је један из Броје убио једног из Грабома, па на молбу људи, које је убијца шиљао, није могло доћи до умира. Онда су сви главари, с попом заједно, пошли изненада у Грабом у кућу убијенога, повели собом убијцу и отпочели молбу. Први је говорио поп и молио да се прими умир. Убјени је имао само мајку, дакле, он је био јединац у мајке. На попове ријечи мајка је цикнула да плаче, па је њен плач дирнуо и остале, те су сви ударили у плач, и мајка је одбила попову молбу. Сада је узео ријеч један од главара, па други, трећи, четврти и многи други. За све врјеме убијца је сједио свезан на страни, држећи главу погнуто у знак кајања и у знак, да је донио главу, да се освете. Молба је трајала читава четири сата; несрећна мајка је за цијело вријеме плакала и борила се: да ли да опрости или не; и најпослије је, не могући одољети оволикој молби, договорно са својима, попустила, опростила крв свога јединца. Крвне освете су много реметиле мир, ред и слогу у племену

[1]) Насеља, X, с. 520—522.

и међу племенима. Убијства су била честа, а и освете исто тако. Увијек су паметни људи настојавали, да се освете колико толико ублаже и да се смањи проливање крви. Отуда су поникли умири, који су се свагда вршили на свечан начин, у присуству много људи. Гдје нијесу могли племеници успјети, ту је интервенисала царска власт; власти су сваке дванаесте године вршиле умир; све неизвршене освете суд је мерио и убивалац је плаћао одређену суму странки убјенога. Власт је имала интереса, да се завађени људи измире; ко није хтио пристати на умир, њега су власти гониле. Но Малисори су свагда радије пристајали на умир на интервенцију својих људи, но на приморавање власти; то је за њих много часније.

12. Међусобни односи. — Сва малисорска племена чине цјелину; она су увијек удружена иступала као један човјек. Је ли била потребна помоћ једноме племену, сва се Малесија стицала; је ли се ријешила на нешто већина малисорских барјака, сви су се барјаци развијали за исту ствар. Ниједно племе неће без договора с другим учинити нешто, што задире у општу ствар.

Сва малисорска племена, осим Климената, додирују пут Скадар—Подгорица; и докле је Подгорица била турска (до 1878. г.), тешко се било овим горштацима одржати у независности. У то доба сва су малисорска племена стајала чврсто уз Клименте. Клименте су на тај начин постали безбеднији у свом скровитом положају, постали су господари у масиву Проклетија, стожер малисорских племена. У свим заједничким потхватима Клименте су водиле прву ријеч и били вође покрета. Приликом напада војске на Малесију Мали сори су се, кад би били немоћни за борбу, склањали у непроходне клименташке планине, а остављали су куће, да их непријатељ пали; послије извјесног времена и поравнања враћали су се на згаришта.

Ријетке су завађе међу племенима Малесије. Дође ли до неслоге, која може довести и до оружаног сукоба, остала племена сложно устану, па их измире. Дође ли до сукоба и крвне завађе, остала племена опет устану, па их измире. Међу малисорским племенима није било међусобних крвавих сукоба, као што их је било у старој Црној Гори, гдје су се многа погранична племена међусобно тукла по неколико година. На интервенцију осталих, завађена су се племена мирила онако, како то остала племена ријеше.

Око 1830. г. заваде се Хоти и Кастрати због једне жене, коју је неки Хот увриједио. Да би се ствар ријешила, скупе се оба племена на Ћаф Малти, на граници, гдје буду одређена два човјека, с обје стране по један, да подијеле мегдан, па да се тако даде објема странама задовољштина. Но Кастрати, сумњајући у исход мегдана у своју корист, отворе пушчану ватру прије но је мегдан почео. Борба је трајала дуго и престала је, кад су пристигли Шкреље и Груде. Ту је пало с обе стране по десетак људи. Да се не би изродила већа свађа, Шкреље и Груде измире завађене стране.

Око 1865. г. посвађају се Хоти и Затрепчани у планини Ћемеру; свађа је потекла због преотимања планине. Затрепчанима су прискочили у помоћ Кучи. У борби је пало 32 Хота и 24 Затрепчанина. Остала су племена измирила завађене странке, те је даље крвопролиће престало. Највише је појединачних убијстава било између Хота и Кастрата; Хоти су се много убијали и међусобно, више но друга племена.

Клименте су имале највише борба и сукоба са околним племенима; они су се тукли у отвореним борбама са Васојевићима и Кучима због планина; у једно вријеме су се тукли и са Затрепчанима. Повод је био овај: на Грабому се посваде један Затрепчанин са једним Гусињцем и Затрепчанин убије Гусињца. Гусињци наскоро иза тога изврше освету. Затрепчани озлојеђени због тога, позову Куче у помоћ и под развијеним барјаком пођу уз Цијевну, да ударе на Гусињце. Селчани им спријече пут, јер су сматрили, да је срамота пустити их преко свога земљишта, да нападну на друго, њима сусједно племе. Због тога се између њих изроди свађа, и борба, у којој са стране Затрепчана и Куча падне 13, а са стране Селчана 9 мртвих, међу којима и 2 жене.

13. Спољашњи односи. — Малесија је од старине стајала под влашћу скадарских паша и везира. На позив њихов Малисори су устајали и уз Турке војевали противу Црне Горе, а појединачно су ишли у борбу и до Румуније, Грчке и Србије. Помагали су Мустафа-пашин устанак противу султана за проглашење самосталне Арбаније. С падом Мустафа-паше Малисори су се покорили Скадру и султану. Власт скадарских везира простирала се једно вријеме чак до Косовске Митровице. Кад би се Малисори нашли у неприлици или имали неку потребу, да се њихова ствар достави султану, онда је депутација од свих племена ишла у Приштину, гдје би се потужила царевом „већилу“, изнијела би своје потребе и друго, па би тражила, да се Малесији учини нека повластица, чиме би јој живот био олакшан и што је више могуће независан. „Већил“ им је једанпут тако опростио давање десетка, и отада га нијесу давали.

Малисори нијесу никада давали араче, а до „уријета“ није им га нико ни тражио. Кад год је Турска водила већи рат, Малисори су уз скадарског везира ишли у борбу и сваки рат одржали о своме трошку. Зато се од њих није ни тражио арач. За Малисоре је часније било потрошити у рату много више, него дати што на име арача. Противу Скадра нијесу никад устајали, него су с њиме у дослуху живјели. На то их је гонила неопходна потреба, коју су имали од Скадра; они нијесу могли без Скадра. А скадарске власти, имајући потребу

од Малисора, мазили су их. Малисори су плаћали само на име арача годишње: најбогатија кућа 3, средње $1^1/_2$, а најсиромашнија $^1/_2$ сребрне меџедије; и ово су давали од добре воље.

Но Малисори су умјели одрећи и послушност. Кад је везир једанпут подигао војску, да иде на Видин, позове и Клименте; ови су дошли у Скадар, али даље нијесу хтјели, па су савјетовали везиру, да ни он не иде. Везир је пошао са нешто војске, али је тамо зло прошао; при повратку је свргнут с везирства.

Црногорце су сматрали за највеће крвнике. Ова им је мржња натурена од Турака, од скадарских везира, који су их хтјели имати уза себе против Црне Горе. Везири су увијек успијевали у томе, па су у сваком походу на Црну Гору увијек имали и Малисоре собом. Малисори нијесу имали повода, да мрзе Црногорце, јер им Црногорци нијесу били непријатељи; но Малисори нијесу то увиђали и служили су Турцима као оруђе. Због неке зађаве с Цеклињанима 1833 г. Хоти су особито помагали Турцима у сваком походу на Црну Гору.[1])

Малисори нијесу били увијек расположени ни према Турцима, али их је интерес, који су имали од Скадра, гонио на покорност. Све, што им је требало, добијали су са скадарског и подгоричког пазара, а све, што су имали за продају, нарочито своје сточарске производе, износили су само на ова два пазара, више на скадарски но на подгорички. Везири су увиђали, колико су ови горштаци зависни од Скадра, па су их лакше придобијали за своје циљеве. Обострани интереси Скадра и Малесије толико су јаки, да се Скадар без Малесије не даје замислити, нити Малесија без Скадра може опстати. И баш због ове узајамне зависности Малесија се понекад зове *Скадарска Малесија.*

Султан је имао особити интерес, да сјеверну Арбанију, понаособ Малесију, веже за себе што тешње, нарочито од када је изгубио Босну и Херцеговину. Непокорна малисорска племена нијесу била довољна гаранција за заштиту Скадра, зато, да би придобио ова горштачка племена, позове 1882. г. неке малисорске прваке код себе у Цариград, да му буду лична стража. Међу овима су били из Хота Мустафа Ћуни и брат му Али Ћуни Луцђоновићи из Потхума, а из Груда Сокол Бац Ивезић. Послије пола године њихова боравка у Цариграду, цар зажели, да још неколико малисорских главара дође код њега. Султан се бојао од црногорског утицаја у Малесији, што би му могло и Скадар отуђити, а у том случају отишла би и сва сјеверна Арбанија. Зато султан пошље Мустава Ћуни и Сокол Баца, да му доведу још неколико првака, који ће остати у његовој служби. На позив ове двојице сакупи се сва Малесија пред црквом у Кастратима. Мустафа Ћуни истакне жељу цареву, па је наговарао људе, да се одазову царевом позиву. Но народ се није с тијем сагласио. Већина устане противу тога, јер вићаше штету за своје интересе, као да се нарочито ради, да се одвођењем виђенијих људи и првака обезглави Малесија и онда да јој се потпуно наметне туђа воља и власт. И уз доношење такве одлуке, сва племена, осим Климента, ухватише бесу, да ће се сви сложно бранити, ако их због овога нападне царска војска.

Сокол Бац ставио се на страну своје браће, удружи се с њима и није помишљао на повратак у Цариград. Мустафа Ћуни не пристане на ово рјешење, па се једне вечери тајно са својом и свога брата породицом превезе преко Хумског Блата, гдје га царска војска прими и отпрати у Скадар, одакле је пошао у Цариград.

Због овога непослуха нападне Афис-паша 1883. год. на Малесију са шест табора војске. Малисори су, не могући се одбранити, затражили заштите код сусједних племена. Хоти и Груде су се највише противили, за то су ова два племена највише и пострадала. Афис-паша је попалио много кућа у Хотима и Грудама; запалио је све куће, где се Сокол Бац крио и гдје је био приман, и тиме је врло осјетно казнио непослушне горштаке. Сокол Бац, кога су Турци највише тражили, крио се по сусједним племенима годину и по дана; најпослије је ухваћен од Црногораца у Затријепчу и одведен на Цетиње. Од тада је веза Малисора са Скадром била лабава; тада су попаљена многа малисорска села. На Шипчанику, код Тузи, Турци су подигли пространо утврђење, па на Хуму, Врању, Дечићима и свим омањим бреговима и брдима око Малесије и према црногорској граници. Малисори су осјетили тешкоћу овог обруча, али, наслоњени на своје неприступне планине, пркосили су и даље, те се валија, односно султан, није могао никад похвалити са својом влашћу у Малесији.

Црна Гора је отежáвала турску власт у Малесији; она је указивала помоћ Малесији, завађала их са Турцима и придобијала за себе. Она је гледала на Скадар, као на свој животни објект, па јој је требало имати ова горштачка племена на својој страни, да у згодном моменту добије потпору и ослонац на њих. Утицај Црне Горе све је више јачао у Грудама, Хотима и Кастратима. Углед Краља Николе био је у Малесији необично силан; он је поставио неколико виђенијих Малисора за официре, дао им грбове, плате, ордене и др; често је призивао њихове прваке, школовао им је дјецу и обдаривао их је новчано. Све је ово радио преко Сокол Баца, кога је произвео за бригадира.

Приликом рата 1912. г. Груде и Хоти су били уз Црну Гору, па онда већи дио Кострата и Шкреља, и један дио Климената. Тиме је, да је било такта у команди црногорске војске,

[1]) „Слике из прошлости Цеклина" од А. Јовићевића и Мих. Стругара (стр. 160.).

био олакшан напад и заузеће Скадра, и да се радило смишљено, не би наш народ онолико искрвавио бедеме Скадра.

Турским властима је било неправо, што Малисори гледају на Црну Гору и од ње очекују помоћ; за то су сијале мржњу противу Црне Горе и представљали је као непријатеља Арбанаса. Негдје око 1900. г. пронио се нарочити глас, да ће сјеверна Арбанија бити нападнута од Црне Горе. Ову је вијест потпиривала и Аустрија, којој није било право, да Малисори шурују с Црном Гором. Страх од Црне Горе био је тада завладао свуда и онда су, на миг Беча и Скадра, прваци Малесије, Мирдита, Дукађина, Ђаковице, Пећи и Митровице слегли у Скадар, гдје су под протекторатом турских власти ухватили бесу, да ће се сложно борити противу Црне Горе, ако их нападне. Овом су приликом била у Скадру заступљена 64 барјака. То је био највећи скуп, који се памти; ухваћена беса је била обавезна за велики број племена.

Други поход турски на Малесију био је 1909. год., кад је Тургут-паша затражио од Малисора оружје. Војска је овога пута попалила много кућа у Малесији до Цијевне, а ту су Малисорима прискочили у помоћ Црногорци, понајвише Кучи, и одбили су је. Малисори су отада постали непомирљиви према Турцима и отворено су пристајали уз Црну Гору. Приликом црногорског напада на Дечиће 1912. г. Груде и Хоти су се храбро борили на страни Црногораца; ту је пало мртвих и рањених 42 Груде. Груде и Хоти су по наговору Црне Горе у 1911. г. често пута нападали на Турке, па им отимали Дечиће и дотична брдашца Ђелевић и Планицу. Црногорци су им у овим борбама потајно помагали.

VII ОБИЧАЈИ

1. Рођење. — Код Малисора велика је радост не само у кући, гдје се роди мушко дијете, него и у цијелом братству; та је радост још већа, када дијете „падне у жељу;" у том случају шенлуче сви братственици и иду у кућу новорођенога, да честитају. Који брак нема дјеце, сматра се несрећним. У том случају сва кривица пада на жену, никако на мужа. Могуће је, да је неплодност у Малесији већа код жена но код људи, што су жене од малена оптерећене тешким и напорним радовима, који могу убити способност за плодност. Бреће жене изложене су тешким радовима све до порођаја; а иза порођаја се придижу брзо и оболијевају од органа за расплођавање.

Дјеца су највеће благо за Малисора. Највећа је несрећа не имати мушке дјеце. Такав умире жалосно, јер не оставља никога, по коме ће се његово име спомињати.

Чим се дијете роди, одмах га окупљу студеном водом, јер се вјерује да ће зиму лакше сносити и да ће му тјело бити увијек чисто.

2. Женидба — Малисори се жене од навршетка 18. до 25. године. Мајка води највишу бригу, коју ће дјевојку узети њен син. Често пута момак и не познаје своју вјереницу, док не дође за њега; он је узима по казивању других, по препоруци и предлогу пријатеља. Мајка у томе игра главну и прву улогу, јер је њој највише стало, да јој снаха буде по ћуди. Мајци припада главна улога у избору жене њена сина; она се распитује преко познатих јој жена и пријатељица, и кад дознаде за добру прилику, нађе неки посао, да пође до дјевојачке куће, да је види и бегенише. Малисори се жене само из других племена, па је момку скоро немогуће, да дјевоку лично упознаде; то му отежавају разне прилике, које истичу из народних обичаја, из психичких особина; кад би хтио да је лично види, могао би се замјерити те не би доспио до циља. Момак и не тражи, да види дјевојку, а још мање да говори с њом, и он ће узети сваку дјевојку, коју му предложе и зажеле родитељи. Такав је обичај до скоро владао и у Црној Гори, гдје су се дјеца вјеривала чак у утроби. У Малесији мајка највише настојава, да њен син узме дјевојку, која се њој допадне, а нарочито потеже за тим, да јој се син ожени из племена, из кога је она, и од куће њој добро познате.

Кад мајка бегенише дјевојку и приволи сина, да се жени, онда отац шаље некога код дјевојачког оца, да га пита, хоће ли дати кћер за његовог сина. Отац дјевојчин не оклијева са одговором; он одмах даје одговор; ту се не одлаже од данас до сјутра, особито ако му је то позната породица. Ако отац обећа, да ће дјевојку дати, онда се одреди дан, кад ће доћи вјереников отац, да дјевојку прстенује. Са њим пође и онај, који је претходно чинио питање и који се сматра као просац. Домаћин их лијепо прими и послије кратког одмора просац отвара разговор и каже, да је овај дошао, да проси његову кћер за сина. Ни ту се не отеже; отац даје дјевојку и пружа руку у знак пријатељства и честита му снаху. Сада отац вјереников вади кесу с новцима и пружа је оцу дјевојачком. У кеси је највише 1200 гроша. Ако овај прими сав новац, то је знак, да ће дјевојку спремити и дати у року од године дана; не прими ли сав новац, но само 50—100 гроша, а остатак поврати, значи, да је не може спремити и дати за годину. Од прстеновања до свадбе треба да прође најмање година. Просци преноће ту и сјутрадан рано пођу кући; при изласку из пријатељске куће пуцају, чиме се вјеридба огласи у селу. При кретању дарују свакој дјевојци по 1 грош.

Кад се наврши година од прстеновања, онда ако је дјевојка настала за удадбу, отац вјереников иде код оца дјевојчина, па углаве вријеме свадбе. Свадба се овом приликом одложи од пролећа до јесени или од јесени до пролећа. А кад дође вријеме свадбе, онда се углави и дан свадбе. Ако дјевојчин отац није раније узео 1200 гроша, узима их сада,

па од њих узме нешто мајка, нешто брат за фишеке, и нешто се остави за свадбене трошкове.

Свадба се врши обично понедјељником. У недјељу се код младожење скупе сватови. У сватове се позивају братственици, побратими, пријатељи и кумови; њих може бити највише 24; њихов је број увијек на пар. У недјељу вече сватови пођу код дјевојчина оца, гдје преноће; собом понесу буренце ракије, пециво, хлеба и сира, а толико им се сјутрадан поврне. Са сватовима иду и двије женске, које у повратку иду уз дјевојку. Сјутрадан сватови с дјевојком крећу рано; макар дјевојка била и болесна, мора ићи с њима, па да ће је носити. Један од ближњих рођака узме дјевојку за руку, па је окрене око огњишта, сједне је на нарочиту столицу и даде јој чашу ракије, да испије. Ово се понови још два пута. За ово вријеме дјевојка непрестано плаче и јеца на глас; а то је мило и роду, из кога иде, и дому, у који иде, по томе се види, да дјевојка воли род, па да ће заволети и дом. Дјевојчина је глава прекривена бијелом марамом, да јој се не може сагледати лице; то је *дувак*. Кад се доврши окретање дјевојке око огњишта, рођаци изведу дјевојку из куће, предаду је сватовима, а ови женама, које су дошле с њима. При извођењу дјевојке из куће, дјевојка љуби оца и мајку у руку, плаче непрестано и отима се, да не иде. Једна од жена, које су дошле са сватовима, сада прстенује дјевојку.

Сватове прати сва својта, која је дошла на дјевојачку свадбу, па мушки пуцају и довикују дјевојку и сватове и срећнивају им пут. Сватови се захваљују пуцањем а дјевојка подизањем дувака, али не смије да говори ништа. Кад се одмакну неких 15 минута од дјевојчине куће, посједају и сватови и дјевојачка својта, па се међусобом часте и праштају; дјевојка се прашта од родбине климањем главе. У путу дјевојка иде напријед, а сватови за њом. Сватови дају ракије свакоме, кога сретну; на здравицу се захваљује пуцањем. Кад сватови стигну пред младожењину кућу, дадну дјевојци јабуку и она је пребаци преко куће. Нежењени момци чекају с друге стране и грабе се око јабуке. Кад је неки уграби, истури шенлук. Обичај бацања јабуке, неранџе или дуње преко куће постоји и код неких племена у Црној Гори.

Кад дјевојка уђе у кућу, старјешина од куће узме је за руку, па је окрене око огњишта три пута, затим је сједне на одређено мјесто, обично у тамном крају куће, и дадне јој чашу ракије. У Црној Гори нема обичаја окретање невјесте око огњишта, но гледао сам да купљену или даровану мачку жена обнесе три пут око верига. Ово се чини, да животиња „пољуби" (заволи) свој дом. Ваљда окретање младе око огњишта у Малесији има исти смисао. Кад буде вријеме ручку или вечери, онда једна пратилица доведе младу међу сватове. До тада сватови нијесу видјели њено лице, а тада се она појави први пут без дувака. Сада сватови, у знак весеља, опале пушке, а ако је млада још и лијепа, настане игра и весеље, уз непрестано пуцање. После ручка или вечере један од сватова зареди по сватовима и скупља дар за дјевојку. Прије се давало обично по 2 гроша, а сада и по 2 сребрна динара.

Вјенчање се изврши у уторак. Тога дана сватови одведу дјевојку у цркву, гдје се изврши обред вјенчања. Ако је младожења богат, свадба се продужи за три дана, иначе за један дан.

Уз невјесту се донесе и њена прћија. Од аљина се даје обавезно: 3 пара џупелета, 20—30 пари чарапа, ђердан од сребра, 2—4 сребрна прстена. Вјереник јој даје пас и један прстен. Уз аљине се донесе и колач, од кога мора заложити свако чељаде у кући.

Након 2 -3 недјеље иза свадбе, ако је дјевојчин род близу, или 5—6 недјеља, ако је далеко, млада иде у род. Њу прати неко од дјевера или јетрва до пола пута, гдје је сусретне и прихвати неко од родбине. Млада остане у роду 5, 7, 9 или више дана, али увјек број дана, проведених у роду, треба да буде непаран. Из рода је допрати до куће сестра, мајка или брат. Мјесто, докле дом прати дјевојку и род је срета, тачно је још од старог доба обиљежен и ни до данас се неквари. Између Доње Рапше и Кастрата ово је мјесто одређено по племенској граници, између Доњег Трабојина и Кастрата на Хотском Хану, између Горње Рапше и Кастрата на граници изнад села Старе, између Горњег Трабојина и Кастрата у Брићама, између Хота и Груда на Цијевни, између Хота и Затријепча у Грудама. Ни данас неће нико отпратити младу даље од ових граница, јер би се то сматрало попустљивошћу према другој страни, а то није похвално, нити служи Малисору на част.

Од дана свадбе па за̂ годину дана, сваки мушкарац, који руча или вечера у младиној кући, ко сврати у кућу, макар да пије воде, даје млади грош на име дара. По грош се даје и на девојачкој свадби на име свадбарине; нико не смије дати више, јер би тиме увриједио друге.

У Црној Гори није обичај, да дјевојка мора обавезно плакати, кад излази из куће свога оца. У Малесији је то дужност, која не сме изостати. Дјевојка плаче и на сав глас јеца, докле год сватови одмакну, да се не види село, из ког је дјевојка. Што дјевојка јаче плаче и што се више отима, да остане у кући свога оца, то је за њу љепше и поштеније, јер се цијени по њену плачу, да ли жали за кућом, коју оставља, или једва чека, да се удаде. Кад сватови дођу у дом младожењин, укућани питају за дјевојку: „је ли умјела изљећи?" тј. је ли плакала и жалила за родом. Ако је добро плакала, знак је, да је „умјела изљећи"; није ли плакала добро, није „умјела изљећи".

Деси ли се, да дјевојка умре „под прстеном", њен отац повраћа полу пара, које је примио, али вјереник често пута неће да прими ништа; ако ли умре вјереник, дужност је дјевојкиног оца, да врати пола примљених пара, но ријетко ће их примити његова својта. Смрт вјереника или вјеренице разрјешава живу страну и она се може поново вјерити.

Дјевојка, која нема браће, не може понијети у мираз очево имање, него оно остаје најближој својти. То је отуда, што би се муж такве дјевојке морао населити на њеном имању и на тај начин пријећи у друго племе или братство. Он би на то пресељење био приморан, јер нико од својте не би хтио купити имање, па ни обрађивати га, и имање би на тај начин пропало. Код Малисора је обичај, да у случају убијства својта убјеногa може у року од 24 сата убити ма кога од братства зликовчевâ, или ма кога од племеника, ако је убица из другог племена. У том случају досељеник из другог племена или братства може главом платити, ако је убица из његова братства или племена. Због тога не би нико узео дјевојку на мираз нити се населио на њеном очинству.

Свако малисорско племе много полаже на то, да се жени из других племена. На тај се начин утврђује пријатељство међу племенима. У малисорским племенима узимају се међусобно само нови са старима. Но и ови су случајеви ријетки; појам о племенској заједници толико их је сродио, да се понајвише жене из других племена. Напримјер: ниједан Хот није још покушао, да се ожении Хоткињом. Ко би покушао да учини то, дирнуо би у највећу племенску светињу, и не би имао „образа" и опстанка у племену. Свако је племе свјесно, да му снага лежи у недјељивој, сложној и сродној цјелини; свјесно је, да међусобна женидба може као ишта, и више него ишта друго, разбратствити, раздјелити и ослабити племе, учинити га малим и неспособним. Овакав осјећај влада код свих племена сјеверне Арбаније. За љубав једне женске цјепати племе, била би срамота већа од свих срамота.

Природа је у пуној мјери обдарила ове људе, да изнад свега воле свој род и племе, свој понос, част јунаштва, част имена свога и својих. Стојећи и данас на темељу тих старих појмова, држе се строго свих тих правила и не дају један другом, да се огријеше о ред и обичаје, који су од старине заведени и праксом освештани. Тај појам, који је још и данас силан у истој мјери, у којој и прије 100 или 250 година, држи Малисоре у крутој дисциплини; сваки се вољно покорава ономе, што су му стари оставили у насљедство. Негдје скоро се један Хот заволио са једном Туркињом из околине Скадра, па је довео у Хоте, покрстио вјенчао за себе. Кад се дознало, да је ова женска старином из Хота, Хоти су их протјерали и доцније су се настанили у Бару.

3. Смрт. — Кад умре одрасли мушкарац, домаћи морају заклати брава. Ако је умрли из сиромашне куће, па нема брава, нађу га у зајам у својте или га најближа својта дарује. Клање брава је прва обавеза, која не смије изостати. Умрлога обуку у најљепше аљине и уз њега положе оружје; ако је дан ведар, изнесу га пред кућу и положе на столу. Чим умре одмах се јави својти, пријатељима и кумовима и одреди се дан укопа. На жаловање долазе племеници и пријатељи из других племена. Покајнице долазе гомилама. На 10 минута даљине сви једногласно залелечу покојника, истичући гласно његове врлине. На 5 минута даљине залелечу поново, и трећи пут при одру умрлога, гдје се туку шакама у прса, па му се поклоне и остану тако у знак туге и дубоке жалости. Онда својта умрлога прилази покајницама, и покајнице јој изјављују саучешће („хајтер" кажу Зећани).

Женске иду на жаловање посебно од мушких, а никад заједно. И овдје се огледа запостављеност жене. Жене у знак жалости спусте мараму преко лица, па плачу и наричу за умрлим. Међу женама има их, које наричу лијепо.

У путу од куће к цркви не лелече нико, па ни при спуштању у гроб. Над женама људи не лелечу, јер је срамота, да муж плаче за женом. Лелече се само над одраслим мушкарцем, који је прихватио пушку; иначе се над млађим мушкарцем лелече у случају, кад се његовом смрћу угаси кућа. Умре ли некоме мушкарац; онда сељани, братственици и кумови иду о Ускрсу те године у кућу умрлога, па се грле са укућанима и пожеле им од Бога срећу, утјеху и напредак.

Ако жени, послије смрти мужа, остане које мушко дијете, не може, у знак короте, носити црну мараму на глави; иначе може. Црни рубац око главе код мушких и женских знак је короте; корота се носи за годину, и за вријеме трајања короте својта умрлога нити пјева, нити игра и избјегава све веселе скупове.

Приликом смрти одраслог мушкарца старјешини од куће остаје на вољи, да умрлога „плаче" или не. Ако зажели да га плачу, онда умрлога жале лелеком и сахране га истог дана. Но на дан погреба не могу доћи пријатељи из других племена, па домаћин од куће одреди, да га поново „плачу" поврх једне или двије недјеље. За тај се дан позову сви пријатељи из других племена, а учини се глас и у своме племену. На дан „плакања" изнесу се покојникове аљине пред кућу и положе на столу. Покајнице, које долазе на „плач", лелечу и бију се над аљинама. Богатији људи су обавезни чинити овај поновни „плач", иначе би била срамота. Овај „плач" кошта много, јер се за све покајнице спреми богата трпеза, па доста пића. Људи се том приликом изгребу и нагрде лице, да лине крв. Срамота је ненакрвавити се.

И у Црној Гори постоји обичај лелекања над аљинама умрлога, али није у обичају, да се прави поновни „плач“. Ако неко умре далеко у туђини, онда његов дом прави покајање и покајнице долазе у кућу умрлога и туку се над његовим аљинама. Присутан сам био једном оваквом покајању у Црној Гори. Бјеху умрла два момка у Америци и са њиховом се смрћу угасила два дома. Ту је била велика жалост. Оба су дома давала покајање једног дана, примала покајнице у кући и били из једне општине; и кад су се покајнице скупиле, онда су аљине оба покојника пренешене у цркву на начин, на који се носе мртваци, и пред црквом је настало ново лелекања и жаловање; а лелекало се и уз пут.

4. Моба. — У Малесији је моба у обичају. Кад је вријеме каква већег рада, напр. изношње ђубрета, косидбе, окопавања кукуруза и др. онда ономе, чији рад не трпи одлагања, долазе 5, 10 и више сељана и другосељана, па му раде без паре, а само их храни. Ко има радника у кући, тај је дужан свакојему вратити онолико радника, а ко нема, не врће се и не плаћа. Кад неко гради кућу, сељани му помажу, а тако и при свим већим пословима. Оваквим се помагањем постизава, да никоме, па ни удовицама, сиротама и обезглављеним породицама, ништа не остане неурађено. Овај обичај данас постоји у свој Арбанији и сматра се за велику задужбину, ако се сиротама помаже.

5. Просјачење. — Узајамно помагање је код Малисора јако развијено. Осјећај туђе несреће, жалости и сиромаштине развијен је до такве мјере, да Малисор оплакива туђу несрећу, саосјећа жалост другога и готов је притећи у помоћ сиромашноме. У Малесији има повише сиромашних људи, који се нуждавају у помоћ других. Сиромашнима је дозвољена прошња, али се она у Малесији врши у извјесно доба године, напр. кад се врше пшеница, бере кукуруз, стрижу овце итд. Онда просјак зареди од куће до куће и моли људе за помоћ. Сваки ће дати сиромаху, за кога зна, да нема и не може зарадити, а најприје ономе, ко има ситну дјецу и невриједну породицу. Обично се даје по 5—10 килограма пшенице, ражи, јечма или кукуруза. Оне, којима није велика нужда, да просе, примају људи нерадо, али ипак и њима дају понешто, јер се сматра за грјехоту, не дати просјаку. Но срамота је бити здрав, а просити; таквима не дају „од срца“. О сиромаху човјеку, који нема свога имања и стоке, племе води бригу. Таквога би два главара узели собом, па би зашли по племену и дошли до свих бољих и богатијих људи, молећи за помоћ. Оваквога сваки помаже, до кога дођу, а имућнији људи му даду и по којега брава. На тај начин племе прилично обезбједи свакога сиромашка, па није нико био принуђен да краде, да напушта своје племе и да на непоштен начин издржава себе и своје.

И у Црној Гори ја постојао овакав обичај за погорелице Отуда се каже за дроњава човјека: „опросио би с њим сву Црну Гору“.

6. Стрижење оваца врши се на свечан начин. То је дан пјесме и весеља. Ономе, ко стриже, дођу други на мобу; моба једе три пут дневно и домаћин је угости што боље. Кад се заврши рад, онда се шенлучи и гађа у биљег. Стрижење се врши свагда на планини, гдје се људи увијек осјећају веселији и хорнији за сваки посао.

7. Гостопримство Малисора је познато. Мило им је, да им странац дође у кућу. Сматрају за част, да њихова кућа служи некоме за заштиту и уточиште. Отмјенијем госту даду пред кавом филџан вареннке. Пред јелом дају ракије; сир и лук служе као меза уз ракију. Ракија се пије све дотле, докле са̂м гост каже, да је доста и даде знак, да се ракија уклони. То је у исто вријеме знак за домаће да треба поставити трпезу. Кад би домаћи поставили трпезу прије но гост уклони ракију, сматрало би се као увреда за госта.

За госта се спреми боља постеља, засебна, јер Малисори лежу засебно (само дјеца с мајком лежу). Код сиромашних се спава на поду, простре се дебела поњава и покрива се поњавом или џаком. Малисори поред мора, због комараца праве кревете на сохама, високим 10 м., на које се пењу степеницама од дрвета.

8. Домаће лијечење је мало развијено. Ране од пушке понајвише су сами лијечили испирајући их ракијом.

9. Народне мјере и данас постоје. За дужину *йаш* (растегљај), *корак, нога* и *пед;* за тежину *ока* и *шовар* (100 ока), и за површину земљишта *диџер.*[1])

10. Печење хлеба. — Хлеб пеку под сачем на плочи, на којој ложе ватру. Кукурузни хлебови су обично мали и танки и свагда пријесни; само квасе пшенично тијесто. Увијек једу топлог хлеба. Домаћица испече дневно по 3—6 хлебова, а кад ради моба и више.

У Малесији, као у свој Арбанији, не стављају со̂ у хлеб. Овоме је узрок, како кажу клетва, којом се Арбанаси куну: „тако ми хлеба и соли“. Малисори држе за велику грехоту клети се и хлебом и сољу, па лукавом клетвом погазити и једно и друго; доста је, по њиховом појимању, да се једним куну криво и да једно газе.

11. Игре. — Малисори воле, да се забављају разним играма, особито ноћу зими, кад их се више састане. Посједају око ватре прекрштених ногу на поњави или душеку, окренути огњу страном, некад и леђима, па ма био и гост у кући. Игре

1) Сличне су мјере и у Црној Гори нпр.: *ромача* (од врха палца до врха кажипрста), *квараш* (од врха палца до доње ивице длана), *крок* (корак), *гон* (60 корака), *којчи бој* (за висину и дубину) итд.

су им својствене горштачким племенима и дивна су карактеристика њихове душе, те их овде неколико наводим.

1. Поређа се у осам редова по осам зрна кукуруза, пасуља или било чега, па се броји озго доље или с лијева на десно, и у првом су реду овце, у другом јагњад, у трећем козе итд.; што изгледа овако:

Овце	Јагњад	Козе	Јарад	Краве	Телад	Кобиле	Ждребад	
○	○	○	○	○	○	○	○	Овце
○	○	○	○	○	○	○	○	Јагњад
○	○	○	○	⊕	○	○	○	Козе
○	○	○	○	○	○	○	○	Јарад
○	○	●	○	○	○	○	○	Краве
○	○	○	○	○	○	○	○	Телад
○	○	○	○	○	⌖	○	○	Кобиле
○	○	○	○	○	○	○	○	Ждребад

Неко додирне, нпр., зрно ⊕, други погађа, шта је овај додирнуо и виче: „у реду озго *коза*, а у реду с лијева *крава*". Ако додирне зрно ●, онда виче: „у реду озго крава, а у реду с лијева коза". Зрно ⌖ је у реду озго кобила, а у реду с лијева теле. Погађа се брзо и у томе се огледа хитрина; кад ко погријеши други му се смију.

2. Поређа се 18 зрна у два једнака реда и означавају овце; пред њима три зрна представљају чобана, пса и стају и игра изгледа овако:

Стаја ○
Чобан ○ Пас ○
○ ○
○ ○
○ ○
○ ○
○ ○
○ ○
○ ○
○ ○
○ ○

Играч говори: „Дође вук и понесе двије овце", па једном и другом руком узме од оба реда оваца по једно зрно, тако остане у оба реда по 8 зрна. Затим наставља: „Пођоше за њим у потеру чобан, пас и стаја", па узима десном руком једно зрно с десног реда, а лијевом једно с лијевог, па опет десном једно зрно од десног реда. Сада остају у лијевом реду 7, а у десном 6 зрна, и играч има у десној руци 3, а у лијевој 2 зрна. Играч наставља: „вратише се чобан, пас и стаја", па мећe лијевом руком у лијеви ред једно зрно, десном у десни једно, и најпослије лијевом у лијеви ред једно. Сада се налази у лијевом реду 9, а у десном 7 зрна; у лијевој руци играчевој није остало ништа, а у десној два зрна. Играч поново говори: „Дође вук и понесе две овце", па као прије узима по једно зрно; затим: „пођоше за њим у потјеру чобан, пас и стаја", и узима, почињући десном руком, три зрна, па најпослије: „вратише се чобан, пас и стаја", и повраћа три зрна, почињући лијевом руком. Сада су опет у лијевом реду сва зрна, а у десном пет, у лијевој руци ниједно, а у десној четири зрна. При сваком понављању, послије повраћаја чобана, пса и стаје, остају у лијевом реду сва зрна, а од десног се кидају све по два и остају у десној руци. Кад се дигну сва зрна из другог реда, онда се узимају и од првога, и најпослије остану само чобан, пас и стаја, а сва су остала зрна у десној руци. И у овој се игри огледа брзина; а у брзини се може погријешити, и онда играч потпада казни, коју му друштво одреди.

3. Повише њих сједи око огња један до другога. Онај, који почиње игру, даје другу до себе дрвце и говори: „миш поједе потпруг од самара". Овај додаје дрвце другу до себе, онај трећему, и тако редом и сваки говори исте ријечи. Кад дрвце дође до онога, који почиње, говори: „мачка поједе миша, миш поједе потпруг од самара", и даје дрвце истим редом и сваки говори ове ријечи. Кад дрвце обиђе цијеле играче, онда се сваког пута придаје по нешто, докле се заврши са ријечима: „отац се попео на мајку, мајка роди ковача, ковач је сковао сјекиру, сјекира је начинила штап, штап убио вука, вук појео пса, пас појео бизина, бизин појео мачку, мачка појела миша, миш појео потпруг од самара". При игри се говори веома брзо и ако ко погријеши и рече, напр., „миш појео мачку", настаје смијех.

4. Свежу двојици очи, посаде их једног према другом, забркају ваган пепела и воде, ставе међу њима и даду им ожице, да се залажу овом смјесом. При залагању рјетко ће који погодити у уста противнику, него обично око уста, носа, браде, па се оба тако нагрде, да се други слатко смију.

5. Попари се углијев на гвозденој шипци, па се играч измакне на 10 корака од шипке, затвори лијево око, а десну руку опружи напред у правцу углијева и брзим се кораком упути к шипци у намјери, да углијев удари фрњоком. Играчи махом промашују циљ, што у друштву изазове смијех.

6. Набоде се углијев на иглу и игла се објеси о концу. Око игле стане повише њих, па пухају у углијев и нагоне га час на једног, час на другог; углијев понекад опрли понекојег играча, и онда му се други смију.

7. Један падне на руке и кољена, а два се преко њега главама туку, и при игри се редом увукују испод савјеног играча. Који се увукује, ради то хитро, да га противник не удари главом озго. Кад је овај избјегао ударцу, онда се хитро исправља, па преко савјенога вреба противника, који се хитро увукује испод оног. И тако се ради редом, докле некога удари главом у леђа.

8. Свежу два са обухваћеним рукама преко голијени и провученим палицама испод кољена. Човјек, тако свезан у клупче нема моћи, да се креће, ако се преврне, не може се

дићи, а лако га је преврнути, јер нема снаге, да се одржи. Два тако свезана човјека примакну близу, да се међусобно боре прстима од ногу. Један другог поткопавају, подухватају и ако који којега имало подухвати и закачи, изврне га лако, и онда се не може сâм исправити.

9. Три човјека стану један до другог. Средњи представља мачку; остали су од њега удаљени за добар корак. Средњи се играч нагиње час на једну, час на другу страну, па мауче као мачка и удара противника по образу, па се хитро нагне на другу страну, да избјегне ударац ударенога. Затим удара другог и нагиње се на другу страну. Играчи заклањају образе дланима. Ова игра траје, док некоји од крилних играча удари средњег.

10. Двојица узјашу на два човјека, стану један према другоме, па се нешто препиру и довијају; најпослије се посвађају, па се с „коња" ударају шакама. Од ударца нека странка изгуби равнотежу и стропошта се, а „коњ" га нарочито притегне за ноге, да се се јахач изврне и падне. Понекад падну једновремено оба играча.

11. Један падне другоме, који сједи, главом у скут и клекне на кољена и руке; онај, који сједи, затвори му очи. Остали играчи стоје позади њега за 10 корака, редом му прилазе, па га лагано ударају у леђа и врћу се натраг. Онај, чије су очи биле затворене и ударали га, отвори очи, иде к њима и погађа, ко га је ударио; онога, за којега мисли, да га је ударио, упрти на леђа и донесе до оног, који сједи, и овај га нечим лупи остраг. Ако је погодио на онога, који га је ударио, онда га овај замењује, није ли погодио, он исти поново жмури.

12. Пет до десет друга сједну у круг, надигну кољена и претуре преко кољена поњаве. Један сједи унутра и клечи на кољенима, свагда готов, да се окрене час на једну, час на другу страну. Играчи протурају један другом испод кољена туру (бич), па по некоји, кад увреба згодну прилику, опали њом онога у средини по леђима и протура је даље. Коме туру уграби, тај га замењује.

13. Повише играча сједне у круг; један се дигне, па зарећа од једнога до другога и купује бурнот; овај носи спицу у рукама мјесто теразија. Кад дође до првога играча, затражи од њега бурнота и овај савије главу над теразијама, као да ће да истресе бурнот из носа, а други га удара шаком по глави или врату и истреса бурнот. Трговац од бурнота обично учини, да један крај ваге одскочи навише, и онда онога туку, докле год се теразије поравњају.

14. Неколика играча стану један за другим и задњи држи руке на раменима предњега. Најзадњи играч има туру и њом удари играча пред собом, па туру баци лијево, а он бјежи десно око играча. Ударени зграби туру и јури за њим, а овај утече и стане најпрви. Ударени удара друга пред собом, па баци туру и бјежи, а ударени зграби туру и гони; бјегунац утече и стане први. И тако се ради све дотле, докле буде сваки ударен.

15. Три играча сједну један до другог; оба крајња изују унутрашње ноге и држе у рукама по туру. Средњи играч бије руком по голим ногама час лијевог час десног друга и бјежи руком, да га који не удари туром. Дешава се, да крајњи играчи ударе нехотице себе по голој нози.

16. Један човјек прекрсти ноге и сједне доле, па се једном руком ухвати за прсте друге ноге и држи чврсто. Сада се, држећи се тако, исправља на другој нози, без да се помаже другом руком. Ово је тежак посао, па се гимнастичар често пута стропошта на под и пада напријед, натраг или на страну. Сматра се за вјештину и снагу, ко може извршити ово и исправити се на једној нози.

17. Један играч сједне надигнутих кољена, а други га остраг чврсто држи и притегне к себи. Првоме играчу стане трећи међу кољенима, окренут к њему, и први га играч снажно обухвати рукама испод кољена. Сада се играч, који стоји, превије полако натрашке, докле такне главом у под, па се опет исправи. При прегибању закачи прстима од ногу за стегно првог играча, који сједи, а други играч, који сједи иза првога, притегне првога, да се не изгуби равнотежа. И ова је веома тешка, али Малисори изводе лако.

18. Један се играч испне на другом на леђа, обухвати га ногама и стегне чврсто, па се сагиба натраг, док такне главом у под, па се опет исправи. У овом случају се доњи играч повија свом снагом напријед, да се одржи равнотежа. И ово је тешка игра, коју Малисори изводе без муке.

19. Објесе о греду два конопа и на једну педаљ од пода свежу узлаве као узенђије. За дужину човјека далеко од конопа постави се прстен на поду, и гимнастичар има да га дохвати устима. Гимнастичар стави ноге у узенђије, опре се на руке, окренут трбухом к поду, па се отискује рукама о под и ноге се са узенђијама издижу све више у правцу преко прстена. Играч додирује под само рукама. Често пута дође до самог прстена, готов, да га устима дохвати; тада му ноге стоје скоро усправно, и окренуте су навише, и у најљепшем моменту, да дохвати прстен, отисну му се руке, изгуби равнотежу и облијети о под. Ово је једна од најтежих игара и мало је њих, који је могу извршити успјешно.

20. Много се играју прстена под капом. Узму десет капа и друштво се подијели у двоје. Која страна има да тражи прстен, окрене главу на страну, да не види, како друга страна крије прстен. Кад је прстен скривен, онда настаје тражење и погађање. Малисори су у овом послу врло вјешти играчи; има их који прстен крију врло вешто, а и таквих, који га добро налазе. Ако се нађе прстен испод прве или друге дигнуте капе,

онда странка, која тражи, броји десет; нађе ли се у најзадњој, не броји се ништа. Обично се набраја онолико, колико је остало недигнутих капа. Игра се обично у стотину; ко први наброји стотину, тај добија игру. Ово је најомиљенија зимска игра, и њоме се Малисори забављају по читаве ноћи.

21. Два играча узму двојицу на леђима, па ору по поду и палицама подоравају људе, који сједе ту, па их преврћу и бију опанцима. Кад се орачи сукобе, стану се довијати и пљувати један на другога, ругају се један другоме и ударају се палицама и рукама; сви ударци падају по леђима јахача, да се ови у чуду нађу. При довији и орању један вели: „ово је моје", „ово је мога јетимчета",[1]) а други орач извуче из кола некојег од друштва и вели: „ово је копиле, а не јетимче", па га изударају и смеју се.

22. Играч пружи лијеву руку испод десне мишке и ухвати се за десно ухо, па се сагне, опре се десном руком на под и врти се око ње, докле се окрене десет пута. Сада се исправи и упути к свијећи, која је 10 корака далеко. Многи играч онесвјештен, збок окретања, падне прије но дође до свијеће, а у друштву настаје смијех.

Малисори пјевају уз гусле о Марку Краљевићу, кнезу Лазару, Косову, и највише о Ђорђу Кастриоту. Гусле су им омиљена свирка и забава, те се често за дугих зимских ноћи забављају у пјесмама. Пјевају и друге разне пјесме, нарочито шаљиве, које производе смијех. Имају за пјесму дара и слуха. Понекад један окреће тепсију и удара у њу прстима, а други прилегне уз њу и пјева. Пјевају и скупно и појединачно; пјевач, који пјева сам, метне прсте у оба уха и главу повије напријед; а кад пјевају заједно, онда се уплоте, стојећи на ногама, пребаце један другом руке преко рамена, па се при пјевању љуљају напред и натраг и припијевају и задиркивају слушаоце и пјеваче. При пјевању вичу гласно; пјевају снажно; глас им је танак и звучан, а арија умиљата. И њихове жене пјевају лијепо и складно.

Малисорско је *хоро* слично црногорскоме. О свакоме благоме дану и крсној слави Малисори иду у цркву. Док траје служба, све је тихо и мирно, а кад се изађе из цркве, мушки посједају један до другог с једне, а старе жене и дјевојке с друге стране. На трећој страни стоје младе невјесте на ногама. Сада о великим народним празницима настаје весеље и игра. Најприје двојица запјевају из гласа и пуцају; за овима запјевају друга двојица, па трећи, четврти и даље редом, и непрестано пуцају. Онда настаје игра. Играју све по двојица, мушки с мушким, а женска са женском; игра се и мјешовито: мушки са женском. Не замјера се, да човјек поигра ма с чијом женом; то је јавна игра, гдје је слободно

[1]) *Јетимче* је сироче.

поиграти и момку и невјести, ко с киме хоће. Играчи у игрању обилазе коло, једно једним, а друго другим крајем; сваки играч, мушки и женски, држи у руци мараму, па лагано маше њоме, шири, подиже и спушта руке, окреће се и гиба час десно, час лијево, а све полако и лагано иде напријед. Играчи се ни мало не заморе и могу дуго истрајати. На завршетку игре пружи једно другом руке и захвале на игри, па их онда измјени други пар. Докле траје играње, дотле други пјевају.

Малисори хорају мање по кућама о славама и свадбама.

12. Крсна слава. — Сви Малисори и сва сјеверна Арбанија имају зимски Никољ-дан, као *општу народну славу*. Никољ-дан празнују у Малесији за седам дана. На шест дана пред Св. Николу у свакој се кући припали пред иконом Св. Николе дебела воштаница и гори за седам дана дању и ноћу. Свакога се дана укућани моле Богу и пред иконом клече појући своје нарочите молитве на арбанашком језику. На сâм Никољ-дан иде се у цркву и сав се дан проведе у игри, весељу, пјевању и пуцању. Сваки иоле имућнији домаћин закоље брава, па се гости са домаћима. Овога дана не долазе гости, а само долазе одиве. Малисор се не може веселити сâм без других, за то се тога дана полазе братственици и сељани. При полажењу из куће у кућу, Малисори пјевају и пуцају. О Никољу-дне поп свакоме долази у кућу, да „благослови" кућу, стадо, кревете и све, што је у кући и око ње, и добија плеће меса.

У потоње се вријеме постепено одустаје од ове славе и нека су племена свела празновање на три дана. Никољ-дан празнују хотски мухамеданци од старине, што значи, да је Св. Никола био негда крсна слава свих Малисора, можда и свих Арбанаса сјеверне Арбаније. Свако малисорско племе има посебну крну славу, па ипак им тога дана поп не долази у кућу, а на Св. Николу мора доћи и „благословити" кућу. Мислим да су главни узроци напуштања Св. Николе као крсног имена и примање других празника које православна црква не признаје: 1) што Св. Никола пада зими, када велики снијег и студен спречавају долазак гостију са стране, из других племена; 2) што су Св. Николу славили не само Малисори, но и сва племена сјеверне Арбаније, те им је могао доћи мало ко од гостију; 3) што велик снијег може да завије путове и госте задржи по десетак дана и више; 4) што је Св. Никола крсна слава многих црногорских племена, па би то могло потсјећати Малисоре на сродство са Србима, тјешње их везати; због овог су католички попови могли настојавати, да Малисори напусте славу Св. Николе и пренесу је на чисто католичке светитеље и празнике. У Климентама и постоји предање, да су негда славили Никољ-дан, па им гости често пута нијесу због снијега могли доћи или отићи, и да су због тога измјенили славу.

Можда је узимање нових слава изазвао обичај Малисора да се жене из других племена и велика жеља да им о крсном имену дођу пријатељи из других племена.

Малисорска племена о овим новим славама, које су им свакако наметнуте, не пале воштаницу, као о Никољу-дне. Скоро сва племена и братства у Црној Гори, која воде поријекло из Малесија, славе Св. Николу.

Црква у Селцима, посвећена је Св. Николи, потврђује клименташку причу, да су негда славили Никољ-дан. Кад су га Клименте напустили, узели су за крсну славу Св. Климента (23. XI.), који је, по њиховом вјеровању, био негда папа Арбаније. Клименте су и њега напустили ради снијега, хоји може да напада у оно доба, и прихватили данашња крсна имена.

И мјесто три дана, колико је трајала слава о Св. Николи, Клименте признају данас Никољ-дан за седам дана да тиме умилостиве Св. Николу, што су га напустили. Од свих малисорских племена данас само Шкреље славе љетњег Св. Николу. Селца, Вукли и Никчи празнују Св. Климента за два дана, али им не долазе пријатељи.

Свако племе у Малесији има своју посебну *крсну славу*. Груде славе Зоју (Св. Богородицу) 8. септембра, Хоти, ш Јван (Св. Јована) 29. августа, Кастрати Марков-дан 25. априла, Шкреље љетњи Никољ-дан 9. маја, Селца Св. Тројицу, Вукли и Никчи Св. Богородицу 24. маја, а Бога Михољ-дан 29. септембра. Као да је одређивање крсних слава било споразумно, да два малисорска племена не би славила иста крсна имена и да би се о слави могли узајамно походити и утврђивати јаче пријатељство. И сусједна су племена узела посебне славе, на пр. Затрепчани Зоју (на пет недјеља послије 29. августа), Скадрани Зоју (на 8 недјеља послије 29. августа), Шаља зимског Св. Јована и Шоши ш Ђурку.

Крсна слава прославља се у свој Малесији свечано и за три дана. На дан славе слегне се у племе читава Малесија, Затрепчани и Кучи. Многи људи имају по 20—30 званица. Домаћин испече сваког дана пециво; то се држи као најљепша част. На крсну славу иду и људи и жене. За три дана се непрестано пуца, пјева и игра. Од пића се даје вино, ракија, медовина и кава; за мезе служе приганице с медом. За вријеме ручка и вечере држе се здравице, у част домаћина и славу свеца. На дан славе сви иду у цркву, пред црквом играју хоро.

Малисори спремају за славу читаву годину, све што је љепше. Навече славе кућа се спреми и уреди, постави се трпеза и око ње клупе за сјеђење. За тај дан се не штеди и нико не жали, што тога дана потроши, јер дочекује и гости најмилије и најбоље пријатеље. Пријатеље из Куча и Мирдита позову писмено; остали долазе и без нарочитих позивница. Сваки сматра за дужност, да пође на крсну славу онога, ко је њему дошао. Уврједа је за онога, коме се не врати овај дуг.

Пријатељи долазе навече крсне славе, и како који долази, застане негдје у близини куће, па ту сачека остале пријатеље, и сви заједно иду у кућу. Прије „запада“ сунца неће ниједан пријатељ ући у кућу; то се сматра за срамоту, јер се помишља, да је човјек гладан, па хита да раније вечера. Кад се званице окупе пред кућом и кад буде „запад“, онда се редом јављају домаћину, зову га, честитају му крсно име и пуцају по пет шест пута. Домаћин се одазива и на честитање сваком захваљује и пуца. Кад гости уђу у кућу, онда им млађи укућани прихвате пушке и објесе о нарочитим чивилуцима, а кад гости посједају, младе им жене изују обућу, оставе на сигурном мјесту и поднесу леђен и воду да се умију. Иза тога се служи ракија и кава, па мало доцније поставља вечера. Уз јело се гости часте вином. Послије вечере настаје весеље, игра и пјевање, које траје до пола ноћи; весеље се прати непрестаним пуцањем и вриском.

Сјутрадан, на дан славе, поставља се на три сата пред подне ручак. За ручак се, осим другог, увијек спреми пециво. Иза ручка и људи и жене, и домаћи и пријатељи, обучени свечано, иду у цркву. Послије службе се пред црквом отвори народно весеље, зачињено пјесмом, игром, скакањем и пуцањем, и траје до испред ноћи, а тада сваки иде поново код домаћина, гдје је био на ручку, и код њега остане три дана. Богатији људи донесу пред цркву печеног меса и вина за попа, и поп с главарима сједи на страни, докле траје весеље, и проведу у разговору, јелу и пићу. Људи, који имају да обиђу повише пријатеља, дужни су их за вријеме од три дана све обићи. При кретању из слављеникова дома сваки мушкарац даде женама по 1 грош. При одласку захваљује и пуца, а пуцањем га и прате.

Арбанаси пију умјерено и нико се не опија. Пјанство је у Малесији велика срамота и реткост.

Крсна слава је управо дан састанка свих малисорских племена, дан весеља и отпочинка, дан разговора и угошћавања. Гости долазе весело, а домаћин их дочекива још веселије и воли што их је више.

Некоја малисорска племена имају и *прислужбице*, а то су извјесни дани, када се људи на планини са гостима провеселе. У Врмоши је капелица, гдје је негда била црква, и ту се на Петров-дан скупљају Селчани, који изађу на планину. Послије службе сви се разиђу по кућама оних, који ту живе и буду богато угошћени. Поједини Врмошани имају тога дана по 20 и више гостију. Петров-дан са сматра као први дан изласка на планину, за то се и проводи весело и свечано.

26. јула је Св. Венеранда (шна Прања), коју Селчани свечано прослављају. Тога се дана одржи миса на планини Бјешк Тналта (Горња Планина) у Мојану, гдје се скупљају сви Селчани и ручају код оних, који ту катунују.

27. јула служи се миса у планини Сеферце, гдје се опет скупљају сви Селчани. И овдје, као у Мојану, има подигнут олтар за богослужење.

15. августа је Св. Богородица (Dita e Zois) ког се дана служи миса у Јешници, гдје тако исто има олтар. 16. августа, на дан Св. Рока (шна Року) служи се у Гребену, а 29. августа, на дан Св. Јована у Туфришту е Врмошит. 26. јула, на дан Св. Венеранде, Вукли и Никчи купе се на плани Ћафа Мриз, гдје тога дана поп из Вукли излази и служи мису.

Селчани имају највише прислужбица, јер они имају највише стоке и планина. Одржавањем ових црквено-народних обичаја на планинама ишло се на то, да се планине јаче маркирају као њихова својина и да се љубав племенска према планинама јаче утврди. Ови се обичаји и данас редовно држе и свечано се прослављају. Свечаност се на планини врши заједнички; и гости и домаћи проведу дан весело, обилазећи катуне и свуда буду угошћени; цио дан се проведе у игри и пјесми.

Свако племе прославља свечано и дан своје црква. Овог дана се племе скупља пред црквом и иза свечане мисе народ се пред црквом весели.

13. Божић. — И Божић је народни празник у Малесији, али се не прославља онако свечано, као крсна слава или прислужбица на планини. На бадње јутро беру бадњак (арб. „бузи") од здравог дрвета, тј. од дрвета, на коме нема сухих грана и коме је стабло потпуно здраво. У глави бадњака се изврти повећа рупа са стране. Бадњак се увече наложи уз друга сирова дрва. Онда домаћин узме боцу ракије, па наздрави и пије, понуди све укућане и поспе ракије у бадњакову изврћену рупу. У ову рупу се сипа на бадње вече и на Божић ожица од сваког јела. Око огњишта се проспе слама, а ноћу повежу сламом и све воћке (смокве, крушке и др.), да боље роде и да не промрзну.

Ватра је на бадње вече толико силна, да се цијеле ноћи не претули; сматра се за грехоту потстакњивати ватру навече Божића или ватру запретати. Сви одрасли укућани сједе до поноћи, а онда истуре шенлук; чим сване, сви устају, и опет истуре шенлук, па обуку најљепше одијело и иду у цркву. Божић се проводи весело. Сусједи се и братсвеници полазе и свуда се чује песма и весеље.

14. Ускрс је највећи празник; тада се најљепше обуку и иду у цркву.

15. Пост. — Малисори сматрају за велики гријех омрсити се у црквом забрањено вријеме. Ускршњи пост особито држе свето и посте га строго. Малисори неће уз овај пост омрсити ни болесника; пуштиће га, да умре, а неће му дати ништа мрсно. Иако католичка црква дозвољава, да се уз ускршњи пост, осим сриједом и петком, једе месо, Малисори га неће дати ни болеснику, што им је свакако остатак из времена, док су били православне вјере.

VIII ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ

1. Тјелесне особине. — Малисори су уопште средњег и малог раста; има и великих људи. Стаса су витког и сви су, скоро без изузетка, коштуњави и мршави, са доста развијеним мишићима по рукама и ногама. Глава је средње величине, често пута малена и разна облика. Виличне и слепоочне су кости испале и јако истакнуте; чело је осредње величине и висине. Брци су мали, већином танки; густи и велики брци су ријетки случајеви. Нос је махом прав и на врху оштар, ријетко кукаст или затупаст. Рамена су нешто уздигнута, а плећа и крстине прилично уске. Трбух је увучен. Косу закидају; само се понеки старији људи бривају изнад ушију, поврх чела и остраг. Раније су Малисори бривали сву лубању, а само су имали по тјемену један чуперак косе. Стари Хоти су носили дугачке перчине и косу су тек мало подбријавали. Стаса су права и нема код њих грбавих људи. Врло су хитри, како у ходу, тако и у сваком покрету, али нијесу снажни.

Жене су обично малог раста; имаде их и средњег, а никако високог; мршаве су и махом ситна лица. Изглед им показује патње и тежак живот. Бистре су и вриједне; на њима, у главноме, стоји кућа; оне су одгајитељке и васпитатељке дјеце. Муж је често пута као гост у кући, и онда сав рад паде на жену, она за све одговара и о свему се брине. Она носи воду, дрва и све терете, иде на пазар и у млин.

Хоти су негда били виђенији и крупнији но данас, а тако и њихове жене. Као узрок тјелесној дегенерацији наводе узимање дјевојака из других племена, која нијесу онакав „фис" (сој), као што су они. Стари су Хоти приликом женидбе гледали, да се жене од виђених и честитих људи, од јунака и доброга соја, а данашњи више гледају на лепоту. Хоти сматрају себе за најлепши сој у Малесији, па и у свој Арбанији, и веле, да у другим племенима има и несоја.

Глас је и у људи и у жена врло звучан и мелодичан, јасан и оштар, да пробија ухо. При звању, довикивању и узвикивању чујете само танак и одсечан глас, који пробија на далеко. Можда је то и до склопа говорних органа, но Малисор се од дјетињства вјежба, да му је глас звучан и танак.

Малисори се носе просто и прилично нечисто; не пазе на чистоћу, а немају ни појма о њој; дјеца су им у том погледу највише занемарена. Немају појма о ма каквој помоћи у болести, шта више, неразумним давањем којекакве хране, погоршавају болест. Дјеци, која имају крвни пролив, дају куку-

рузни хлеб и силом им га гурају у уста, и ако имају доста млијека; не разумеју болест и боје се, да им дјеца не умру од глади.

Људи не утопљавају крстине и доњи трбух ни зими, него их махом држе отворене, покривене само кошуљом, док, међутим, жене их веома утопљавају цупелетом и дебелим вуненим или кожним пасом. Због тога не болују од крстобоље и хитрији су и окретнији, јер их ништа не стеза и не терети по средини стаса. Жене ово утопљавају из бојазни, да хладноћа не нашкоди дјетету у утроби.

И људи и жене спавају на тврдом простирачу; њима је доста, ако баце под собом кожух или поњаву. Покривају се лако. Љети се носе лако, а и зими се не утопљавају. Мало је људи са дубоком старошћу, због оскудне хране, напора, патњи, страдања и невоља, којима су изложени од најранијег дјетињства до смрти, нелијечења, болести и недовољне пажње према болесницима. Малисори не воде много бриге о старцима, нити се мари, да ли ће у болести остати или умријети. Ко не може да ради и привређује не треба им. Код таквог схватања смртни случајеви су чешћи и прираштај је мањи; што се у потоње вријеме јако осјећа.

2. Штедња. — Штедња је главна одлика Малисора, као и свих арбанашких племена и уопште народа, који су живјели под Турцима. Штедљиви су и у јелу, у пићу и у ношњи. Хране се оскудно. Мрс од стоке износе на пазар; што им од ухваћена новца претече, претварају у злато и слажу га. Нема Малисора, који нема по неколико наполеона или турских лира, а има их, који су у томе богати. Папирни новац нијесу никад цијенили, а данас још мање. Сребро служи као кусур и оно је највише у промету.

Меса једу само о свадби, слави и Никољу-дне. Највећа је част са госта, кад им домаћин закоље брава. Највише једу хлеба и граха, тврдог сира изметаног млијека, расоли, кртоле и купуса. Скоруп и масло продају на пазару. Мало њих спреми за зиму сухога меса. Свиње држе, али их не гоје.

3. Гостопримство. — Малисори су гостопримни и врло предусретљиви; странца примају уљудно и понашају се према њеду опрезно. Јавите ли се Малисору пријатељски, он вам се осмјехне и приступа к вама, као каквом познанику; готов је, да вам учини сваку услугу, он гледа у вама човјека, ако не већега, али ни мањега од себе. Малисор неће вам учинити никакво зло, и не треба вам се бојати никакве несреће, докле сте с њим, код њега, у његовој кући, у његовом друштву, ако ви то чим год не заслужите, ако га не увриједите, ако му се сумњиви не учините. У односима с њима треба бити искрен и поштен.

Малисори радо угосте странца; и ако му неће заклати брава, али оно, што му даду да једе, дају од свег срца, и жао им је, ако неће да једе, јер мисле, да му није нешто угодно. Радосни су, кад гост једе, као у својој кући.

Свакога, ко им дође у кућу, приме пријатељски и исто тако га испрате, шта више, поведу бригу и о његовом животу, докле изађе из његова села или племена. Ово је особина и најсиромашнијих.

4. Муж и жена. — Жена се у Малесији зове на име оца, а никако на име мужа, чему је узрок друкчији однос жене према мужу. Запажа се, да муж не смије жену злостављати, срамотити, тући, отјерати, па ни због највеће погрјешке отпустити; она је у ничему с мужем равноправна; на њу пада силан терет; увијек је запослена у свему, што подиже и одржава углед дома, мужа, братства и племена. Понека пуши дуван као и њен муж, разговара у његовом присуству и уплијеће се у озбиљан разговор, о чисто мушким и јуначким питањима и подвизима. Њено називање на име оца потиче и из личног поноса, јер она и послије удадбе остаје кћер свога оца. Можда се сматра, да се жена звањем на име мужа сувише потчињава мужу, па изгледа, као да ју је отац продао а муж купио. Жена се осјећа, да и даље припада племену, из кога је удата и више је понешена за родом но за домом.

Малисорка се и послије удадбе код оца поврађа, ако остане удовица без дјеце и престаје бити члан породице свога мужа. Иначе, док се муж с пушком у руци бори на стражи, чува и брани понос, дотле његова жена пази кућу и подиже дјецу и мужу вјерно и ваљано помаже у раду.

Муж смије истући жену само за неморалан живот и лупештину. Ухвати ли жену у забрањеном односу с другим човјеком, па убије и њу и њега, не одговара, по Лекином Закону, за крв ни својти преступника ни роду своје жене. Но, готово су непознати ови примјери, јер је морал код малисорских жена примјеран и високо цијењен.

Муж и жена се не зову по имену. Кад се зову на далеко, онда једно другог виче: „камоте, пљако“ (стари) или „пљака“ (стара)? Ако питате жену, чија је, каже се на име оца; ако је питате, за ким је удата, опет се каже на име оца и неће да спомене име свога мужа.

Малисор хоће да му је жена вјерна, да не гледа на другога, ко јој није свој, не говори много не шали, и смије или се рукама дохваћа. Примјети ли то, човек је љубоморан, и жену кињи и туче. Жена ће претпјети од мужа много, па имао или не имао разлога, и неће се пожалити ником, нити ће отићи у род, јер зна, да јој повратка не би било; а и род је не смије лако примити, јер долази у крвну заваћу с њеним мужем.

Видио сам много жена, да пуше дуван. Удовице пуше без зазора, али жене неће запушити пред мужем, а још мање, ако има још неко ту, јер то Малисори не трпе.

5. Осјећај сродства. — Осјећај братства и сродства је у Арбанији толико силан, да се далеки родови не узимају међусобно и да се родови до 15 и више пасова своје као најближи род. Хоти, племе од 500 домова, не узимају се међусобно. И остала малисорска племена подржавају то и жене се обично из других племена. Мирдите су највеће племе у сјеверној Арбанији, па се не узимају међусобно, па чак ни са Шошима и Шаљанима, са којима их веже далеко сродство, јер су, по предању, од три брата. Ово силно подржавање сродства и братствене љубави нема равнога код других народа и оно веже људе тако чврсто, да се чланови једнога великога рода сматрају као браћа и чине једну једнодушну и једноставну цјелину, готови да гину један за другога. Ово је последица патријархалног живота, у ком су људи били упућени један на другога.

Малисоре није дијелила вјера. У Грудама има повише мухамеданаца, а нешто и у Хотима и Никчима. Диношани мухамеданци, па сви Груде мухамеданске вјере из Владања, Врања, Тузи и Кодробудана, припадају барјаку грудском, па се, удружени са браћом католичке вјере, боре противу везира и Турака; мухамеданци из Груда сарађују при оправљању и повећању цркве свог племена. Промијена вјере није усколебала племенске осјећаје. Католици Хоти трпе за барјактара мухамеданца, чије је братство веома малено. Ово је доста учинило, да се Малесија сачува до данас у племенској чистоћи. И Малисори католици нијесу никад били опасни за турску власт у овим крајевима, зато власти и нијесу распиривале мржњу мухамеданаца према католицима.

О оном хотском барјактару, који се потурчио, сви Хоти причају с пијететом; не замјерају му, што је превјерио, када је својим витештвом нанио Хотима славу, и првјенство међу малисорским племенима. Он је данас легендерна личност.

Малисори знаду за својство по крви и у нужди се помажу без обзира, да ли их вјера дијели.

Братства се у Вуклима од неког доба узимају међусобно, Никчи никако и осуђују Вукле. Вукли примјећавају, да је пород бољи од оних, који су жене из других племена. Има људи, који немају дјеце, и много жале за тим. Малисори више воле имати мушку но женску дјецу. Неплодност браку неки приписују божјој вољи, а многи мисле, да је то посљедица мађија, које им је неко подметнуо.

Малисори се својакају и са свима далеким и далеко исељеним родовима, па су им готови притећи у помоћ или их позвати у помоћ. Због силног осјећаја братства дјевојка не може однијети очинство у мираз. Ко би дозволио, да му кћер однесе мираз, тај би штетио интересе братства и племена.

6. Шала. — Малисори воле и умију се шалити, највише млади људи на скуповима и ноћним сједницама. Свака је шала пуна хумора и увијек је пропраћа грохотан смијех. У шали но долази до озбиљности, наивна је и не вријеђа понос. И њихове игре служе, да се изазове шала и смијех. Ко се у шали љути, таквога избјегавају, а за Малисора је казна, кад га други не примају у друштво, јер не могу један без другога. И њихове пјесме изазивају смијех; у припијевању се шаљиво задиркива овај или онај, а увијек се рече нешто, што ће остале расположити, а онога ипак неће увриједити. Шале се само људи међусобно, а не и са женама.

7. Поштење. — За Малисора је грдна срамота бити лупеж или шпијун; овакви су људи срамотни и презрени. Поштење се цијени високо. Ничије се поштење не потцјењује, ничије јунаштво не омаловажава; а свакоме се рече истина, у колико она приличи нечијем чојству или јунаштву. Добар се глас цијени много, па се људи утркују, да стеку поштено име. То Малисора гони, да чини и чини нешто, што личи на самопрегорење и што га одликује од других.

Лупежа је у Малесији веома мало. Ријетки су људи, који ће разбити и оплијенити кућу, украсти вола или коња; нема људи, којима је крађа занат за издржавање. И што има лупештине све су оне ситне природе. Остало је у причи, да је неки Ник Смаили из Прелвуцај био опасан лупеж, од кога није могло ништа утећи. Сви су га Хоти мрзели и гонили. Њега је најпослије убио Ђон Љуни Дедвукај, чиме је племе веома задужио.

Хоти се пријатно сјећају онога доба, кад у Малесији није било крађе и када је стока и дању и ноћу била без чобана, па се нико није плашио, да ће ма ко украсти брава. Страх од племенске казне, која је у овоме случају била немилосрдна, чинила је да људи не краду.

Шпијуне гледају још горе: Ко би прошпијао какав племенски уговор или ма што, чиме се кваре интереси племена, а што се има тајити, тај би прошао горе од издајника. Шпијун каља себе и своје, па ма раније имао великих заслуга.

Много се полаже на дату ријеч; задата се ријеч држи чврсто и свето. Например: ако неко тражи краткоречни зајам, добиће га, ако даде поштену ријеч, да ће га повратити на уречени дан; и повјереник ће у овом случају радије дати главу, него ли не одржати ријеч. Често пута се овакав зајам даје и без признанице, свједока, јемаца и интереса. Преваре су у овом случају ријетке.

Морал је код жена на висини. Готово су непознати случајеви трудноће код дјевојака и удовица. Деси ли се такав случај, жена нема „образа" међу својима и бјежи далеко обично у Скадар, и никад се више не поврати к својима. Кад би се повратила или ишчекала, да се опороди у своме племену, морала би казати преступника, и овај би онда свој гријех платио главом, а она би била протјерана или у толикој

мјери злостављана и презрена, да би се сама уклонила или ријешила живота.

8. Побожност. — Малисори иду радо у цркву на молитву. Нема недјеље и празника, кад се неће слећи код цркве повећа маса људи и жена. Ја сам присуствовао у Селцима једној миси на отвореном пољу (црква је била изгорјела) и примјетио сам, да су за вријеме молитве били озбиљни и смјерни, тихо шапутаху молитве и с попом милозвучно пјеваху молитве на арбанашком језику. Људи су сједјели с једне, а жене с друге стране. Жене су скромније и бојажљивије; ниједна не мрда, побожно се крсте и моле, па тихо шапућу и пјевају. Старији људи и жене, а више жене но људи, донесу бројанице, намотају их на прсте, и, уздижући руку к небу, моле се Богу. Малисори носе пушке, и када иду у цркву, но неће их никад унијети унутра, него их оставе пред црквом. Но у Малесији нема праве побожности, њихова је побожност притворна, они прибјегавају цркви и молитви, да би се искупили од неког гријеха, али се не обећавају, да неће и даље гријешити.

Свештеници имају јак утицај на њих. Малисори приступају своме попу с љубављу, поштовањем и повјерењем и љубе га у руку; долазе код попа на савјетовање и договор, и попови их примају радо; на тај начин они могу успјешније вршити своју религиозно моралну и политичку мисију; нико као поп не може утицати на њихово душевно расположење и на умиривање духова. Свештеници су много допринијели, да ова дивљачна племена добију нешто благородства и питомости.

Цркве су у Малесији необично лијепе и дивно украшена здања, а тако и парохијски домови. Папска Столица је подигла ове храмове. Љепота цркава утиче на душевни преображај Малисора; она им подстиче вољу, да радије и чешће иду у цркву, па да се с већом вјером и љубављу моле Богу.

Малисори дају своме свештенику годишње по багаш кукуруза или пшенице, руно вуне, а ко има више од 20 оваца, даје му и један „дановник" сира (што се једног дана помузе и усири) и о Св. Николи плеће меса. Малисори држе подушја умрлима, и мало је дана, када свештеници не држе заупокојне мисе. Осим парохијског стана уз цркву, сваки поп има добар комад земље за обрађивање. Ово је обично црквена земља, коју су поједини људи приложили цркви.

Свештеници су понајвише успијевали, да споразумно с главарима од племена одрже ред и мир, да се завађени измире, да се многа невина крв не пролије.

5. Сујевјерје. — Малисори вјерују у виле, вјештице, врагове, тенчеве, и особито у вјетрогоње (арбан. „драгоне") и мисле, да имају велику моћ. Кад духају јаки вјетрови и кад се вријеме замути, кад силно грми и пада јак пљусак, мисле се, да се вјетрогоње отимају о род и стоку. Многи понесу на

Цвијети у цркву гранчица ловорике и маслине, да их поп благослови, и то се чува у кући преко цијеле године. Кад јако грми или духа силан вјетар, онда ће женска запалити мало благословене ловорике и избацити кроз прозор, говорећи, „дај, Боже, да добије наш драгон." Хоти вјерују, да они увијек имају свог „драгона," који је од свих најјачи и увијек уграби најбољи дио.

Од гробља се ноћу јако боје и ноћу нико не иде радо у гробље. Боје се од злих духова, који могу, по њиховом вјеровању, да човјеку нашкоде, да му узму памет.

За вјештице се мисли, да једу малу дјецу. Прије 20 година једна жена из Враке обиједи неке жене, да су вјештице. Од ових је једна била из Рапше. Кад дознаду то, њен муж и син, свуку је голу, па је привежу за ражањ и поставе међу двјема ватрама; дуго су је тако мучили и присиљивали, да призна; мучили су је крвнички, али она није признала ништа и једва је од силних пекотина остала жива.

Уочи запоста великих поста неке жене вежу узлове на концу и свакој жени, на коју сумњају, да је вјештица, намијене по један узао. Сјутрадан, на чисти понедјељак, гледају пажљиво, га ли има у којем узлу длака. Нађе ли се случајно у којем узлу длака, вјерује се, да је вјештица она жена, којој је узао намијењен.

Вјерују у судбину. По њихову увјерењу, ништа се човјеку не може десити, што му није суђено на рођењу. Вјерују и у неке тајанствене силе. Близу цркве у Кастратима постојао је један стари бријест, својина неког Кастрата. Сви су га држали као свето дрво, у које неби нико дирнуо; сваки је вјеровао, да би се ономе, ко би га почео сјећи, догодило неко зло. Поп знајући за ову предрасуду, па хотећи да докаже људима несмисленост њихова вјеровања и страха, затражи од власника, да му прода ово дрво. Пошто га је купио, позове радника, да га сијече, али овај није хтио за живу главу. Онда је поп узео секиру и први почео сјећи, и кад су видјели, да се попу не догоди никакво зло, прискоче му у помоћ и посјеку дрво.

10. Бистрина. — Памћење је код Малисора јако развијено. Мало је њих, који не знаду причати о најдаљој прошлости својој. Сваки знаде све племенске обичаје; зна, шта ваља, шта не ваља; зна, шта му наноси пошту, шта срамоту; зна, да брани своју част и да цијени туђу. Малисор је врло пажљив; с пажњом слуша, што му неко прича, па то памти и препричава. Врло су разговорни и воле, да се прича о прошлости и садашњости, о витештву о себи и другима. У причи не лажу; што су видјели, рећи ће непристрасно, што су чули, причају вјерно. Један другом не упада у ријеч и што се уљудно предусретају. Прилично су уске памети; не предвиђају догађаје, и појединци и масе улазе у неки посао без много

размишљања, па ма тај посао био судбоносан; живе о прошлости; не мисле много на будућност. Појединца често пута загрије и понека ситница, да падне у ватру, масе могу и појединци покренути. Маса се поводи за човјеком од повјерења, и такав је човјек понекад вуче за својим интересом. Недостаје им хладно расуђивање. Међу Малисорима није било никада истакнутих мислилаца и људи јаке и широке памети, који би њихову бујицу обуздали и навели на прави пут. За то је у потхватима Малисора било лутања.

Малисор има слаб појам о свијету. Он зна за Црну Гору, с којом су Малисори били у сталном додиру. Чули су са Србију, Румунију и Грчку, против којих су неки од њих ратовали уз турску војску. Турска је за њих највећа сила на свијету; султан је једини цар свијета. О Италији су дознали од папских агената, а тако и о Аустрији. Малисори не воде много бриге о свијету; њих бије тешка брига о животу, па изгледају као изгладнели вуци. Скучени погледи на свијет огледају се у њиховом животу и раду; не иду никад даље из своје уже отаџбине и држе, да није нигде боље но код њих. Арбанија је за њих центар свијета. Арбанас не би мијењао себе ни за кога на свијету; он се прецјењује, јер своје особине више уважава од других.

Традиција је створила Арбанаса онаквим, какав је данас; традиција и данас води и њим управља; душа је његова чисти израз његове прошлости, легендарних и стварних јунака. Традиције, које су дале данашњи организам Малисора, Малисори и данас слиједе и вјерују, да оне једино воде к добру и срећи. Обичаји, примљени на подлози овог вјеровања, учврстили су се толико, да их ниједно покољење није кадро измијенити.

У Малесији нема школа. Писмени Малисори се могу избројати на прсте; њих су попови научили приватно читању и писању. С неповјерењем гледају на школе и учење.

Малисорке су разговорне. Кад је нешто питате, говори непрестано. У причи су искрене, простодушне и чине такав утисак, да им морате вјеровати, ако хоће да вас у нечему увјери, да их сажаљевате, ако вам се нешто жале, да им симпатишете, ако хоће да вас угосте, да вам се удворе.

Код малисорске се дјеце запажа бистрина и доброта. Чим се јавите некојем дјетету и запитате га нешто, одмах без затезања и страха, одговара уљудно; затражите ли какву услугу, стави вам се на расположење. Ако оно пролази мимо вас, учтиво се склања с пута и назива Бога. Деца на шалу одговарају шалом, и то врло бистро, умјесно и брзо. Кад се питају озбиљно, одговарају паметно и смишљено. Многа дјеца знају набројати сва села свог племена, па чак и сва села суседног племена и показати у ком се правцу налази свако село. Поред бистрине дјеца имају речитости, отворености, памети, и слободног понашања, са странцем се брзо среде. Код Малисора постоји обичај, да се у кући прича о свему и свачему, да узме учешће у причи и старо и младо, и мушко и женско. На тај се начин развија бистрина, памћење, дар говора, размишљање и расуђивање.

11. Саможивост и неповјерљивост. — Малисори су сувише саможиви. У претераном себичлуку отишли су тако далеко, да никога не сматрају за добротвора; себе прецјењују, а друге потцјењују; удружили би се са сваким и против свакога, само ако имају у томе личне добити. Опазе ли, да неко наноси штету племену, једном дијелу племена или појединцима, готови су, да се на тога баце и да у највећој јарости изврше грозну освету; у том случају пале куће, плијене стоку, гоне робље, убијају рањене, мртвима и рањенима откидају носеве, бркове, руке, језик, ваде очи итд. Малисор у освети нема граница и мјере; њему није доста извршити освету у равној мјери; он ће је, ако само може, учинити, да је већа и страшнија од оне, коју је неко њему учинио. Мрзи ли некога, мрзи му и кућу, и чељад, и земљу, и стоку и све, па и стопу и пут куда иде. С таквим се не жели срести, а и сретне ли се, готов је на свађу, ако га онај и попријеко погледа. Воли ли некога, воли све, што је његово; осветиће и псето његово. У љубави немају граница.

Махом су неповјерљиви. На странце гледају подозриво. Ма како му се показивали пријатељи, он вам ипак не вјерује; неће вам се никад искрено исповједати. Малисори су увијек нагињали онамо, гдје су имали више користи. Не желе, да ма ко загази дубље у њихове крајеве, ни у најбољој намјери.

Неповјерење и саможивост су узрок, што Малисори још живе примитивним животом. На измјену душевних особина и материјалне културе могла је утицати близина Тузи, Зете и нарочито Подгорица због својих великих пазарних дана, када се скупља свет из свих крајева Црне Горе, Брда и Малесије.

Малисор умије, да се улагива, умиљава ономе, од кога има користи или страха. Ако мора некоме прићи, да га услужи, па му то не иде од срца, он прилази са усиљеним осмијехом, здрави се и жели, да брзо оде даље; пође ли даље, он му честита пут и радује се, што се опростио. Осим тога, он је дволичан. Опасан је, кад господари, и кад робује. Као роб пузи и улагује се, па вара и вреба згодну прилику, да се освети. Злопамтљив је, па ће да се свети десете године. Није великодушан; кад му крвник падне шака, искали своју пакосну душу.

Љубав према себи и своме, а мржња према туђину и туђинштини главна је одлика Малисора. Малисор воли себе, своју кућу, земљу, планину и завичај; задовољство са оним, што има, са сиромаштином и тешким животом, још више појачава ову љубав. За то је он срастао за камен, на коме се родио и на коме живи. Залуду му туђин нуди бољи и угод-

нији живот и пријатељску руку, он све одбија, јер му не вјерује. То је учинило, те су Малисори све до данас остали уоквирени, недоступни и повучени.

Сва малисорска племена и скоро сва племена сјеверна Арбаније имају исте психичке особине. Узрок овој психичкој цјелини лежи у истом начину живота, у сличним земљишним приликама, а понајвише у заједничким невољама и патњама, у заједничким интересима и истим околностима, у којима су живјели и развијали се. Сва су ова племена била упућена једно на друго.

Превртљивост и несталност је општа карактеристика Арбанаса; то потиче из уског појимања својих интереса, из страха пред јачом силом и из поткупљивости, која им је својствена.

12. Самопоуздање. — Код Малисора влада самопоуздање; они прецјењују своје способности. За њих је чудна појава, да неко са стране, кога они не трпе нити га желе, долази к њима, да им учини услугу. У ратовима са Млечићима, Аустријанцима и другим противу Турака, били су увек преварени и остављени; то је оставило на њиховој души тежак и немио траг. То их је научило, да се само надају у себе, а никад у никога са стране, и да своју судбину вежу са онима, који пате као и они.

Малисор увеличава своју моћ; он је у својим очима силан; за њега нема ништа немогуће; он се брзо и лако рјешава на разна озбиљна предузећа, јер вјерује, да он може све учинити. За сваки се посао брзо и силно одушевљава, прихвати га с вољом и уложи сву снагу, да га изврши. Деси ли му се каква тешка препрека, особито ненадна незгода, коју није кадар лако савладати, он запне свом снагом, да пробије напријед. Савлада ли препону, јури напријед и у заносу руши све нове препреке; не савлада ли прву препреку, он брзо клоне, постане малодушан, изгуби морал и тргне се натраг, напушта посао и не обзире се на то, да ли ће му то донијети штете или користи, срамоте или поштења. У сваком тежем послу недостаје им истрајност и постојанство.

Пушка му је највећа узданица; кад носи пушку и с њом 30—50 фишека, не боји се никога и сигуран је да му нико не смије ударити, а удари ли му, да ће се одбранити. Сваки мисли, да је његово племе најбоље, најстарије и најљепши сој. Малисори држе себе за најљепши фис.

13. Понос. — Образ и понос код Арбанаса имају највећу улогу; ово се цијени више од живота. Ко се осрамоти неким непоштеним дјелом, презрен је; ко се истакне неким витешким подвигом, цијењен је. За то су код њих честа убијства из освете. Живот без поштења нема смисла и Арбанас се за то свети па ма коме, кад и гдје. Ако не може убити крвника, убиће његову својту или и најдаљег племеника. Ако је напр. Црногорац убио Арбанаса, својта убјеног убиће ма којег Црногорца. То осветнику подиже његов углед у очима племена; он је поносан, што се осветио.

Када је Малисор у невољи, неће се непријатељу пожалити. Ако га непријатељ мучи, он трпи и неће јаукнути, а издануће. И Арбанас је поносан у најтежем часу; ако мре, мре јуначки и пред пушком и на вјешалима, и неће да покаже страха или жалости за животом, но стоји укочено као звијер и са страшним изгледом презрења очекује посљедни час. Он вјерује, да само тако побјеђује непријатеља и зна, да ће се причати о њему као о јунаку. Кукавица је у њиховим очима сваки онај, ко се трза и плаши. Мекуштво презиру; меки је живот Арбанасима непознат. Природа их је научила, да су чврсти и поносни.

Понос племена лежи Малисору на срцу као и сопствени понос; за част племена се гине, као и за своју. О подвизима племена прича се са усхићењем, а прича се харно и о витештву појединих људи; млађи се питају херојством старијих и одушевљавају се за јуначан посао.

У сјеверној Арбанији нема јако истакнутих људи, који су управљали судбином племена и у које су људи гледали као у врховне господаре. Појединци се нијесу могли ни истаћи нити узвисити над душом племена и владати њоме. Овдје је душа племена била силна, и њој су се сви покоравали, а племенски главари били су само извршиоци воље племенске душе; племеници су се покоравали тој души, а не носиоцу њену. Ова душа, строго ограничена и од предака наслијеђена, била је веома моћна, да поставља границе вољи појединаца и да масу упућује оним током, који одговарају њеним интересима. У племенима са тако развијеном племенском душом нијесу се могли истаћи поједини нижи карактери, још мање преузети власт, приграбити водство, завладати душом племена и пренијети је на себе. Племена сјеверне Арбаније се с тога и граниче са варварством; код њих не влада разум, но осјећања; њима не управља мозак но надражаји.

Пушка је Малисору све на свијету; има ли пушку, има свега и не помишља на глад и немаштину. Он би за пушку дао све, а ако је још лијепо извезена, па ако добро погађа, дао би и потоњи залогај. Малисор је с пушком јунак, а без ње је неурачунљив; па се у њој огледа; она је његова душа и дика. Та навика је узрок њиховом нераду, па и сиромаштини, узрок је њиховој разузданости.

Малисор много гледа на то, да га ко не прекори; у страху од пријекора он ће се изложити смрти. Приликом бјегства Хота испред навале Куча 1919. г., један је Хот водио мазгу и наједанпут се обрео непријатељу на згодној мети. Јасно му је било, да му је смрт сигурна; да је пустио мазгу, могао је се сакрити и умаћи, али се поплашио од пријекора, ако остави

мазгу, па ју је погнао неком странпутицом и погинуо. Осим страха од пријекора он је хтио и да се похвали, како му је бастало умаћи с мазгом.

Малисор воли, да се похвали, да се истакне ма чиме, па и што нема вриједности; за то ће он рескирати, да учини неку будалаштину; он ће се, напр., уставити да страшном мјесту, да са мртва коња одере опанке, па да се послије похвали, да њему баста учинити нешто, што не баста другоме. Малисори иду у овом натјецању понекад тако далеко, да гину за ништа, за лудост и бесмислицу, која убија цијену правом јунаштву и пожртвовању.

Малисори држе вјеру чврсто. Малени дио мухамеданске вјере, барјактарска кућа у Хотима и војводска у Никчима, није имао утицаја на остале, па ни на најближи род. Једанпут је Мустафа-паша, скадарски везир, позвао у Скадар Муч Јусуфи Гилдедај из Никчи и наговарао га, да се потурчи; кад се овај није слакомио на сва његова обећања, везир је наредио, да га муче, а кад није помогло ни то, наредио је, да му посјеку главу.

Арбанас не трпи, да га суд свети; за њега вриједи правило: ко се не може осветити сâм, не вриједи ни да живи. Судска освета није за њега никаква задовољштина; он ће радије опростити крв, него да га суд свети, и тада себи изгледа великодушан; свети ли га суд, стиди се, јер се на њега не гледа као на јунака. Срамота је претрпјети нанешену увриједу; срамота је убити на беси, а највећа би срамота за Малисора била, да му неко одведе жену. Ко се не би осветио за ову срамоту, придјели би му преслицу.

Образ је Арбанасу светиња, а под тим се појмом подразумева све, што чини част његову имену, што му подиже понос, што доноси лијеп глас његову имену. Он се чува, да се дирне туђег образа; он поштује туђу част, а своју цијени и не даје, да се ко такне у њу, такне ли се, он се лаћа пушке и свети увријеђени понос. Човјек без поноса је презрен и не смије нигдје подићи свој глас. За то Малисор мре за образ, а за то и не дира у туђу част.

14. Осјетљивост. — Арбанаси су врло осјетљиви; и ситница их понекâд љути, да су готови на свађу. Не трпе увриједе; не трпе, ни да их ко попријеко погледа; не трпе неправду, насиље, зулум и др. У праштању ових увриједа нема великодушности; за овакве се увриједе свете, а освета се састоји једино у убиству. Код њих нема ударац за ударац; код њих нема свађа, да се људи потуку шакама, моткама, камењем. Иза ударца шаком, каменом или ма чиме, сљедује убиство. Малисор ће радије убити но ударити, радије ће опростити крв но ударац и нанешену срамоту.

Срамота је за вјереника, ако га остави вјереница. У томе случају вјереник шиље добре људе, да моле њена оца, да дјевојку склони на брак; не пристане ли, онда тражи да њен отац или брат јемчи, да се неће никад удати. Деси ли се, да се дјевојка доцније удаде, њен је први вјереник тиме осрамоћен, макар био и ожењен, па тражи од њена рода крв и једина му је задовољштина, ако убије најближу њену својту. У потоње вријеме попови су дошли на једну добру мисао, па моле момка, кога је дјевојка оставила, да дјевојци дозволи удадбу.

Малисори су врло хитри и окретни; међусобно се љубе и помажу; једнодушни су и у злу и у добру; радо се удружују у путу и на раду; скупљају се на сједнике и скупове, па се шале, играју, озбиљно разговарају и савјетују. И ако су осјетљиви до крајњих граница, али ипак нема код њих оне суровости која их карактерише као разбојнике, какве их обично представљају они, који их не познају. И ако им је спољашњост груба, душа им није у тој мј ри сурова; понашање им је дивљачно, али није неуљудно. Малисор умије бити добар, уљудан, услужан, а ако му се такнете у част, заборавља на све пристојности према вама, па ма ко ви били, и за ситницу која му крњи углед, па би могао бити прекорен, готов је на смрт.

Малисор не трпи ни рђаву ријеч; он плане као ватра, па не разбира средства, којима ће прибавити задовољштину. Та одлика чини, да се људи у инату не изазивају. Малисор уз пушку не носи ништа, чиме би се у освети могао послужити, за то и пуца на противника. Он се код пушке неће прихватити за камен или дрво, а срамота је и пушком ударити. За Малисора је срамота не имати пушку, а још већа срамота код пушке добити срамоту, а не осветити је.

Сматра се за увриједу, да се неко са стране усели међу њих. Срамота је купити имање у другом селу и населити се на њему, а ништа поштеније не чини ни онај, који продаде имање некоме из другог и разнородног села, па га још досели на то им ње. Не трпе, да се странци увукују међу њих, јер држе, да се тако руши њихова крвна заједница. Морална је дужност свакога Малисора, да своје имање прода само најближој својти, а морална је дужност свакога са стране, да се не намеће за купца. Ријетки су случајеви, да се неко усуди учинити противно овоме, осим у случају, да то дозволи својта онога, који продаје имање. Та појава је, између осталих, сачувала јединство племена и крвну чистину, и у строго одређене границе не смије нико такнути. Странац се нерадо гледа и стварају му се прилике, да му омрзне имање, а онога, који је радије продао странцу но своjему, макар и за скупље новце, сматрају за небрата. Радије ће се имање продати своjему но даљњему, и своjему ће дати увијек јефтиније. Много

се држи до тога, да се братска крв са пресељењем не подијели; исељеници, макар били далеко, одржавају везе са својим братсвом, и ни вријеме ни даљина не може их разбратствити. Да би ова веза била тјешња и трајнија, исељеник често пута остави браћи комуне, дио у води, гувну итд.

Ако је појединцу, братсву или племену остала срамота неосвећена, нерадо се прича о томе, а кад се прича, пече их то, као да је јуче било. Људи нерадо причају о свему ономе, што убија углед и понос племена, а не трпе, ни да ко други прича о томе. Малисор хоће, да је сва њихова прошлост свијетла и без пјеге, и та их особина гони, да непријатне слике из прошлости крију или им дају другу, љепшу форму.

Малисор прихвати пушку, кад наврши 15. или 16. годину. Кад отац купи сину пушку, рећи ће му: „Ево ти, сине, пушка и била ти срећна! Чувај се, да се под њом не осрамотиш, да је ко с тебе жива не понесе". Велика је срамота за онога, коме неко отме пушку; та је увриједа слична оној, кад неко некоме одведе жену или му код њега убије пријатеља. Отету пушку Малисор свети, као и мртву главу.

Срамота је за Малисора, да му неко пољуби жену или кћер; дознаде ли за то, свети се пушком; не освети ли се, нити је јунак, нити је човјек. Срамота је за онога, коме се украде во или коњ, па му га не баста наплатити од лупежа. Ако неко избије туђе дијете, да тиме нанесе срамоту дјетињем оцу, отац свети увриједу убијством, иначе остаје презрен и срамотан. Јунак је, који увријеђену част пере пушком. Частољубиви су до крајности, па не трпе ништа, што их вријеђа. Он зна, шта га чега, ако убије човјека; зна, да ће страдати и он и његова породица; зна, да га то може стати главе или живота некојег његовог сродника, — али ипак за саму ријеч „лажеш" убија.

У потоње вријеме Малисори почињу осјећати, да је убијање гријех, макар се и имало разлога за то. Ово је посљедица учења њихових попова. Имаде и таквих злочинаца, који, по учињеном убијству, долазе код свога попа, па му се исповиједају, признаду гријех и грижу савјести и моле за опроштење.

Претјерана осјетљивост и бојазан од срамоте, гони Малисора, да увијек носи пушку. На моје питање, зашто носи пушку, кад није дужан крв, одговорио ми је један из Вукли: „може се десити, да се са мном упути неки мој пријатељ, који је дужан крв, и да га ко убије код мене; онда га ја морам светити, иначе ми не би било повратка код куће". За Малисора је срамота не заштитити онога, који с њим путује, а кукавичлук је не осветити га, ако погине.

Од свих Малисора Клименте су најмирнији, беса им је тврда и воле миран живот; живе осредње, али пазе на достојанство, да га не окаљају. Од свих Климената Вукли су опет најдоброћуднији и најсталоженији; Никчи су најпаметнији. Вукли добро посјећавају цркву и међусобно се слажу и љубе, а главари из Никчи увијек љепше и паметније говоре на скуповима. Због тога су им ове особине и придате. Груде се истичу истиношћу и гостопримством; они су најкултурнији од свих Малисора; на то је утицало сусједство Подгорице.

15. Јунаштво. — За Малисора је највећа част бити јунак; а прави јунак је сваки онај, ко не напада другоме на част, а своју брани с пушком у руци и за њу гине и убија. Јунаштво се цијени више свега, па је прави јунак уважен и поштован. Јунак је и онај, који је напастан, па друге напада, вријеђа, свађа се, није добар на беси и не поштује туђу част, али такав нема поштовања. Пљачкаши и лупежи су срамотни људи, за то је тих људи мало међу Арбанасима.

Малисор је срастао уз пушку, па је никад не оставља; куд год пође, носи је собом; носи је и у цркву; кад иде, носи је о рамену или завргнуту преко оба рамена, па се дичи њоме, а кад сједи, држи је преко крила. Пушка му је увијек пуна; сматра за увједу, ако му неко отвори пушку, да види, је ли пуна. Не трпи, да неко помишља, е он носи празну пушку. Ако му је случајно потрефила празна, толико се раздражи, да је готов пуцати на онога. Ни ноћу се не раздваја од ње; прислони је уз главу и готова му је за сваку потребу. Пушку цијени према глави, а фишеци су им скупи.

Малисору је најмилија забава гађање у биљегу. Добар се стријелац цијени и постаје завидан и хоран. То је особина за сваког Малисора једна од најпотребнијих, за то се много упражњавају у гађању и фишеци се за тај посао не штеде. Гађање у биљегу почиње од ране младости и траје до дубоке старости. Малисори су уопште добри стријелци. Гдје се састану два или више њих, гдје се саберу на скуповима, свадбама, славама, стрижњи оваца, у путу итд. само пуцају у биљег. У гађању учествују сви; за онога, ко се устеже, мисли се, да штеди фишеке или их нема, а то је срамота, коју неће нико да понесе.

Није поштен јунак онај, који убија људе, који му не дугују крв. Не сматра се за срамоту убити из засједе, ако се чини освета. Прави је јунак и онај, који се одликује у борби, па донесе непријатељску главу, уграби барјак или оружје. А највећи је јунак онај, који својим херојством и самопрегорењем учини ријетко јунаштво, који подиже углед његова братства или племена. Таквога сви хвале и покољења га спомињу. Такав је био, напримјер, онај Хот, који је због необичног јунаштва добио од султана барјак и подигао Хотима углед, да су их увијек држали првим племеном по јунаштву.

Јунаштво је осветити се, а кукавичлук је побјећи из борбе. Барјактари су носиоци највећег војничког знамења, па према томе имају бити оличени јунаци; за то се барјактари утркују, да буду први и достојни

јактара племе може свргнути; за свргнуће узму иницијативу његови братсвеници, и свргнуће се изврши на племенском скупу, гдје се наименује други барјактар од његова братства. Барјактарство је најзавиднији положај, и на барјак, који носи слапчина, људи гледају завидно; уз таквога се барјактара налазе у борби најбољи јунаци, да с њега украбе барјак, ако он побјегне, или да му га отму, ако му га не баста унијети у борбу. Дешава се, да у томе случају неки чувени јунак отме барјак, па појури с њим напријед. Погине ли барјактар, барјак остане ономе, ко га први уграби. За то се уз барјактара налазе најближи његови рођаци. У некој борби с Црногорцима један барјактар кастратски остави барјак од страха и онда га је уграбио други и одржао га, и њему је барјак остао у наслеђе. Од онога, ко уграби барјак, несмије га нико тражити, јер би га онај бранио на смрт. Ако се деси, да неко из дргог племена уграби барјак, и у том случају барјак остаје ономе, ко га је уграбио. Плани у племену Пуљти имали су барјак; барјактар је у једној борби с Црногорцима оставио барјак, који је зграбио и одржао неки Шаљанин, и Плани су отада под барјаком потомства оног Шаљанина. Ово је срамота за цијело племе, за то се барјактари утркују, да буду први, да не нанесу срамоту себи и својима.

Прави су јунаци најугледнији људи; њих цијене и поштују, свуда су први; њихова се ријеч радо слуша; имају утицаја на друге и сви им се радо покоравају. У јунака се гледа као у каквог изабраника; у њега се угледају, њему подражавају. Јунаци предњаче у борбама, а и на зборовима се њима даје прва ријеч. Јунаштво се цијени од најстаријег доба. Ако је нека породица од старине јуначна, племе јој предаје радо своју судбину у руке. Јунаке славе, пјевају их пјесмама и уз гусле.

Ђорђе Кастриот је легендарни јунак арбанашки, кога спомињу и у причи и у пјесми; он служи као идол јунаштва; на њега се и данас угледају; помисао на њега и његова јуначка дјела надражује их, опија и баца у ватру. Прича о Кастриоту, преко кога су прошли вјекови, испреплетана је разним варијацијама, и свако племе слави овог народног јунака на своју руку. Кастриот је за Арбанасе, што и Марко Краљевић за Србе; он их је опијао јунаштвом, он их и данас опија. Кастриот је понос Арбаније. Осим тога, свако племе има и посебних јунака из старије и новије прошлости, на које се Малисори угледају. Но сви они ишчезавају пред именом великог народног јунака, који је водио најистрајнију борбу за слободу Арбаније, који је својим витештвом задобио Арбанији угледно име, који је оставио Арбанасима у наслеђе један необично лијеп и свијетао примјер јунаштва.

Које братство има више јунака, оно је боље; које племе има јуначнију прошлост, оно је истакнутије. Срби су, нарочито Црногорци, у очима Арбанаса силни јунаци, за то су Срби за њих велик и силан народ.

И ако Малисори немају пречишћен појам о јунаштву, ипак по неки пут имају правилно мјерило за оцјену јунаштва. Никче сматрају за најчеститије јунаке, јер ће они при освети да убију самог убијцу, а никако његову својту.

И Малисорке су храбре и чврсте воље; оне прате мужа, брата, сина у борби, а иду с њима и за њима, па се дешавало, да с њима дијеле муку и у шанчевима. Око 1868. г. потукли су се Затрепчани и Хоти око планине Ћемера. Затрепчанима притеку у помоћ Кучи и потуку Хоте. Неки Паљак Смаили, чувени хотски јунак, држао се у шанцу најдуже и најпослије је погинуо. Код њега је била његова жена, и када је погинуо и када ге је један Затрепчанин посјекао; код њега остала све док је се свршила борба, па га је онда понијела и закопала. Хоти причају о својој жени с похвалом и хвале њено витештво.

Малисори су издржљиви, пуни снаге, не подају се лако, трпљиво сносе највеће биједе. И кад их непријатељ прегази и куће им попали, опет вјерују, да је њихов завичај непобједан; за то су истрајни, непокорни и жилави. Међу Малисорима нема људи слапчина и кукавица, а ако се понегдје деси неки неваљалац, његов се кукавичлук губи међу многима енергичним и јаким.

Код Малисора се запажа силна воља за проширење, исељавање, захватање што већих земљишних просторија. Снажну вољу за проширење стално је пратила необична смјелост. Иницијативу за освајања и присвајања људи су налазили у својој средини, у својој потреби, у начину живота, у души својој, која је тежила к надмоћности и изласку на све могуће привредне стране. Клименте су у овоме показали највећу енергију, па су се једном спустили до Пештери, а појединачно до Босне, Шумадије, Сријема и Пећи. И остала племена, у тежњи да изађу из ужих граница, изгонила су странце, потискивали сусједе, посиједали испражњена или унеколико расељена мјеста; тако су изашла у плодна поља, травне планине или богато приморје. Многа су се околна племена под овим снажним притиском подавала и помицала. Тако се Хоти и Груде спустише у Зетско Поље, Кастрати у поље до језера, а Клименте и Шкреље до Јадранског Мора.

16. Сигурност. — У Малесији нема онолико несигурности, колико се представља; нема онолико убијстава, разбојника и лупежа, колико се чује и прича. Малисори су веома екстремни, кад их неко увриједи и осрамоти, и онда падају у крајност. Иначе су, иако на око сурови, у души благи и добри. Ако му странац дође у кућу на преноћиште, Малисор га прими пријатељски и угости као најмилијег пријатеља; питаће га само, одакле је. Не само да странцу у Ма-

лесији не пријети опасност, него он је сигуран своме животу, докле је у кући неког Малисора и докле дође у друго село. Малисор ће испратити госта од куће јавно, да сељани виде, и сваки зна, да би га овај светио, кад би се његовом госту десило нешто рђаво или га ко убио. Кад би неко опљачкао странца у своме селу, осрамотио би тиме и себе и своје братство, јер би доказао, да је на беси лош и непоштен; а опљачка ли га у туђем селу, онда пада на крв, јер је осрамотио село, у ком је учинио пљачку. Сматра се за особиту част братства или села, кад се човјек у њему осјећа сигуран. У Малесији нема сигурности само за онога, који је некоме дужан крв; овакав има ограничено кретање и живи изван свога племена.

Малисор је опасан за противника, кад се осјети јачи од њега; кад он загосподари над непријатељем, онда је дивљ, бијесан и суров. Над противником се свети без милости и онда личи на звијера, који растрза своју жртву. Осјети ли Малисор јачу снагу и страх, буде ли пригњечен од противника, он пузи, улагује се, удвара, мањи је од мрава, а покоран и понизан као потоњи роб. Малисор је страшан за непријатеља, који му грози или који му је већ направио неко зло, а за остале не само што није опасан, него им се намеће као пријатељ. Најгоре је то, што се Малисори свете и на најдаљу својту. С те стране влада највећа несигурност. Између Црногораца и Малисора пало је много мртвих глава, које Малисори памте и осветили би их, кад би им се за то указала згодна прилика.

17. Појам о слободи, завичају и отаџбини. — Арбанас зна само за личну, па онда за племенску слободу, за слободу свога фиса, своје махале; свога барјака. Лична његова слобода састоји се у слободном вршењу ћефа и личних прохтјева, у освети, у домаћем начину живота, у организацији и судству, у слободи кретања и реда, неодвисно од ма какве централне веће власти. О некој широј слободи он нема појма, а нема га за то, што је његова шира домовина неорганизована, од старине исцијепана, и за то, што је свако племе, на основу унутрашње организације, упућено најприје на само себе. Арбанас не може да појми, да му ма ко има право ускратити, да учини нешто, што је њему по ћуди; то право он не даје никоме. Кад би неко добио то право над њиме, он би био лишен личне слободе, а то би за њега значило, што и смрт. Он не може да појми, да је дужан некоме давати рачуна за своја дјела. Он је самом себи господар, и не трпи, да му ико узурпира то право. Давање арача сматрају као врсту потчињености некој вишој власти, и за то су, кад год су Турци покушали, да од њих узму арач, дизали буне и одупирали се оружјем. Ништа није идеалније за Арбанасе, него се борити против некога, ко би покушао, да их потчини.

Малисори се не одушевљавају за слободу Арбаније, а још мање за цјелокупност Турске. Они се енергично боре за слободу племенску; најприје се ангажује свако племе за одржање посебне слободе, па онда сва племена заједно за заједничку слободу. Овај сепаратизам потиче понајвише отуда, што су скадарски везири, па и сами султани, настојали, да се слога међу племенима сјеверне Арбаније поколеба, да би тако њихов отпор био слабији. Малисори би били потпуно задовољни, кад се не би дирало у њихову сопствену ствар, макар сва остала Арбанија пропала. Овај је егоизам, у многоме потпомогнут географским положајем, јер Проклетије дијеле Малесију од остале Арбаније, због чега је њена веза са Арбанијом била отежана, а понекад и немогућа. Овај је себичлук посљедица и уских погледа на свијет и слабог националног осјећања, нејасне и незнатне традиције и поцијепаности, која није дозвољавала, да се у Арбанији истакне једно племе, око кога би се остала племена груписала. Бриге о свакодневном животу на дају Малисорима, да воде бригу о Арбанасима, као народу, нити да се развије код њих језгро вишег народног осјећања. Код Малисора нема правог патриотизма, јер он и не зна за отаџбину; све што ради, ради инстиктивно, без размишљања; дужност према племену ушла је сваком појединцу у крв, и сваки је врши механички. Посебни се интереси стављају испред општих; опште свијести нема, за то и немају одређеног појма о отаџбини, о народности.

Појам о завичају је јак; он је толико силан, да се равња са појмом куће. Завичајем он сматра крај, у ком се родио и живи, у коме се слободно креће и где се налази све оно, што он назива својим. Завичај је шира његова кућа, у којој живи сродно му становништво, с којим му је судбина везана, с којим дијели зло и добро. Све, што захватају међе његова завичаја, њему је блиско и мило, срасло с његовом душом, и он воли све то, јер му све то указује саучешће, љубав и помоћ. У границама завичаја не може да нађе уточиште нико ко му учини неко зло.

У границама завичаја Арбанаси су власни да чине, шта хоће, и нико се не смије мијешати у њихове унутрашње послове. Граница завичаја их штити од свакога, она их дијели од других племена и она је за њих светиња као и кућни праг. Пријеђе ли ко границу завичаја насилно, сви устају као један човјек у одбрану свог завичаја, и један пуцањ пушке и један поклич усколеба све племе, и све, што носи пушку, устаје на оружје.

Малисори знаду за сва племена сјеверне Арбаније; они су с њима имали некада неку врсту савеза, напримјер, за вријеме Тургут-пашина напада, али не сматрају за никакву потребу, да своје интересе вежу за њихове интересе. Појам о држави за њих је непознет; држава им не даје никакве заштите, шта

више, она крњи њихову слободу, за то се и не одушевљавају за државу и њено јединство. Малисори се не одушевљавају за ствар других племена, ако нијесу и њихови интереси угрожени, а још мање се интересују за средњу и јужну Арбанију. Судбина овог дијела Арбаније њих се не тиче; његове патње немају одјека код Малисора и никаква их сила не би дигла из равнодушности, ако није у питању и њихова судбина.

Патријархални живот у Малесији и сјеверној Арбанији могао се одржати за то, што су ова племена била недоступна свакој култури; становништво је било остављено самом себи, а било је веома снажно и тијелом и душом, па је у току вјекова створило разне идеје, својствене само њему, и обогатило се разним моралним осјећајима, које су и данас својина његове душе и главни покретач. Малисори су се развијали душевно на сасвим самосталној основи.

18. Још неке карактерне црте. — Малисори имају особине динарских Срба: осјетљиви су, много полажу на понос, инстиктивни су и бистри, сујевјерни, енергични, весели, шаљиви, пргави, напрасити, хитри у мислима, увијек плаховити, гостопримни, много полажу на задату ријеч, самољубиви су и много им је стало до своје личности, памтљиви су, нарочито памте породичне традиције; јунаци су, добри говорници и причалице; нијесу подругљиви и ситничари; не оговарају другога; површно схваћају ствари; често не виде важне чињенице, које су саставни дио њихова живота; не мисле о узроцима, а на посљедице ријетко помишљају; без предомишљаја улазе у разне, па и вратоломне акције, живот им је прост, за бољи живот не знаду; немају моћи за размишљање о животу. Ово су све посљедице необичне напраситости и плаховитости, која код Малисора долази до врхунца и саможивости; и та психичка особина, непраћена даровитошћу и моралном јачином, која је типична код свих горштака, наводи људе на лутања, странпутице, безглавност, силно прецјењивање себе и потцјењивање других.

Осјећај саосјећања је јако развијен код Малисора. Они жале несрећу сродника и сусједних племена, па с болом у души причају о њој; са усхићењем говоре о нечијој пожртвованости. Но и ако осјећају туђи бол, ипак ни код људи ни код жена неће око засузити, а само за умрлим братом или најближом својтом заплакаће. Осјећајност, која доводи до суза, за Малисора је срамота. Морал ових људи је суров и чврст као стијена. Ријетки су типови, који у жалости засузе, а сматра се за особито јак морал, ако отац не заплаче за умрлим или погинулим сином. И човјек и жена поносе се, кад су тврда срца, да не заплачу за својом дјецом.

Малисори много полажу на то, да се о њима и за живога и послије смрти лијепо прича. Та их особина често гони у смрт и радо умиру, с увјерењем, да ће га племе славити и уз гусле пјевати. Малисору је мило, да га неко хвали у очима, а нијесу ријетки случајеви и самохвалисања. Ништа Малисору не ласка, као спијевање јуначких подвига. Дирне ли му се вјешто у осјетљиву жицу. Малисор се сав занесе и изгуби хладнокрвност. Осјећање влада над разумом, за то им је смисао за живот слабо развијен, а за то је и поглед на свијет туп и неправилан.

Малисор се одушевљава лако и брзо и без размишљања приступа неком послу, али исто тако брзо и клоне, ако се испријечи каква тешка несавладљива препона. То је особина свих пријеких плаховитих типова. Тај психички појав код Малисора је главни узрок, да се лако не скреће са досадашњег начина живота, јер свака промјена тражи врјемена и труда, а Малисори хоће да све сврше пријеко, брзо и насилно, па макар како, и често пута имају од тога више штете но користи. Они нијесу за неки истрајан рад; што не могу одмах свршити и чему не могу одмах крај сагледати, тога се лаћају радо, а ако се прихвате, не дотерају до краја. Њихове су борбе биле увијек кратке, а у дужим, од непријатеља смишљеним борбама, увијек су брзо клонули и изгубили морал за даљу борбу. Ово најбоље илуструје борбе са Тургут-пашом, када су се Малисори одушевљено прихватили оружја, у одбрану угрожених својих права, па су брзо клонули. У борби је Малисор као плаха ријека, која, усљед киша, набуја; ако гони непријатеља, гони га бјесомучно уз вику, дерњаву и пуцање, а ако бјежи, бјежи као звијер, не обзире се на непријатеља, не чује се, куда промиче, и зауставља се далеко, гдје је сигуран, да га непријатељ неће гонити; он бјежи, да унесе главу, а не обзире се на никог свог, па ни на онога, коме би требала његова помоћ. И тада га не би нико нагнао на нову борбу; изгуби ли једанпут морал, не прибира се лако; падне ли у страх и очајање не освешћује се за дуго, нити му се повраћа ново одушевљење.

Малисор је трпељив до крајности; трпи зиму и глад, голотињу и босотињу; трпи труд и муку; невољу трпи као нико, ако она долази од Бога, од природних узрока и прилика; ако је у нужди, нећете то на њему познати, јер то сматра за срамоту; с малим је задовољан, а за великим богаством не тежи, а и не умије до њега доћи; нијесу спекуланти и не служе се преваром.

РЕГИСТАР

ЗА МАЛЕСИЈУ

Алијај, село у Кастратима 25
Али Суји, предак Врата 64
Амат Клмен, предак Климената 61–64
Америка 118
Анас, браство у Вуклима 26 35 63
Андрија, православни свештеник 1416 г. у Коплику 21
Анемали, предео 69
Арапи, народ 68
Арза, село у Хотима 18 24 25 28 33 98
Арханђел Михаило, (арбан. Ш Мили) црквина у Диноши 17
Аустрија 136 138
Афис-паша 111
Ацовићи, браство у Тузи 30; село у Грудама 24 31
Ашти, село код Скадра 72

Бабовишта, село у Крајини 71
Балез, градина 14 15 18 21 78
Балзај, место 6
Балијаши, браство у Зети 69
Балканско полуострво, 14
Бан Груда, предак Лулђуровића 48
Бан Кећи, предак Бонкећа 55
Бар, варош 21 58 78 116
Барбалуша, село код Скадра 72
барјак, племе 103
барјактар, старешина племена 82–84 87–92 94 95 98 143
Барлај, брдо и село у Хотима 7 28 29 33
Барловићи, браство у Хотима 25
Бац Сокол, првак из Груда 110
Беришдоли, планина у Вуклима 8
Бериши (Беришићи), браство у Грудама 47 49 50 54 86 90
Берова, планина 44
Бес Тафили, барјактар турски 54
Бетак, планина 6
Бећ Јусо, предак Карошевића 48
Беч, варош 112
Бијели Поток, село код Тиране 62 65
Бијело Поље, варош 20
Бискалзи, село код Драча 20
Бишт, в. Биштан
Биштнат Јежидоли, планина 44
Бјежгази, планина у Рапши 42
Бјелика е Намун, планина 44
Бјелич, планина 5 9
Бјешка Намун, планина 7
Бјешка Никчит, планина 7
Бјешк Тналт (Горња Планина), у Селцима 127
Бога, део плем. Климента 6 7 10 24 26 28 29 35 45 62 63 79 82 87 90 91 102
Богве, планина 8
Богдан, православни свештеник у Коплику 21
Бого, предак Бога 61–63
Богородица Св. 26 126 128
Божај, село у Хотима 25 33
Божић, празник 128
Божњаци, старо српско племе у Малесији 19
Бојана, река 73 76 78
Бајза Кастратит, Доњи Кастрати 25
Бојини, браство у Грудама 48 52
Бољевићи, браство у Зети 69
Бонкећи, браство у Затријепчу 55 56 59
Босна, земља 45 65 71 73 110 145
Бошњаци, становници Босне 73
браг броинит, ублина 30
Брада, планина 65
Братила, брдо у Хотима 8 16 21 31 32 60
Братоножићи, племе 77
Братоша, село у Кастратима 25 28 29
Брда, део Црне Горе 5 73
Брђани, становници Брда 5
Брегасори (Бријежани), насеља више Скадра 72
Брегвиза, село у Грудама 48

Брег Лекче, планина 44
Брег Мати, предео око реке Маће 41 68
Брегуј Тана, брдо 6
Бржета, село у Шкрељама 25 26 29
Брића, село у Хотима 8 24 25 28 29 32 33 56 57 98 115
Бријежани, в. Брегасори
Броја, село у Никчима 6 26 27 35 37 61 107
Брохај, браство у Кастратима 90
Будач, планина у Никчима 8 48
Будва, варош 68
Будиши, село у Кастратима 25
бузи, бадњак 128
Буз Ујa, село близу Скадарског Језера 9 90
Бујај, браство у Селцима 35 63 87
Буковић, планина у Трабојину 6 8 21 28 32 34 42 56 60
Булец, планина 8
Бумче, прабаба Климената 61
Буниште, планина 44
бурнат, бурмут 122
Буфк, планина 7
Бушат, село код Скадра 72
Бушатлија Мустафа-паша, скадар. везир 90
Биштан (Бишт), Место у Климентама 18 61

Вајуш, планина, 43
Вана, село у Климентама 26 27 35
Васо, предак Васојевића, 55 60
Васојевићи, племе, 43 44 55 56 60 65 73 77 83 84 95 109
Ват Ника, барјактар у Никчима, 90
Ватникај, село у Хотима, 24 28 32 33
Везирова Брада, планина, 65
Велечика, планина 8
Велики Дечићи, брдо, 6
Велипој, село код Скадра 68
Велипоље, у Кучима 44 66
Веneранда Св., 127 128
Венштi Ђакут, један виноград у Пашкали, 19
Видин, варош 57 110
Визитор, планина 44
Вила, планина 5
Вила Голиш, планина 44
Витлејемска Ноћ, 14
Витоја, село у Хотима 13 14 25 28 32
Вишеград, варошица 10
Владње, село 22 24 50 53 57 132
војвода, старешина племена 82 85 86 87 88 92
Војна, место у Диноши 51
Врака, село код Скадра 9 76 96 135
Врак Пресја, место у Пашкали 19
Врањ, село 24 32 49 53 57 111 132
Врањски Бургови 19
Власи, старо становништво у Малесији 73 75 76
Врата, браство у Селцима 26 34 35 63 64
Врат Усени, предак Врата 64
Врета, село у Шкрељама 25
Врита, браство у Шкрељама 72
Врмоша, село у Климентама 12 26 27 38 43 44 50 51 65 66 67 99 127
Врмошани, становници Врмоше 127
Врта Тафили, барјактар тушки 54
Врујела, (в. Урела) 9 10
Вука, предак Силиштевића 48
Вукаљска Цијевна, в. Цем Вуклит
Вукдедај, браство у Никчима 26 35 63 87
Вукли, део племена Климената 7 8 9 12 24 26–29 35 37 41 43 44 45 62 63 64 79 80 87 90 107 126 128 132 142
Вукпагај, село у Кастратима 25
Вуксагељићи, браство у Грудама 47
Вуксадедај, браство у Вуклима 26 35 63 65 87 91
Вуксадедај Ђон Уци, барјактар из Вукли 7
Вуксалекићи, село у Хотима 8 13 14 15 16 18 24 25 28 29 31 33 36 38 57
Вуксан Гељa, предак Вуксагељића 47–52
Вуксателовићи, браство у Хотима 58
Вуктилај, браство у Селцима 35 63 79
Вулај, село у Грудама 24 31 48
Вуле, предак Вукла 61–64
Вулани, земљиште у Вуксалекићима 13
Вусањи, браство код Гусиња 9 65 83 95
Вуцо, предак Вуцока 47 48
Вуцоки, браство у Грудама 48
Вучин Гељa, предак Вучина 48
Вучине, браство у Грудама 48
Вушмачај, браство у Селцима 35 63

Гајчај (Гојич), в. Гојчај
Гаш Руши, предак Бериша 49
Гељ Ђони, предак Вуксагељића 48
Гељина Шкала, место у Пикали 48 52
Гилдедај, браство у Никчима 26 35 63 69 87 90 140
Гил Ђека, предак Бериша 49
Гиља Ујк, барјактар селачки 67
Гили Пропоши, барјактар у Селцима 91
главар, старешина племена 85 92 98
Главица, у Грудама 13
глобар, пандур 92
Гобаја, махала у Селцима 26 34
Годиње, село у Црногорском Приморју 69
Гоздјен, браство у Трабојину 56 87
Гојич, в. Гајчај
Гојчај (Гајчај) браство у Трабојину 60 87
Гојчевићи (Гојчај), браство у Хотима 25 32 33
Голиши, планина 7
Голуб, планина 7
Голубовци, село у Зети 50
Голупи, планина у Вуклима 8
гон, мера од 60 корака 119
Горај, село у Кастратима 25
Горња Планина, 99 127
Горња Рапша, село 115
Горњаци, браство у Цеклину 63 64
Горњи Кастрати, део племена Кастрата 7 24 25 70
Горњи Трабојин, село 115
Гоца, село у Хотима 25
Грабом, село у Вукчима 5 6 8 12 26 27 35 46 61 107 109
Градескије, село у Шкрељама 25
Градац, село у Кастратима 6 14 17 18 21 25
Градина (в. Калаја Хотит) 14 15 18 47
Грамчи, село у Хотима 7
Гребен, планина 44 99 128
Греча, брдо 8
Грзоит с Вуксалекај, чесма на Буковићу 33
Гриж, село 96
Грик, планина 6
Грика, село у Хотима 25
Грика Лунит, село код Скадра 41
Грими, в. Гримовићи
Гримовићи (Грими), браство у Грудама 17 48 86
Грлат, планина у Вуклима 7 8
Грнчар, планина 44
Грот, село 44
Гропа Зец, село у Климентама 26 27 35
Гропа Мојанит, планина 66
Груде, племе у Малесији 3–149
Груд Сума, предак Вуксагељића 48
Грчка 89 109 136
Гурзи, село у Брегиати 41 68
Гусињац Али-паша 65
Гусиње, варошица 5 9 12 20 41 42 44 45 65 66 69 78 83 95
Гусињци, становници Гусиња 109

Дабановићи, браство у Црмници 69
Дајчи, село у Хотима 25
Дакај, браство у Шкали 25 33
дановник, количина сира што се једног дана помузе и усири 134
Дацај, браство у Хотима 25 33
Дедај, село у Шкрељама 25
Дедвукај, в. Дедвуковићи
Дедвуковићи (Дедвукај), браство у Хотима 25 133
Дед Грими, предак Гримовића 48 86
Дедколај, браство у Селцима 35 63
Дедли, предак Кастрата 70
Делај, браство у Никчима 26 35 63 69
Дели Мета, барјактар Луцђоновића 58
Дем, браство 107
Децај, браство у Тузи 30
Дечићи, брдо у Грудама 6 8 10 15 16 19 30 31 32 53 54 111 112
Дибра, предео 95
Динара, планина 7
Диноша, село у Грудама 5 8 13 15 17 22 24 28 30 36 41 48 50–53
Диношани, становници Диноше 86 132
Диоклеја (Дукља), римска варош 14 15 18
Диригљати, село на Бојани 76
Дита е Зојс, Св. Богородица 128
дитер, мера за површину земљишта 118
Дјевица Марија Св. 25
дјевојачки колач, позив на свадбу 69
Добреце, браство у Ливарима 71
Добри До, планина код Рожаја 44
Добрија, село у Климентама 26 27 34
Доде, браство у Мирдитима 101
Дока, предак Ђолевића 48 50 51
Долеци, брдо у Хотима 8 16 21 60
Доња Рапша, део Рапше 33 115
Доњи Кастрати, део племена Кастрата 7 24 25 28 70
Доњи Трабојин, село 115
драгон, вјетрогоња 134 135
Драч, варош 20 62 67 70 72 73 104
Дрекај, браство у Хотима 25 33
Дрекале, предак Куча 70 71
Дрекаловићи, браство у Кучима 92

Дрепа, место у Зети 17
Дрец Мартини, предак Бериша 49
Дрешај, в. Дрешовићи
Дрешовићи, браство у Тузи 30
Дрешовићи (Дрешај), село у Хотима 5 8 13 25 28 32 57
Дрина, река 73
Друме, село у Хотима 24
Дубина, планина 7
Дубрава, долина у Хотима 7 16 21 35 60
дувак, покривач на лицу младином 51 114
Дукађин, арбанашко племе 20 96 101 112
Дукља, в. Диоклеја
Дукљан, римски цар 15
Дунав, река 26 41 70
Дуцај, село у Шкрељама 25 28
Душа, предак браства Душовића 25
Душај (Душовићи), браство у Трабојину 56 87
Душан, цар српски 21
Душовићи (Душај), браство у Хотима 25 32 33

Ђаковица, варош 5 67 68 69 70 112
Ђарпен, планина у Вуклима 7 8
Ђек Мири, предак Бериша 49
Ђел Гила, барјактар у Никчима 90
Ђелевик, брдо у Хотима 6 8 32 112
Ђелевићи, браство у Хотима 25
Ђен Љуњаши, предак Вуксаседаја 64
Ђето Ђека, барјактар у Селцима 91
Ђец, браство у Вуклима 26 35 63
Ђолевићи, браство у Грудама 48
Ђонај, в. Ђоновић
Ђоновић, браство у Трабојину 56 87
Ђоновић (Ђонај), браство у Селцима 26 34 35 63 86
Ђон Сума, предак Груда 48 49 50 54
Ђорђе Кастриота, 78 124 144
Ђурај, место у Коплику 17
Ђуро, православни протопоп у Коплику 1416 г. 21
Ђутеза, брдо у Хотима 8
Ђутец, градина у Хотима 18

Елпош, село у Вуклима 26 27 35
Ерза, планина у Рапши 42

Жабљак, варош 30

Загора, село у Шкрељама 25 26
Задрима, предео испод Скадра 57 72 96
Затрепчани, становници Затријепча 52–56 59 65 109 126 145
Затријебач, предео 5 6 8 17 42 52 55 56 61 111 115
Зек Ђека, предак Вуксаседаја 64
Зелетин, планина 43 44
Зета, предео око Зете 12 17 18 19 22 23 30 60 69 73 78 137
Зетски Пут 78
Зетско Поље 5 6 8 10 11 19 29 30 43 57 64 73 76 78 145
Зећани, становници Зете 53 117
Зеф Лека, предак Гримовића 48
Зоја, Св. Богородица 126
зоја шпија, газдарица куће 80
зот шпијет, газда од куће 80

Иванај, в. Ивановић
Ивановић (Иванај), село у Кастратима 25 28 29
Иван Св. 25
Ивз, в. Ивеза
Ивеза (Ивз), предак Ивезића 47 48
Ивезићи (Ивзику), браство у Грудама 47 48 49 50 90 110
Ивзику, в. Ивезићи
Илири, преци Арбанаса 14
Илтен, Латин 79
Италија 62 136
Ишма, село ниже Скадра 68
иштен, Хришћанин 79

Јавор, село у Климентама 26 27 34 44 99
Јагода, брдо у Хотима 7 21 32 33 60
Јадранско Море 70 72 145
Јадранско Приморје 72
Јакопа, брдо у Хотима 7 8
Јама, планина у Никчима 8
Јасенова, село у Климентама 26 27 34
Једрене, варош 89
Јежидол, планина 44 66
Јелеја, планина у Вуклима 8
Јеран, село у Кастратима 25
Јеринино Брдо, в. Маја Јерини
јетимче, сироче 124
Јешница, планина 8 42 44 99
Јован-дан 126 128
Југомир, планина 6 8
Јун Вули, предак Вукла 64
Јунчевић, в. Јунћ
Јунћ (Јунчевићи), браство у Брићама 56 58 87

Кавури, старо српско становништво у Малесији 14 16 18
Калаја Хотит (Градина), градина 14
Калдрум, брдо 17
Калтурк, у Хотима 13
Калуђеровићи, браство у Зети 69
Калца, село у Никчима 26 27 35
Каљај, село у Грудама 24 31
Каменица, село код Скадра 9 76
канун, судско решење 99
Канун Леке Дукађина 93
Капа Бројс, планина у Рапши 6 9 42 43
капе, удри 19
Карадаглић, предак Палевића 54
Кара-Махмут-паша, скадарски везир 72
Карошевићи, браство у Диноши 48
Кастар, предак Затретчана 55
Кастрат, чесма у Кучима 71
Кастрати, арбанашко племе у Малесији 3–149
Кастратски Вирови, вирови на Скадарском Језеру 6 8 10 15
Кастратско Поље, 6 9 57
Катун, Горњи Кастрати 25
катунит, село 23
кварат, мера за дужину 119
Кери Брајим, барјактар тушки 54
Кећа Зека, предак Вуксаседаја 64
Кећан Алија, предак Врата 64
Кећо, предак Хота 55
Кећујис, планина 8
Киша е оре, црквина у Стојећи 17
Клачина, земљиште 51
Климент Св., слава плем. Климената 126
Клименте (Клмени), племе 3–149
Клмен Амати, предак Климената 61–64
Клмени, племе Клименте 61
кнет, баруштина 73
Кодра Аљис, место у Вуклима 62
Кодра Кећи, брдо у Грудама 8 13 32
Кодра Колит, брдо 6
Кодра Рихане, брдо у Хотима 32
Кодробудани, село 5 8 24 32 53 132
Кожња, село у Вуклима 9 26 27 35
Кожња Никчит, планина 7
Козми, планина у Вуклима 8
Кокарић, село код Скадра 72
Кол Зефи, предак Гримовића 48
Колцегај, село у Хотима 25 33
Ком, планина 5 7 43 66
Копита, брдо 6
Коплик, село код Скадра 6 9 10 12 17 18 21 72 78 90 96
Коплук, планина 7
Коприштит, планина у Вуклима 8 9 43
Космач, село код Скадра 72
Косово, поље 109 124
Коћи, део Хота 59
Коћи, село у Кучима 68
Крајина, предео испод Скадарског Језера 13 69 71
Краснићи, племе 55 56
Красо, предак Краснића 55
Кревеница, извор код Тузи 9 10 31 33 60 79
крен, главар 88
Кроја, варош 20
крок, корак 119
Крони Ђурит, извор на Кртеци 35
Крони Штогут, вода на Буковицу 33
Кропа, село у Климентима 99
Кртеца, планина у Климентима 7 27 34 35 102
Крчаник, планина 7
Кукел Гела, предак Груда 51
Кукли, село код Скадра 72
Курец, село у Грудама 6 24 28 31 48
Курујиге, брдо 6
Кућишта, место у Грудама 13 15 16 21 60
Кучи, племе 6 7 42 43 44 49 51 53 54 59 60 61 65–71 73 74 77 84 92 102 109 112 126 139 145
Кучка Корита, земљиште у Кучима 59
Кучка Крајина, 59
Кучкиња, жена из Куча 68
Куша (Фуша), поље и село у Хотима 8 10 14 25 28 29 33 57
Кшева, село у Грудама 24 31

Лазар, кнез српски 124
Лазар (Лаздро), предак Хота 55
Лаздро, в. Лазар
Лајћ, браство у Трабојину 87
Лајчит с Хотит, село у Хотима 60
Лајчовић, в. Љајћ
Лан Турку, барјактар у Никчима 90
Латини, стари становници у Малесији 18
Лека, предак бравства у Селцима 61–64
Лека Дукађин, предак Дукађина 96
Лекин Закон, 92 96–98 131
Лекићи, село у Каријини 72
Лек Мараши, предак Гримовића 48
Лелчај, браство у Селцима 35 63

Лепушта, планина 43
Лесај, село у Хотима 25
Ливари, село у Крајини 71
Ливоли, планина 8
Лим, река 65 67
Липовица, планина 44
Liceni Kastratit, в. Кастратски Вирови
Liceni Hotit, в. Хотски Вирови
Лишај, брдо изнад Пикале 30
Ловћен, планина 60
Ловушница, планина у Вуклима 8
Лоја, село у Шкрељама 25
Лопари, село у Фундини 61
Лофка, планина 1 7; село у Грудама 24 28 29 30 48
Лплош, село у Куши 33
Лплуши, брдо 6
Лугуфикут, село у Хотима 25
Лулђуровићи, бравство у Грудама 48
Лулешпепај, село у Хотима 6 25 33
Лутово, предео 66
Луца Ник, предак Луцђоновића 58
Луцђонај (Луцђоновићи), бравство у Куши 33 58 89 110
Луцђоновићи, в. Луцђонај
Љајћ (Лајчовић), братство у Бриђама 56
Љеш, варош 5 89
Љеши, бравство у Никчима 43
Љошка Љуц, предак Врата 64
Љубица, село код Скадра 9
Љуботињ, село у Ријечкој Нахији 54 55
Љуљаш Прела, предак Вуксадедаја 64
Љуни, презиме 133
Љустет, планина 6
Љуца Мехмед, предак Љуцђоновића 58 89
Љуш Лани, барјактар у Никчима 90

Маја Балезит, брдо 14
Маја Јерини (Јеринино Брдо), брдо 15
Маја Капс, брдо 8
Маја Неаполит, брдо у Кастратима 18
Маја Никчит, планина 7
Маја Пејис, Планина у Вуклима 8
Маја Пштјерс, брдо у Рапши 33
Маја Рабс, планина 6
Маја Сонс, брдо у Хотима 32
Маја Стрникут, брдо 8
Маја Сурц, брдо 8
Маја Харамаис, брдо у Хотима 7
Маја Хелм, брдо у Хотима 8
Маја Шкроз, планина 44
Маја Шникут, планина 7 9
Мала Азија 86
Мала Мрка, брдо 19
Мали Барбалушит, брдо 73
Мали Дечићи, брдо 6
Мали Какаричит, брдо 73
Мали Ренцит, планина 72
Malcija Maze, (срп. Велика Брда), Малесија 5
Малци, брдо 6
Мамај, село у Хотима 25
Манастир Архангела Михаила, у Призрену 21
Мараш Деди, предак Гримовића 48
Марк Ивз, предак Ивезића 48
Марков-дан, слава Кастрата 25 126
Марко Краљевић 124 144
Мартин Ника, предак Никовића 48
Мартиновићи, бравство код Гусиња 65
Мартин Св. 24
Маршаин, место 18
Масавет, изворни део Цем Вуклита 9
Мата, предео 95
Матагужани, старо српско племе у Малесији 19
Матагужи, место у Зети 19 55
махала, бравство 23 24 25 81 82 84
Махмудбеговићи, бравство у Пећи 65
Мачај, бравство у Селцима 87
Мач Ђели, барјактар у Вуклима 91
Мађарска, држава 68
Машај, село у Хотима 13
Медова, пристаниште 78
Мек Сефери, предак Карошевића 48
Меркот, предак Затрепчана 55
Мернаћај, бравство у Селцима 35 63
Метех, планина 44 99
Метохија, предео 45 67 78
Меховићи, бравство у Милешима 102 103
Мијатовићи, братство у Зети 69
Милешц, село у Грудама 8 9 16 24 28 30 52 53 102
Милешки Поток 5 9 10
Миљанов Марко 67
Мирдити, племе 72 95 101 112 126 132
Мири Ујк, предак Бериша 49
Мирковићи, бравство у Зети 69
Митров-дан 49
Митровица, варош 109 112
Михај, село у Хотима 25
Михољ-дан 126
Млечићи 20 21 78 138
Мљаце, место у Зети 19

могиле, стара гробља 13
Мојан, планина 44 66 99 127 128
Монголи, народ 23
Морача, предео и река 30 66
Морачани, становници Мораче 66
Мрек, брдо и село у Климентама 8 19 26 27 28 29 34 38 44 99
Мрковићи, бравство у Паштровићима 69
Мужечка, село у Затријепчу 52
Муља Рец, барјактар 89
Мустафа-пашин Устанак 109 140
Муча Мурат, барјактар тушки 54

Набом, село у Хотима 24 25 33
Насеља, део плем. Груда 24 30
Неапољ, варош 18
Нершкамја е Дугодошит, планина 44
Ник, предак Никовића 47 48
Никђонај, бравство у Селцима 24 33 35 63
Никићи, бравство у Коћима 68 69
Никмартинај (Никмартини), бравство у Селцима 35 45 63 79 87 90 91
Никовићи, бравство у Грудама 47 48 86
Никола, краљ црногорски 111
Николић, место у Хотима 16 21 60
Никољ-дан 26 64 69 125 126 130 134
Никољ-црква, у Зети 22 50
Никпепај, бравство у Рапши 80
Никпрегај, село у Хотима 25
Никчи, део плем. Климената 7 8 9 24 26–29 35 43 44 45 62 63 69 79 80 82 83 87 90 126 128 132 140 142 143
Никшић, варош 30 48
Нилај, место у Вуклима 62
Нил Гаши, предак Бериша 49
Ниле, предак Никча 61–63
Ницај, бравство у Хотима 25 32 33
Новшићи, бравство код Гусиња 65
Ногза, предак Синишта 48
Нреут, брдо у Хотима 7
Нуцовићи, в. Нуцуловићи
Нуцуловићи (Нуцовићи), бравство у Коћима 68 69

Његуши, племе 89

Озринићи, племе 55 56 60
Озро, предак Озринића 55 59
Омербожовића Куће 5 51
Оногошт, звала се некад варош Никшић 14
Орахово, предак у Кучима 49 59 66 67 68
Осојна, село у Климентама 12 26 27 28 29 24 44 99
Оштрић, село у Климентама 26 27 34

Павле, предак Палевића 54 55
Паја Мризе, планина у Вуклима 8
Пајовићи, бравство у Коћима 68 69
Пак Ника, предак Селчана 68
Пал Гела, предак Груда 48 51
Палевићи, бравство у Тузима 54 55
Паљак Смаили, хотски јунак 145
Папска Столица 78 134
Пач Марко, барјактар Бериша 50
паш, растегљај 119
Пашкала, село у Грудама 19 24 28 31 48 51
Паштровићи, племе 69
Пегај, село у Кастратима 25
Пелај, бравство у Кастратима 70
Пепај, бравство у Селцима 26 34
Пеп Љума, предак Карошевића 48
Пепуран, село у Хотима 25
Перачићи, бравство у Годињама 69
Перковићи, бравство у Грудама 86
Перовићи, бравство у Црмници 69
Петар и Павле Св. 25
Петка Св. 69
Петров-дан 99 127
Петровић, бравство у Кастратима 70
Петровићи, бравство у Фундини 74
Пећ, варош 20 41 65 68 112 145
Пец Кика, предак Брата 64
Пештера, предео 20 41 45 65 69 145
Пикола, село у Грудама 13 16 17 24 29 30 48 52
Пиља, село у Кастратима 25
Пипери, племе 55 56 59 60 63 64 73 77 83
Пипо, предак Пипера 55
Пјетровић, село у Кастратима 25
Пјетрошана, село у Кастратима 6 25
Плав, варош 5 20 45 60 65 66 68 69 78
Плани, бравство у плем. Пуљти 6 144
Планица, брдашце у Грудама 15 30 112
Плас, место у Бриђама 57
плач, дан жаљење умрлог 117
Плочица, место у Дрешовићима 5 32
Плуми Прек, барјактар у Селцима 91
пљако(а), стари (а) 131
Подгорица, варош 10 12 21 30 31 47 52 54 67 86 94 102 108 110 137 143
Подгоричани, становници Подгорице 54
Појата, село у Климентама 26 27 34
пољубити, заволети 114

Поник, планина 44
Попадија, планина 43
Поповићи, браство у Црмници 69
Порђел, место 7
Пастриба, арбанашко племе код Скадра 5 96
Поток од Кожње, тече у Цијевну 9
Поток од Рапше, тече у р. Цијевну 9
Поток од Старе, улева се у Хумско Блато 10
потпруг, део самара 121
Потхум, село у Хотима 11 25 28 32 36 110
пре, сеци 29
Прекај, село у Хотима 24 28 32 33
Прека Луца, предак Гримовића 86
Преколовићи, бравство у Хотима 58
Прелвуцај, браство у Хотима 25 32 33 133
Прељ Вуксани, предак Вукседедаја 64 91
Према Ник, барјактар у Боги 90
Пренкај, село у Хотима 7 24
Пренк Гила, предак Бериша 49
Прент Вуксани, предак Ивезића 48
Пренц Вуксани, барјактар грудски 90
Прескама, село у Климентама 26 27 34
Прецај, село у Боги 26 90
Призрен, варош 21 70 78
Принчета Гиљ, предак Гримовића 86
Прифтај, предак Бериша 49
Прифти, село у Грудама 13 16 17 24 28 29 49 52
Приштина, варош 109
пробатим, побратим 30
Прокиња, брдо 5
Проклетије, планина 5 6 10 12 27 43 44 65 67 70 76 78 108 145
Прани Сат (Сухи Поток) 6 10 71
Протош Ника, барјактар у Селцима 91
прошпијати, шпијунирати 133
Пуљти, племе 5 48 144
Пштера, планина у Рапши 42

Рабјен, браства у Селцима 63
Радатина, махала у Селцима 26 34 35; планина 44
Радеци, чувар у Скорању 32
Радикјунч, планина 44
Раза, село у Хотима 25
Раковићи, браство у Зети 69
Ранца, село код Скадра 6 90
Рапша, село у Хотима 7 9 12 24 28 29 33 34 42 46 47 56 60 80 81 82 83 87 89 98 135
Рапшани, становници Рапше 34
Рапшица, у Хотима 6 7
Раховица, село у Никчима 26 27 35
Рашовићи, браство у Кучима 102 103
Реџај, браство у Селцима 35 63
Ржанички Мост 5 16
Рибница, река 22
Ријечка Нахија 54
Ријола, место 6
Римљани, старо становништво Малесије 18 31 32
Ровца, племе 66
Рогаљ, место 16
Рожај, варошица 44
Рожајци, становници Рожаја 44
ромача, мера за дужину 149
Ругово, варошица 20 43 60
Руговци, становници Ругова 44 65
Рудине, земљиште у Скорању 32 60
Румунија, држава 109 136
Руц, брдо у Климентама 8
Руш Пали, предак Бериша 49

Сава, река 45 65 70
Сава Св. 17
Самобор, градина у Хотима 13 14 15 18 32 47
Сарати, браство у Љуботињу 54
Св. Никола (Шин Кол), село код Скадра 41
Селачка Цијевна, в. Цем Селцит
Селе, предак Селчана 61–63
Селишта, село у Грудама 5 24 28 29 48
Селца, део и село у Климентама 7 8 12 24 26 27 29 34 35 38 41 45 61–64 67 68 79 82 90 91 92 95 99 126 134
Селца, село у Црмници 69 71 87
Селчани, становници Селца 38 43 44 45 63 66 68 90 99 109 127 128
Серћи, село у Кастратима 6
сетенција, пресуда 92 99
Сефер Алија, предак Карошевића 48
Сеферџе, планина 128
Сиништевићи, в. Синишти
Синишти, браство у Грудама 48
Сјеница, варош 45 65
Скадар, варош 3 5 9 12 14 18 20 21 23 31 34 41 45–51 54 57 58 65 66 69 72 73 76 78 79 82 84–87 89 90 92 101 102 108–112 116 140
Скадарска Малесија 5 6 110
Скадарско Приморје 41 45 67 68 69 73 99
Скадарско Језеро 5 8 9 10 11 15 27 29 32 57 72
Скадарско Поље 25 29
Скадрани, становници Скадра 89 126
Скорањ, село у Хотима 13 24 25 28 29 32 33
Скорањи, браство у Тузи 30
Словени, народ 16
Смиљевица, планина 44
Смудирога, планина 44 66
Сокол, брдо 8
Сокол, предак Соколовића 48
Соколовићи, мухамеданско браство у Скадру 48
Спиља, в. Шпиља
Спуж, варош 15
Срби, некад господари Малесије 3 14 16 17 18 19 21 25 60 73–79 87 100 125 144 147
Србија, земља 89 109 136
Срем, област 145
стаја, планинка 120
Станко, православни свештеник у Коплику 21
Старе, село у Хотима 10 13 24 28 33 74 115
Стари Кастрати, староседеоци 70
стари народ, старије становништво Малесије 18
Стојећа, место 17
Сточица, планина 43 44 65
Стравче, село у Кучима 71
Стрпц, планина 7
Субашићи, братство у Бабовиштима 71
Суј Феризн, предак Врата 64
Сука, брдо у Грудама 5 8 10 13 30 51 52
Сук Зез, брдо у Хотима 6 7
Сума, арбанашко племе код Скадра 5 6 47 48 73
Сурта, планина 7
Сухи Поток, притока Скадарског Језера 5 6 7 10 27 28 46 62 72

Тале, село код Скадра 41
Тамара, село у Никчима 12 26 27 28 35 37 45
Тара, река 10
Тирана, варош 3 62 70
Тиранци, становници Тиране 89
Тихомири, старо српско племе у Малесији 19 49 52
Там Вуксани, барјактар у Вуклима 91
Трабојин, део племена Хота 7 24 28 34 57 60 87 98
Трабојин Мочем, село у Хотима 13 24 25 28 33 56 57 60 82 83 87
Трабојници, становници Трабојина 34 42 56 57 60 82 83 87
Трапе, село у Хотима 24
Тројан, планина 43
Тројица Св. 126
Трсорја, планина 7
Трумши, село код Скадра 72
Тужани, становници Туза 30 31
Тузи, варошица 5 8 9 10 11 12 13 14 16 21 22 24 30 31 32 47 53 54 102 111 132 137
тура, бич 122
Тургут-паша, 1909. г. попалио Малесију 38 74 101 112 146 149
Турк Вуксани, барјактар у Никчима 90
Турци 7 8 10 13 19 20 26 30 31 38 40 41 45 48–50 52 53 58–60 62 65–69 73 76 84 87–89 92 101 108–112 116 130 138 139 147
Туфриште е Врмошит, место 128
Туцај, браство у Кастратима 70

Ћафа Бјежгазит, брдо 6
Ћафа Бургузи, брдо у Хотима 13
Ћафа Дасморвет, брдо 6
Ћафа Капа, брдо 6
Ћафа Киша, брдо у Вуксалекићима 15 17 22 24 27 28 29 30 31 33 35 37
Ћафа Крцуна, брдо 8
Ћафа Малти, брдо 108
Ћафа Мокна, брдо у Хотима 7
Ћафа Мриз, планина 43 44 128
Ћафа Пределоцит 8 35
Ћафа Старе, брдо 6 33
Ћафа Унглет, брдо у Хотима 7
Ћемер, планина 6 8 109 145
Ћемовско Поље 42
ћеса, 500 гроша 96
Ћетковићи, браство у Тузи 30
Ћун Муља, барјактар 89

Ујк Нила, предак Бериша 49
Улцињ, варош 67 72 73
Уре Љмајс, место 6
Урела (Врујела), ток реке Цијевне кроз Тузи 9
Усен Врата, родоначелник Врата 64
Ускрс 99 117 128
Уци Ђон, барјактар у Вуклима 91

фе и плак, стара вера 79
Фик, извор у Стару 33
Фиркуће, село у Хотима 25

фис, племе 23 24 82 83
Флака, село код Скадра 9
Французи, народ 58
Фундана, предео у Кучима 53 61 67 74 103
Фундињани, становници предела Фундане у Кучима 42
Фуша, в. Куша
Фуш Куша, село ниже Скадра 68

хајтер, саучешће 117
Хак Бећо, предак Карошевића 48
Хамала, село у Хотима 25
Хамс, породица у Скадру 69
Хелмица, село у Хотима 24 25 33
Херцеговина, земља 73 110
хоро, игра 124
Хоти, племе 3–149
Хоти, село код Kpoje 20
Хото, предак Хота 55 60 70
Хотска Корита, земљиште у Кучима 59 68
Хотски Вирови, вирови на Скадарском Језеру 8 10
Хотски Хан, место 115
Хум, село у Хотима 6 8 10 14 15 30 32 34 111
Хумско Блато, рукав Скадарског Језера 6 8 10 11 12 14 28 29 32 33 36 43 57 111
Цамај, братство у Хотима 25 32 33
Цариград, варош 110 111
Цек, братство у Вуклима 26 35 33
Цеклин, предео у Црној Гори 22 63 64
Цеклињани, становници Цеклина 110
Целај, братство у Куши 33
Цем, Цијевна 9
Цем Вуклит (Вукаљска Цијевна), крак реке Цијевне 7 9 12 15 27 35
Цем Селцит (Селачка Цијевна), крак реке Цијевне 7 9 15 27 34 35 62
Цетиње, варош 111
Цецун, планина 44
Цијевна, главна река у Малесији 5–15 16 31 41 48 52 53 58 61 64 67 68 79 109 112 115
Црмница, предео 69 71
Црна Гора, област 5 7 10 38 39 46 54 56 62 73 75 76 80 81 84 85 89 104 108 109 110 111 112 114 115 118 119 126 136 137
Црна Гора, планина 44 76
Црна Рупа, земљиште у Кучима 59
Црне Земље, земљиште 5 8 50 53
Црногорско Приморје, 69
Црногорци, становници Црне Горе 5 24 26 30 38 46 53 54 56 62 76 87 84 85 90 110 111 112 138 144 146

Чек, брасгво у Вусању 95
Чековићи, братство у Хотима 58
Чивути, народ 14
чојчи беј, мера за дубину и висину 119
Чули, братство у Рапши 81

Џај, село у Шкрељама 25
џибал, суд у Скадру 92
џока, зимска хаљина 39
Џора, место у Стојећи 17
џупелета, женска хаљина 39

Шаља, племе 5 49 105 132 144
Шегза, село у Хотима 25
Шекулар, племе 63
Шестани, село у Крајини 71 72
Шипчаник, брдо 5 16 18 30 31 50 54 60 111
Ш Иван, Св. Јован 126
Шкања, село у Хотима 24 25 28 33 62
Шкала Поникут, брдо 8
Шкаљ Геља, место у Пикаљи 48
Шин Кол (Св. Никола), село код Скадра 41
Шкодза, извор у Стару 33
Шком, брдо у Хотима 7
Шкреље, арбанашко племе у Малесији 3–149
Ш Мили, црквина Св. Арханђела Михаила у Диноши 17
Шна Прања, празник 127
Шна Року, празник 128
Шоши, племе 5 126 132
Шпија Краљиц (краљичина кућа), место у Вуксалекићима 16
Шпиља (Спиља), село у Хотима 7 24 28 29 32 33
Штек, брдо 5
Штербец, село код Скадра 9
Штој, место код Скадра 34 68
Ш Ћурка, празник 126
Шумадија, предео 65 145
Шутица, брдо 8

ПОГОВОР

Малесија, вјековима изолована и одсјечена, пружа обиље интересантног и неистраженог научног материјала: историчарима и географима, археолозима и етнолозима, правницима и социолозима, геолозима и биолозима, филозофима и лингвистима. Овај крај и његове становнике карактеришу непрестане борбе и страдања, насељавања и исељавања разних етничких група, специфичне друштвене, економске, политичке и културне манифестације живота племена, која су, такође, вјековима, успјела да сачувају традиционалне вриједности као и све карактеристике типичне за племенско друштво.

Због вјековне борбе за егзистенцију, Малисори нијесу могли да створе научне и културне институције са сопственом интелигенцијом, која би описала и достојно валоризовала оно што је на овом подручју стољећима стварано. Живјећи по строгим патријархалним нормама и братственичком моралу, а у одсуству државне власти, Малисори нијесу осјећали потребу да се њихов живот опише, јер се све знало и памтило, све се преносило с генерације на генерацију. У таквим условима Малесија није имала хроничаре и истраживаче који би описали, за нас данас, интересантне и научно-релевантне податке и појаве овог, по много чему, специфичног краја.

Промијењени услови и савремене могућности пружају прилику научницима да попуне ту празнину и надокнаде пропуштено из описа прошлости Малесије и Малисора. Треба, најприје, проналазити, сакупити и обрадити писану грађу која се налази расута по бројним европским архивима, библиотекама, новинама, часописима и другим издањима. Још од XVII вијека, наиме, Малесију посјећују многи мисионари, путописци, публицисти и други, а као резултат њихових путовања, краћих или дужих задржавања на овим просторима, остали су бројни чланци, дневници, записи, извјештаји и други искази.

У другој половини XIX и почетком XX вијека интересовање за малисорска племена постало је интензивније. Истраживања на овом подручју за неке европске научнике представљала су, посебно у лингвистици и етнологији, кључ за рјешавање одређених питања не само из албанологије, него и из балканистике, па и индоевропеистике.

Управо у овом времену настају, поред бројних научних чланака и прилога, монографска издања, као: Hyacinthe Hecquard

Histoire et description de la haute Albanie ou *Guegarie* (Paris 1858.), Franz Nopcsa **Haus und Hausrat in katolischen Nordalbanien** (Сарајево 1912.), Mis Edith Durham **High Albania** (Лондон 1909.), Марко Миљанов **Живот и обичаји Арбанаса** (Београд 1902.), Milan Šufflay **Повијест сјеверних Арбанаса** (Београд 1925.), Андрија Јовићевић **Малесија** (Београд 1923.) и др.

Као заједничку црту за све ове и друге ауторе ваља истаћи чињеницу да им је, поред способности, ентузијазма и заслуга, у циљу комплетнијег писања, недостајало дубље познавање албанског језика, архивска истраживања, теренска испитивања и друго што је неопходно и што прати писање овавких врста студија. Чести су случајеви у овим дјелима, на примјер, да се закључци аутора заснивају на погрешним подацима, на основу субјективног мишљења без научног фундамента која иду до крајности.

Једно од најцитиранијих и највише кориштених дјела је студија Андрије Јовићевића – *Малесија,* која овим поновним издањем постаје доступнија нашој читалачкој јавности.

Аутор ове монографије, Андрија Јовићевић, рођен је 8. фебруара 1870. године на Ријечком Граду (Ободу), код Ријеке Црнојевића. Послије основне школе коју је завршио у родном мјесту и Књажевске ниже реалне гимназије на Цетињу, Јовићевић је учитељски позив започео у Манастиру Морачи и наставио у Пољима Колашинским, Голубовцима, Бјелицама и Чеву. Од школске 1895–96. ради као школски ревизор, учитељ и управитељ основне школе у Ријеци Црнојевића све до пензионисања 1924. године.

Током свог рада „Учитељ Андро", како су га многи популарно називали, био је: први предсједник Црногорског учитељског удружења, ванредни члан Просвјетног савјета Црне Горе, вишегодишњи ревизор основних школа, народни посланик у Црногорској скупштини (1911) као и предсједник Ријечко-жупско-жабљачке општине (1931).

У балканским ратовима био је помоћник шефа бригадног штаба, задужен да води дневник ратних операција и догађаја. Непосредни је учесник I свјетског рата и активни поборник уједињења 1918. године.

Поред свог редовног учитељског посла Јовићевић каснијим генерацијама остаје познат по томе што се бавио и научно-истраживачким и књижевним радом, стручном, педагошко-дидактичком и методичком дјелатношћу, сакупљач је многих народних умотворина. У том смислу сарађивао је са свим угледним листовима, часописима и другим публикацијама свога времена на читавом простору Југославије. Своје научне прилоге и грађу достављао је ЈАЗУ и САН-у, јер су обје академије у својим програмима имале испитивања каквима се Јовићевић бавио, а током његовог рада подржавали су га материјално и морално Јован Цвијић и Јован Ердељановић.

Имајући у виду обим и садржај Јовићевићевог дјела долази се до закључка да овај ентузијаста спада у ред плодних научно-истраживачких радника. Од Јовићевићевог првог штампаног рада *Кућа и кућни намјештај у Зети,* објављеног у листу „Просвјета" (Цетиње, 1893.), као резултат његове истраживачке и списатељске дјелатности објављено је преко 130 већих или мањих стручних и научних радова, прилога и приказа из више научних дисциплина: 19 монографија и уџбеника, 8 приповједака, 37 народних лирских пјесама, 30 народних прича, 528 пословица, 35 загонетки, 24.000 сакупљених ријечи из народног говора итд.

Умро је 3. јула 1939. године у Ријеци Црнојевића. (Детаљније о биографији и библиографији А. Јовићевића видјети: др Душан Ј. Мартиновић *Портрети* изд. ЦНБ „Ђурђе Црнојевић" – Цетиње, 1983. страна 197–221).

Дјело А. Јовићевића „Малесија" типски припада монографијама тзв. Цвијићеве и Ердељановићеве антропогеографске школе. По Цвијићевим „Упутства за испитивање насеља и психичких особина" (Београд, 1911.), проучавао је антропогеографске цјелине, по „Основама" Антуна Радића, описивао је народни живот и обичаје, а оба метода је комбиновао са Ердељановићевим приступом оваквим истраживањима. Метод који је Јовићевић примјењивао у свом раду састојао се од дескриптивног приступа, опсервације, непосредног виђења и доживљаја; своје записе је претварао у документе упоређујући их понекад са историјском литературом која му је била позната и доступна.

И структурално књига је прилагођена подробним упутствима и задацима које му је дао Јован Цвијић. Као и други етнолози тога времена главне изворе својих истраживања црпи из казивања саговорника на терену, употребљавајући народно памћење, односно транспозицију тог памћења.

Јовићевић је имао изванредну прилику да истражује Малесију у доба живе и свјеже традиције, да забиљежи релевантне податке племенско-патријархалног живота ове лимитрофне зоне и за науку, значајне области, јер управо послије његових испитивања почиње дезагрегација тог друштва у судару са новим токовима времена.

Овим Поговором није могуће извршити све корекције датих података, не претендује се да се ураде све критичке напомене јер би то захтијевало „препричавање" читаве књиге. Циљ нам је овдје да дјелимично укажемо само на неке, по нашем мишљењу погрешне податке и закључке, као и на нека савремена научна схватања појединих појава како би, евентуално, корисницима ове књиге приближили реалнију слику Малесије. Мјеродавнији суд о садржају, интенцијама и циљу дјела, као и о његовој научној вриједности и доприносу, моћи ће да дâ читалац поступно током ишчитавања и коришћења. Ваља, при том, имати на уму да је дјело настало прије скоро једног вијека, па и носи печат тог времена, тј. тадашњег стања у српској етнолошкој науци и антропогеографским схватањима, као и циљу оваквих истраживања. Јовићевићевим испитивањима су претходили крупни догађаји и за ово подручје, као неповољни услови за истраживања на терену: балкански ратови, I свјетски рат, уједињење и стварање Југославије, те се зато поставља питање колико су теренска испитивања могла да буду коректно и у потпуности обављена.

„Малесија“ А. Јовићевића, представљала је незаобилазан извор свим ауторима који су се у прошлости бавили Малесијом и малисорским племенима. Јовићевић је први међу Јужним Словенима који је, поред Марка Миљанова, покушао да у цјелости обликује слику Малесије и да опише племенски живот Малисора.

У кратком Предговору писац каже да је љети 1920. и 1921. године обишао Груде, Хоте и Клименте, а да је податке за Шкреље и Кастрате добио од информатора које је срјетао у Скадру, јер му није било омогућено да изврши теренска испитивања. И сам каже да је „испитивања вршио по жељи и упутствима Г. Јована Цвијића“, као и уз његову материјалну помоћ. Логично је очекивати да је Јовићевић на терену, поступајући по „Упутствима“ Јована Цвијића, правио само подсјетнике у основним цртама, а да је текст касније писао и стилизовао. Тако су се повлачиле мање или веће грешке и непрецизности, па и дезинформације. Због краткоће времена истраживања, непознавања језика и других околности Јовићевић је погрешно „ухватио“ неко име или назив, неки податак или тврдњу саговорника, а потом их је још више искривио при транскрипцији и писању рукописа. Ти називи и подаци су се касније цитирали од других аутора, тако да су се грешке умножавале.

Јовићев приказ је, за тадашње прилике, доста прегледан, али непотпун. Испитивања је вршио са једног мјеста, а нека племена, како рекосмо, уопште није ни посјетио. Непотпуност се огледа и у томе што прилазећи овим истраживањима, није користио дотадашње научне резултате који би га упутили на детаљнија испитивања и на принципијелнији приступ важним питањима у обради овог краја.

Под појмом „Малесија“ Јовићевић подразумијева пет племена: Груде, Хоте, Кастрате, Клименте и Шкреље. Атрибут „велика“ је, по њему, Малесија добила због планина Проклетија „која висином и пространством надмашују остале планине у сусједству“.

Савремена наука утврдила је да је назив „Мал(ê)сиа“ у значењу „брдовит крај“ образован од албанског апелатива *мал* (брдо, гора) и суфикса – *(ê)сиа*, који је у албанском језику веома продуктиван за формирање апстрактних колективних имена од именица и придјева, а етимолошки, према G. Meyer-u, потиче од грчког – *сиа*.

Малесија никада није представљала једну засебну административну цјелину. Према традицији и народним предањима, која се, истина не слажу увијек, Малесију су сачињавала седам племена („Shtat malet e Malsis“ – седам гора Малисора“): *Хоти, Груди, Клименти, Кастрати, Шкрељи, Затријебач* и *Кољи*. Два посљедња племена географски и административно су припадала Кучима, а етнографски Малесији. Традиција, такође, казује да је постојало „седам Малесија“ сјевероалбанских племена: *Велика Малесија, Мала Малесија, Сјевероскадарско Прибрђе, Постриба, Пука Мирдита* и *Љешка Малесија*. У албанском се, иначе, макротопоним *малесија* често појављује, познате су: ђаковачка, гусињска, тетовска, бедарска, тиранска и друге Малесије.

Што се тиче атрибута „велика“, традиција опет говори да је добијен због „великих дјела и јунаштва“ (At Kolë Berishaj *Sofrat në Malësinë e Madhe,* Феризај 1990, стр. 11).

Посебан проблем у Јовићевићевом дјелу, на који треба указати, представљају ними, тј. топоними и антропоними. Имајући у виду да је први службени попис назива потеса и парцела дијела Малесије у Црној Гори, извршен тек 1952–1955. године, а да је упис становништва у матичне књиге, на основу црквених и џамијских књига, обављен 1949. године, ономастичари би у овој књизи требало да нађу драгоцјену језичку и ванјезичку грађу. Међутим, упоређујући податке које даје Јовићевић са фактичким стањем на терену, јасно се види да код њега има много одступања, да су многи називи искривљени, јер графија није вјерно одразила њихов изговор. Током транскрипције ћириличким писмом изостављени су неки гласови, које иначе ово писмо не посједује. Називи су уписани онако како их је аудитивно аутор примао, не познавајући језик биљежио их гласовима који су најближи аутентичнима. На овај начин топоними су добили другу форму и садржај, деформисани су и битно изгубили од њихове семантичке вриједности, удаљавајући се од праве етимологије. Има, такође, примјера неадекватне употребе или изостављања препозитивног и постпозитивног члана, нпр.: Ћемер (алб. *Çemerr),* Грик (алб. *Grykë*), Ђутезе (алб. *Gjytexa), Маја Хелм (алб. Maja e Helmit), Сука Зез (алб. Suka e Zezë*), Ура Љмајс (алб. *Ura e Lemajes*), итд.

Неке топониме Јовићевић је превео, нпр. Пронт Сат (алб. *Prroni i That*) Јовићевић преводи са *Сухи поток*, Цем Селцит (Селачка Цијевна) итд.

Поред неправилности биљежења и искривљење графије честа су и фонетско-морфолошка одступања, као и погрешна етимологисања. Тако, нпр., Јовићевић на стр. 9 каже: „... прилива се и тече кроз Тузи под именом *Урела или Вруела* (српски Врело)“. Очито је, међутим, да се у називу потока *Urrela* ради о познатом фонетском феномену у лингвистици – метатези ликвида, те да је назив настао од албанског *uji + rrjell* („вода која тече“).

Исте грешке и пропусти јављају се и у антропонимији, односно у називима братства, у презименима и личним именима. У Малесији, као и код црногорских племена, још и данас живе генеалошка стабла појединих братстава и племена у чију вјеродостојност овдје нико не сумња. Породично-братственичка предања тачно идентификују родословну лозу све до заједничког претка. Обичај је код Малисора да се преци поуздано памте све док је то значајно за утврђивање степена међусобног сродства, при чему се за појединa братства стварају и посебни, незванични називи за ужи дио братства – опет патроними, односно авоними. Презимена Малисора по свом поријеклу припадју средњем вијеку али по својој употреби су новијег датума. Све до половине XX вијека презимена нијесу функционисала као у другим крајевима; људи овога подручја су се идентификовали и познавали системом филијације, тј. по имену и имену оца, ако то није било довољно

узимало се име дједа, прадједа и даље. У степену друштвеног развоја и у историјским околностима у којима су живјели Малисори презиме није било неопходно. У Јовићевићево вријеме испитивања презимена су код Малисора рецентне употребе, зато им они нијесу придавали посебан значај, што је аутор, такође, недосљедно биљежио. Јављају се, наиме, облици презимена са суфиксом – *ић* и – *ај*. Данас је ономастичкој науци познато да се албанска презимена често исказују присвојним суфиксом на – *ај* који се додаје личном имену (хипокористику или надимку), а потиче од латинског – *аниус*. Овај модел је познат и код других народа, нпр.: српско-хрватски – *ић*, бугарски – *ов, ев*, украјински – *ук*, енглески – *сон*, грузијски – *швили*, мађарски – *фи*, јерменски – *јан* итд.

Као и друге области Балкана тако је и Малесија од давнина пролазила кроз више етапа друштвено-економских, политичких и етничких еволуција. Познато је да што се даље иде у прошлост једног краја, утолико је све мање података и извора, тако да је и сама прошлост нејаснија, несигурнија и неодређенија. У недостатку дубљих археолошких истраживања и теренских ископавања многих тумула, градина, цркава, гробља и других објеката у бројним археолошким локалитетима, дио прошлости Малесије остаје и дан данас непознат.

Ослањајући се искључиво на народно предање Јовићевићеве претпоставке су хронолошки помијешане, закључци су научно неаргументовани, кратки и углавном погрешни. Аутор, истина, биљежи више варијанти народног предања, али се тиме ништа не рјешава и такве хипотезе данашња наука не узима у обзир. Степен необавијештености и паушалних закључака јасно се види, на примјер у опису тумула (код Јовићевића *гомиле* или *могиле* – назив, опет, настао метатезом гласова), којих на подручју Малесије има много и са различитим формама сахрањивања, а потичу, зна се, још из бронзаног доба; немају дакле, никакве везе са „кавурима" како наводи Јовићевић.

Народна предања о етногенези братства, о миграцијама становништва, о асимилацијама брдских племена Црне Горе, Сјеверне Албаније и Херцеговине неисцрпна су. О недовољној јасноћи, непоузданости и неаргументованости Јовићевићеве нарације коректно пише и П. Шобајић у приказу овог дјела (*Архив за арбанаску старину, језик и етнологију*, књ. II – 1924., Београд, 1925., стр. 142–146).

Са територијалног аспекта основна јединица и у Малесији је село (алб. *katun*, књ. алб. *fashat*). Село у Малесији има свој атар и тачно ограничене међе према сусједним селима, детерминисану заједничку територију, унутрашњу организацију са обавезама свих житеља у разним приликама и друге карактеристике као и код осталих брдских племена. Истраживања села у Малесији, њихов развој и организација живота у њима, нијесу до сада била предмет научне обраде. Ова проблематика је интересантна за више научних дисциплина, јер је село, као друштвено-економска заједница, утицало на формирање карактера и свијести становништва.

Описујући насеља Малесије Јовићевић даје први релевантан попис кућа на овом подручју и у том смислу, уз корекцију неких датих податка, ова грађа може корисно да послужи будућим истраживачима.

У погледу занимања становништво Малесије је све до новијег времена, па и у Јовићевићево вријеме, било, као и код сусједних племена, углавном униформно. Малисори су се скоро искључиво бавили сточарством и земљорадњом. Ове двије основне привредне гране биле су и између себе нераздвојне и допуњавале се. Остала занимања, као лов, риболов, млинарство, пчеларство, трговина, кућна радиност и други занати била су и Малисорима узгредна и допуна иначе ниског животног стандарда.

У Јовићевићевом опису, поред устаљених недоречености, има вриједних и интересантних података о занимању становништва тога времена, посебно о сточарству.

Јовићевић се у дијелу књиге о постанку племена прихватио суптилног питања и осјетљиве теме: да истражи услове у којима су стварана поједина племена, да прикаже њихове особености и да на основу тога изнесе опште карактеристике племенске заједнице, као и законитости њезиног настајања и нестајања. Због непознавања архивске грађе и историјских извора, због таквог стања науке какво је било почетком XX вијека, као и других околности и ауторових опредељења, Јовићевић је и у овом дијелу рада навео многе хипотезе и донио неаргументоване закључке. Он пошто-пото жели да докаже тврдњу по којој у динарским областима постоје видне двије фазе у формирању племена – „старија" и „новија", полазећи са становишта да су малисорска као и сусједна црногорска племена, настала регенерацијом старих словенских (српских) племена. У том смислу он даје одлучујући значај народним предањима и казивањима, да би на основу њих донио закључке са јасним циљем. Не улазећи у даље коментаре Јовићевићевих тврдњи, кажимо само да, захваљујући научним сазнањима и радовима који су у међувремену настали (К. Јиречек, M. Šufflay, Б. Ђурђев и многи други), савременом читаоцу неће бити тешко да правилно оцијени и коригује Јовићевићеве интепретације.

Малесија се може сматрати најтипичнијим примјером оног друштвеног стања које етнолози називају „појасом патријархалне цивилизације". На овом подручју се дуго одржало старо патријархално-племенско уређење са братственичким односима у задружним кућама. Овакво друштвено уређење сачувано је тако дуго захваљујући политичким (не)приликама, конфигурацији терена, племенско-братственичкој изолованости и конзервативности, упућивању на узајамну помоћ и заједништво итд. Племенске институције које су Малисори формирали и које су у њиховом животу одиграле велику улогу, имају много заједничких црта са другим брдским племенима овог дијела Балкана. Изучавање архаичких садржина и генитилне терминологије код Малисора, посао је специјалних научних дисциплина. Јовићевићев допринос у овом смислу је скроман. Потребан је савременији, дубљи,

комплекснији и поузданији приступ у циљу освјетљавања појава и питања из друштвеног живота Малисора.

Јовићевић се у свом дјелу дотакао и обичајног права садржаног у Законику Леке Дукађинија, који је у вријеме његових теренских испитивања био још увијек неписан. Он је покупио неколико прописа Законика који су обимнији од оних које доноси Космајац (*Годишњица* Николе Чупића, XXI, Београд 1901.), али његова извођења су недовољно документована и разрађена. Због своје апликације и других специфичности, обичајно право сјевероалбанских племена привукло је пажњу и интерес многих научних посленика разних профила. Може се рећи да није било истраживача или путописца који је пролазио овим крајевима, а да га није привукла ова интересантна проблематика. Године 1933. фрањевац Штјефан Ђечови је објавио Законик Леке Дукађинија, а у међувремену су написани многи научни чланци и расправе, тако да је литература у овој проблематици данас веома богата.

На пољу материјалне и духовне културе Малисори су, као и други народи, створили низ карактеристичних обичаја који су пратили човјека од рођења до смрти. У суровим условима живота они су његовали и преносили с кољена на кољено многе обичаје, законе и народну традицију. Има, наравно, у тим обичајима много индигених елемената, али и оних индоевропске провенијенције, важних за науку уопште. У недостатку државне власти малисорска племена су се самоорганизовала и формирала карактеристичне институције: моба, помоћ сиромашнима и др.

Поред нетачности, неправилности, паушалних тврдњи и контрадикторности Јовићевић описује 22 народне игре које, вјероватно, данас никоме више нијесу познате. Након коректног описа уноси лични став или закључак којим се квари искрен истраживачки утисак.

Патријархални начин живота, који је код Малисора до скора био правило, а осјећа се и данас, створио је код ових брђана моралне принципе посебне врсте. У њиховој психологији потенцирани су фактори који су у њиховом амбијенту посебно цијењени, као што су: морал, част, искреност, гостопримство, надасве беса и др. Широк спектар моралних норми дуго је вршио дужност правних, тако да је фактички обичајно право представљало легализовани морал. Моралне норме код Малисора могу се карактерисати свеобухватношћу, тј. прожимањем свих сфера друштвеног живота, а с друге стране друштвеном принудом којом се осигуравало њихово вршење и санкционисање оштрим казнама према прекршиоцима. Казне су, такође, биле моралног карактера, као нпр. губитак части, угледа, игнорисање средине, презреност и сл.

За опис психичких особина једног народа треба имати посебног дара запажања и дуже се бавити областима које се истражују. Јовићевић настоји, попут Ердељановића, да врши антропометријска проучавања и мјерења, али у томе није успио. Након реалног и афирмативног описа традиционалних духовних вриједности Малисора, по којима су познати и шире (беса, гостопримство, осјећај сродства, алтруизам и др.), Јовићевић необјашњиво наводи тешке и чак увредљиве квалификације које сигурно читаоца неће оставити равнодушним.

Да би се вредновало нечије дјело потребна је временска дистанца; свако дјело мора се подврћи правичном научном суду. Нема новог погледа у будућност, ако нема новог погледа у прошлост. Савремени друштвени, економски и културни процеси бришу несавремене форме живота. Имајући у виду вријеме испитивања, начин прикупљања грађе, циљеве и друге околности „Малесија“ Андрије Јовићевића не може у потпуности да задовољи захтјеве и критеријуме савремених истраживача. У његовом дјелу има недостатака методолошке природе, мјестимичног понављања, недостаје ширина захвата и моћ диференцирања примарног од секундарног, нема дубљих анализа и синтетичких закључивања и компарације. Јовићевићева објективност и непристрасност доводи се у питање због његовог прејаког националног набоја и политичке оријентације што је често уздрмало релевантност научних чињеница. Приликом рада на монографији, види се да је Јовићевић робовао одређеној шеми. Умјесто да региструје и опише разне појаве и друштвене институције, аутор неуспјешно покушава да продре у генезу и еволуцију друштвеног развитка. Јовићевић је некритички узимао готове формулације и терминологију од других аутора, а заведен локалним легендама, доноси погрешне закључке.

Јовићевићева књига је инспиративна са становишта отварања низа питања. Макар се са појединим мјестима код Јовићевића и не слагали, мора му се одати признање за напоре које је уложио да на извору традиције сабере грађу и податке које данас нико, у тој мјери, више не би успио да скупи. Читалац ће за оно што је добро одати признање, а оно што није добро исправљати или одбацити. Ово дјело са свим недостацима, ограниченостима и ауторових „виђења“ и једног времена, представља, ипак, драгоцјен извор проучавања прошлости овога краја. Никад Малесија, у првом реду није имала бројнију интелигенцију него данас, а за њезине научне претензије објављивање ове књиге представља прави изазов. Данас, истина, у Малесији има много мање архаичких, традиционалних схватања, старог начина привређивања, а све је више савременог у начину живота и размишљања. У овом времену великих прекретница, у Малесији живи посљедња генерација људи, свједока прохујалих времена који су у сјећањима сачували макар дио старог материјалног и духовног блага све до наших дана. Ако ова књига пробуди код читаоца знатижељу одговорности сматрамо да је постигла један од својих циљева.

У новим условима под којима се развија наука повећава се и радозналост читалаца. Ти услови дају могућност да се многа крива схватања исправе, празнине попуне, многе занемарене чињенице открију и правилно расвијетле.

Српски етнографски зборник, у коме је објављена Јовићевићева студија „Малесија“, брзо је био распродат, тако да је ово

дјело посљедњих деценија представљало раритет и могло се наћи само у већим библиотекама. Издавачка кућа „ЦИД“ из Подгорице, поновним издавањем ове књиге, не само да квалитетно и садржајно обогаћује своју дјелатност, него научној и широј читалачкој јавности предаје интересантно издање које ће, надамо се, подстаћи и послужити као основа за израду монографије која би научно, објективно и интердисциплинарно обрадила Малесију.

др *Марко Цамај*

САДРЖАЈ

Страна

МАЛЕСИЈА ОД АНДРИЈЕ ЈОВИЋЕВИЋА 1

Предговор 3

I. Област и њене границе 5

1. Име, границе и подјела области 5. — 2. Планине и брда 7. — 3. Поља 8. — 4. Воде 9. — 5. Шуме 10. — 6. Ораница 10. — 7. Клима 11. — 8. Путови 12.

II. Старине и предања 13

1. Гомиле 13. — 2. Градине 14. — 3. Селишта 15. — 4. Црквине и гробља 15. – 5. Предања о прошлости 18. —

III. Насеља 23

1. Појам о насељу 23. — 2. Величина насеља 24. — 3. Положај и тип насеља 27. — 4. Куће 35. — 5. Ношња 38. —

IV. Занимање 40

V. Постанак племена и поријекло становништва 46

1. Груде 47. — 2. Хоти 55. — 3. Клименте 60. — 4. Кастрати 70. — 5. Шкреље 71. — 6. Везе Малисора са Србима 73. —

VI. Друштвене организације 79

1. Задруга 79. — 2. Братство 81. — 3. Племе 82. — 4. Војвода 85. — 5. Барјактар 88. — 6. Судство 92. — 7. Закон Леке Дукађина 96. — 8. Народна Скупштина 98. — 9. Беса 101. — 10. Освета 103. — 11. Умир 105. — 12. Међусобни односи 108. — 13. Спољашњи односи 109. —

VII. Обичаји 112

1. Рођење 112. — 2. Женидба 113. — 3. Смрт 117. — 4. Моба 118. — 5. Просјачење 118. — 6. Стрижење оваца 119. — 7. Гостопримство 119. — 8. Домаће лијечење 119. — 9. Народне мјере 119. — 10. Печење хлеба 119. — 11. Игре 119. — 12. Крсна слава 125. 13. Божић 128. — 14. Ускрс 128. — 15. Пост 128. —

VIII. Психичке особине 129

1. Тјелесне особине 129. — 2. Штедња 130. — 3. Гостопримство 130. — 4. Муж и жена 131. — 5. Осјећај сродства 132. — 6. Шала 132. — 7. Поштење 133. — 8. Побожност 134. — 9. Сујевјерје 134. — 10. Бистрина 135. — 11. Саможивост и неповјерљивост 137. — 12. Самопоуздање — 13. Понос 138. — 14. Осјетљивост 140. — 15. Јунаштво 143. — 16. Сигурност 145. — 17. Појам о слободи, завичају и отаџбини 146. — 18. Још неке карактерне црте 148. —

Андрија Јовићевић
МАЛЕСИЈА

Издавач
ЦИД
Подгорица, Обала Рибнице 4
Тел.: 081/623-938
623-939

За издавача:
Жарко Радоњић
Борислав Бановић

Штампа
ВОЈНА ШТАМПАРИЈА
Београд, Генерала Жданова 40б

1997.